

यज्ञराज जोशी यात्रीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता
हिमा श्रेष्ठ
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौँ
२०७०

सिफारिसपत्र

प्रस्तुत यज्ञराज जोशीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र शोधार्थी श्रीमती हिमा श्रेष्ठले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । निकै परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको उहाको यो शोधपत्रबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७०/१०/२२

.....

सह-प्रा.कृष्ण प्रसाद आचार्य

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत विश्वविद्यालय क्याम्पसका छात्रा श्रीमती हिमा श्रेष्ठले नेपाली स्नातकोत्तर तहको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नु भएको यज्ञराज जोशीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व नामक शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. प्रा.डा. देवी प्रसाद गौतम
विभागीय प्रमुख
२. सह-प्रा.कृष्ण प्रसाद आचार्य
शोध निर्देशक
३. प्रा. केशव सुवेदी
बाह्य परीक्षक

मिति : २०७०/११/०१

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति आदरणीय गुरूवर श्री कृष्ण प्रसाद आचार्यज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेकी हु । उहाले यो शोधपत्र तयार पार्ने सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न समस्या अड्चनहरूसँग जुध्ने प्रेरणा दिँदै सही मार्ग प्रदर्शन गराएर अधि बढ्न उत्प्रेरित गर्दै आफ्ना कतिपय व्यावहारिक कार्यलाई पन्छाएर कुशल समुचित दिग्दर्शन दिनु भएकोमा शोध निर्देशक श्रद्धेय गुरूवर कृष्णप्रसाद आचार्यज्यूप्रति सर्वप्रथम म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यस शोधपत्रको तयारीका क्रममा शोधनायक स्वयम्ले विभिन्न माध्यमबाट आफ्ना बारेमा भन्कट नमानीकन जानकारी दिनु भएकोमा शोधनायक तथा उहाको परिवारप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधप्रस्तावलाई विभागीय स्वीकृति प्रदान गरी शोधपत्र लेख्ने सुअवसर प्रदान गर्नु हुने विभागीय प्रमुखज्यूप्रति कृतज्ञ छु । त्यसै गरी प्रस्तुत शोधपत्रको तयारीका क्रममा छिटो गर्न बारम्बार घचघच्याउनु हुने नेपाली केन्द्रीय विभागका सबै आदरणीय गुरूवर्गप्रति पनि म आभार प्रकट गर्दछु । यसका साथै यो शोधपत्र तयार पार्दा विविध पक्षबाट सहयोग गरी उचित सल्लाह र हौसला प्रदान गर्नु हुने कैलाली बहुमुखी क्याम्पस, धनगढीका श्रद्धेय गुरू गणेश जोशीज्यू प्रति आभार प्रकट गर्दछु । यसरी नै हर कुरामा सहयोग पुऱ्याउनु हुने भाउजू वन्दना आचार्यप्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछु । साथै श्रीमान् रमेश श्रेष्ठ र साथिहरू अन्जु भट्ट, शान्ति दहाल र सुमन अस्थि धन्यवादका पात्र छन् ।

यसरी नै आर्थिक र व्यावहारिक समस्यासँग सङ्घर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चेर मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थासम्म ल्याइपुऱ्याउने मेरा पूज्य आमा बुवा तथा दाजु, दिदी भिनाजुप्रति आजीवन ङ्गी छु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्दा आवश्यक पुस्तकहरू तथा विभिन्न पत्र पत्रिकाहरू उपलब्ध गराइदिने त्रि.वि पुस्तकालयप्रति पनि हार्दिक आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

अन्त्यमा, म यस शोधपत्रको समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति : २०७०/११/०१

हिमा श्रेष्ठ

शैक्षिक वर्ष : २०६७-६८

रोल नं. : ३५

त्रि.वि. दर्ता नं. : ९-२-३२७-३३-२००६

विषयसूची

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय	१-४
१.१ विषयपरिचय	१
१.२ शोधकार्यको समस्या	२
१.३ शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५ शोधकार्यको औचित्य	३
१.६ शोधको सीमाङ्कन	४
१.७ सामग्री संकलन	४
१.८ शोधपत्रको रूपरेखा	४

दोस्रो परिच्छेद

यज्ञराज जोशीको जीवनी	५-१०
२.१ जन्म र जन्मस्थान	५
२.२ बाल्यकाल	५
२.३ चूडाकर्म तथा व्रतबन्ध	५
२.४ शिक्षा दीक्षा	६
२.५ विवाह	६
२.५.१ बसोबास	६
२.५.२ सन्तान	६
२.५.३ दाम्पत्य जीवन	६
२.६ पारिवारिक आर्थिक अवस्था	७
२.७ स्वभाव र रुचि	७
२.८ सुख दुःखका स्मरणीय क्षणहरू	७
२.९ साहित्य लेखनका निम्ति प्रेरणा र प्रभाव	८
२.१० कार्यक्षेत्रमा प्रवेश	८

२.११	लेखनको प्रारम्भ र प्रकाशित कृतिहरूको सुची	८
२.१२	भ्रमण	९
२.१३	मान सम्मान तथा पुरस्कार	९
२.१४	साहित्यिक मान्यता र जीवन दर्शन	१०

तेस्रो परिच्छेद

यज्ञराज जोशीको व्यक्तित्व		११-१५
३.१	पृष्ठभूमि	११
३.२	व्यक्तित्वका विविध पक्ष	११
३.२.१	आन्तरिक व्यक्तित्व	११
३.२.२	बाह्य व्यक्तित्व	११
३.२.३	सामाजिक व्यक्तित्व	१२
३.२.४	धार्मिक व्यक्तित्व	१२
३.२.५	शैक्षिक व्यक्तित्व	१३
३.३	साहित्यिक व्यक्तित्व	१३
३.३.१	कवि व्यक्तित्व	१४
३.३.२	निबन्धकार व्यक्तित्व	१४
३.३.३	खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व	१५
३.३.४	सम्पादक व्यक्तित्व	१५
३.३.५	पत्रकार व्यक्तित्व	१५

चौथो परिच्छेद

यज्ञराज जोशीको साहित्यिक यात्रा र चरण विभाजन		१६-२०
४.१.	साहित्यिक यात्रा	१६
४.२	चरण विभाजनका आधार	१६
४.३	चरण विभाजन	१७
४.३.१	प्रथम चरण	१७

४.३.२	द्वितीय चरण	१८
४.३.३	तृतीय चरण	१९
पाचौं परिच्छेद		
यज्ञराज जोशीका कविता-काव्य कृतिहरूको अध्ययन		२१-८२
५.१	‘आमाको महिमा’ कविता सङ्ग्रहको अध्ययन	२१
५.१.१	परिचय	२१
५.१.२	शीर्षक	२१
५.१.३	संरचना	२१
५.१.४	विषयवस्तु वा भावविधान	२२
५.१.५	लयविधान	२७
५.१.६	रसविधान	२७
५.१.७	अलङ्कार विधान	२७
५.१.८	भाषाशैली	२८
५.१.९	निष्कर्ष	२९
५.२	‘भगवती वन्दना’ कविता सङ्ग्रहको अध्ययन	२९
५.२.१	परिचय	२९
५.२.२	शीर्षक	२९
५.२.३	संरचना	२९
५.२.४	विषयवस्तु वा भावविधान	३०
५.२.५	लयविधान	३५
५.२.६	रसविधान	३६
५.२.७	अलङ्कार विधान	३६
५.२.८	भाषाशैली	३७
५.२.९	निष्कर्ष	३७
५.३	‘मातृभूमि नेपाल’ कविता सङ्ग्रहको अध्ययन	३७
५.३.१	परिचय	३७
५.३.२	शीर्षक	३७
५.३.३	संरचना	३८

५.३.४	विषयवस्तु वा भावविधान	३८
५.३.५	लयविधान	४९
५.३.६	रसविधान	५०
५.३.७	अलङ्कार विधान	५०
५.३.८	भाषाशैली	५१
५.३.९	निष्कर्ष	५१
५.४	‘श्रीदेव वन्दना’ कविता सङ्ग्रहको अध्ययन	५१
५.४.१	परिचय	५१
५.४.२	शीर्षक	५२
५.४.३	संरचना	५२
५.४.४	विषयवस्तु वा भावविधान	५२
५.४.५	लयविधान	५७
५.४.६	रसविधान	५७
५.४.७	अलङ्कार विधान	५७
५.४.८	भाषाशैली	५८
५.४.९	निष्कर्ष	५८
५.५	‘जनगुनासो’ कविता सङ्ग्रहको अध्ययन	५८
५.५.१	परिचय	५८
५.५.२	शीर्षक	५९
५.५.३	संरचना	५९
५.५.४	विषयवस्तु वा भावविधान	५९
५.५.५	लयविधान	६७
५.५.६	रसविधान	६८
५.५.७	अलङ्कार विधान	६९
५.५.८	भाषाशैली	६९
५.५.९	निष्कर्ष	७०
५.६	‘मनको पीडा’ गजल सङ्ग्रहको अध्ययन	७०

५.६.१	संरचना	७१
५.६.२	विषयवस्तु	७१
५.६.३	लयविधान	७२
५.६.४	भाषाशैली	७२
५.७	'आस्था' खण्डकाव्यको अध्ययन	७२
५.७.१	परिचय	७२
५.७.२	कथावस्तु	७३
५.७.३	पात्रविधान	७४
५.७.४	भावविधान	७४
५.७.५	शीर्षक संरचना	७५
५.७.६	छन्दविधान	७६
५.७.७	अलङ्कार विधान	७६
५.७.८	भाषाशैली	७६
५.७.९	निष्कर्ष	७७
५.८	'विष्णुदास' शोककाव्यको अध्ययन	७७
५.८.१	परिचय	७७
५.८.२	कथावस्तु	७७
५.८.३	पात्रविधान	७८
५.८.४	भावविधान	७८
५.८.५	शीर्षक संरचना	७९
५.८.६	छन्दविधान	७९
५.८.७	अलङ्कार विधान	८०
५.८.८	भाषाशैली	८०
५.८.९	निष्कर्ष	८०

५.९ 'भगवती' लघु खण्डकाव्य	८१
५.९.१ परिचय	८१
५.९.२ कथावस्तु	८१
५.९.३ पात्रविधान	८१
५.९.४ भावविधान	८२
५.९.५ शीर्षक संरचना	८२
५.९.६ छन्दविधान	८३
५.९.७ अलङ्कार विधान	८३
५.९.८ भाषाशैली	८३
५.९.९ निष्कर्ष	८३

छैठौँ परिच्छेद

यज्ञराज जोशीको गद्य कृतिको अध्ययन

६.१ 'नारी' निबन्ध सङ्ग्रहको अध्ययन	८४-९४
६.२ 'अजम्बरी नाता' निबन्ध सङ्ग्रहको अध्ययन	९४-९८
६.३ 'मेरो नेपाल दर्शन'को अध्ययन	९९
६.४ साहित्यकार परिचयकोष	९९-१००

सातौँ परिच्छेद

उपसंहार	१०१-१०४
परिशिष्ट	
सन्दर्भग्रन्थसूची	

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

साहित्यकार यज्ञराज जोशीको जन्म वि.सं. २०१० भदौ १५ गते श्री कृष्ण जन्माष्टमीका दिन डोटी जिल्लाको गडसेरा गाउँमा भएको हो । पिता विष्णुदास जोशी तथा माता नर्मदा जोशीका दुई छोरा र एक छोरी मध्ये यिनी जेष्ठ सुपुत्रका रूपमा जन्मिएको हो । उनको बाल्यकाल निकै संघर्षमय रहेको छ । बसाइसराइका सिलसिलामा हाल यिनको बसाइ कैलाली जिल्लाको धनगढी नगरपालिका वडा नं. ७ भानु टोलमा रहेको छ । शिक्षा आर्जनका क्रममा उनले धनगढी स्थित श्री पञ्चोदय मा.वि. बाट एस.एल.सी २०३० सालमा उत्तीर्ण गरेका हुन भने भारतको लखिमपुर पि.के. कलेज (२०४२ साल) बाट प्रमाणपत्र तह र कानपुर विश्वविद्यालयबाट २०४६ सालमा र स्नातकोत्तर तह २०६२ सालमा उत्तीर्ण गरेका हुन । उनले रोजगारीका क्रममा विभिन्न क्षेत्रमा काम गरेका छन् । लगभग १२ वर्ष सम्म शिक्षण पेसामा संलग्न भई त्यसबाट उनले स्वेच्छिक अवकाश लिई साहित्य सेवा र समाज सेवामा समर्पित छन् । देश दर्शनको अनुभूति लिने सिलसिलामा साहित्यिक यात्रा गर्दै पूर्व ईलाम देखि पश्चिम दार्चुला सम्मको यात्रा गरेकाले उनले आफुलाई यात्री उपनाम बाट चिनाएका छन् । उनको साहित्यिक यात्रा वि.सं. २०३० सालमा रचित 'शारदीपुष्प' स्तुति पद्यबाट प्रारम्भ भएको हो । उनका केही फुटकर पद्यहरू "केदार स्तुति" २०३२ हाल उपलब्ध छैनन् । यस पछिका उनका अन्य कृतिहरू "भगवतीको वन्दना" २०४६, "नेपालको लाल" २०४७ (कविता संग्रह), "मातृभूमि नेपाल" २०४७ (कविता संग्रह), "नारी" (२०५०) "निबन्ध सङ्ग्रह", "देव वन्दना" २०५२ (कविता संग्रह), "मेरो नेपाल दर्शन" (२०५९) "यात्रा संस्मरण", "आस्था" २०६० (खण्डकाव्य), "विष्णुदास शोककाव्य" २०६२, "जनगुनासो " २०६४ (कविता सङ्ग्रह) हुन् ।

यिनै कृतिहरूका स्रष्टा यज्ञराज जोशीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको चर्चा गरिएको छ । उनले नेपाली साहित्यको विकासमा दिएको योगदानलाई प्रस्तुत शोधकार्यमा व्यवस्थित रूपले अध्ययन गरिएको छ ।

१.२ शोध समस्या

प्रस्तुत शोधपत्र यज्ञराज जोशीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनमा केन्द्रित यस शोध कार्यका निम्न समस्याहरू रहेका छन् :

- क) यज्ञराज जोशी “यात्री” को जीवनी के कस्तो रहेको छ ?
- ख) यज्ञराज जोशीको व्यक्तित्व के कस्तो रहेको छ ?
- ग) उनका साहित्यिक कृतिहरू के कस्ता छन् ?

१.३ शोध कार्यको उद्देश्य

- क) यज्ञराज जोशीको जीवनीको निरूपण गर्नु ।
- ख) उनको व्यक्तित्वको अध्ययन गर्नु ।
- ग) उनका प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

कृतिहरूको भूमिका र पत्रपत्रिकाहरूमा व्यक्त गरिएका मन्तव्य तथा यज्ञराज जोशीको व्यक्तित्व र कृतित्वका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वानहरूले प्रस्तुत गरेका टीका टिप्पणी र समीक्षाको उल्लेख निम्नानुसार भएको देखिन्छ:

- देवकान्त पन्तले “आमाको महिमा” (२०४२) कविता संग्रहको भूमिकामा कविको कविता प्रेम सराहनीय लाग्छ भन्दै कविता साधनाको प्रारम्भिक अवस्था शिशुभै सबैले माया र सुरक्षा दिनुपर्ने हुदा कविताको प्रयास प्रशंसनीय भएको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।
- देवकान्त पन्तले नै “नेपालका लाल” (२०४७) मा साहित्य साधनाका क्रममा निकै लगनशीलता र सीप बोकेर अधि बढ्दै कवि नेपालका सहीदहरू प्रति निकै संवेदनशील रहनु भएकाले यसको महत्व बढेको भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।
- हेमराज पन्तले “नारी” (२०५०) मा आदर्श नारीको हाम्रो सामाजिक परम्परा वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा पनि सार्न्दीभिक भएका उल्लेख गर्ने कवि भनी आफ्नो धारणा व्यक्त गरेका छन् ।
- श्रेष्ठ प्रिया पत्थरले “नारी” (२०५०) मा नारीका गुण, अवगुण तथा आर्दश नारीको भूमिका निर्वाह गर्दै पारिवारिक, सामाजिक उत्तरदायित्व पालन गर्न सक्ने नारीको उल्लेख गर्ने साहित्यकार ठानेका छन् ।
- माधव वियोगीले “युग पुकार” (२०५५) मा कवि यात्रीका साहित्यिक विशेषताहरूलाई यसरी उल्लेख गरेका छन् :
यात्री “भाषिक सरलता, प्रकृतिको रमणीय तर भिनो चित्रण, धार्मिक चेतना, भाव पक्ष दुर्बल एवं सवल विषयवस्तुको छनौट छन्द प्रति विशेष मोह तर प्रयोगमा दुर्बलता, नारीको विवशता र अस्तित्वको पक्षमा वकालत, समाज सुधारको सन्देश” दिने कवि हुन् ।

- वासुदेव पाण्डेयले “सुरभि”(२०५७) मा आफना कृतिद्वारा भगवानको महिमा तथा महत्वलाई जनजनमा पुऱ्याउने प्रयासमा लागेका कविका रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।
- देवी प्रसाद ओझाले “सुदूर पश्चिमाञ्चलमा साहित्य र साहित्यकारहरू ” (२०६०) मा अविरल रूपमा बग्दै गरेको भक्तिधारा काव्यको परम्परालाई धान्ने एक सशक्त कविका रूपमा चिनिनु भएको एक सशक्त भक्ति काव्यको रूपमा मान्यता पाएको तथा साहित्य सृजनामा समर्पित रहने गरेका भावुक कवि हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।
- माधव वियोगीले “मालिका” (२०६३) मा यात्रीले युवा अवस्थामानै नेपालको साहित्यिक यात्रा पूरा गरी सक्नु भएको छ । यात्रा गर्न मन पराउने यात्रीलाई साहित्यको सेवा गर्न पनि औधिनाै मन पर्छ र सरल, मिलनसार, ईमान्दार, नैतिकवान, स्वाभिमानी गुणग्राही, परिश्रमी र हलुका मिजासका यात्री समाज सेवा गर्नमा सधै तत्पर हुनुहुन्छ भनी उल्लेख गरेका छन् ।
- मनिराम जोशीले “विष्णुदास” शोकाव्यमा(२०६३) आफ्नो मन्तव्य प्रकट गर्दै भगवतपाद महापुरुषका जेष्ठ पुत्र यज्ञराज यात्रीले पिताको स्वर्गवास पछि शोकविद्वल हुँदै यो काव्य लेख्नु भएकोले यो कृति विष्णुदास शोककाव्य हो भनेका छन् ।
- यामु शर्माले “कलापि” (२०६६) मा सुदूर पश्चिमका एउटा चम्किलो नक्षत्रका रूपमा चिनिनु भएका साहित्यकार भनी उल्लेख गरेका छन् ।
- भक्त प्रकाश गिरीले “कैलाली संगम” (२०६६) मा २०३० साल देखिनै हालसम्म विभिन्न काल खण्डमा चुनौती पूर्ण बाधा अड्चनलाई चिर्दै साहित्य साधनामा तल्लीन हुने यात्री भनी उल्लेख गरेको छन् ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा लामो साहित्यिक यात्रा पार गरेका जोशीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वमा सामान्य टिप्पणी र छिटफुट चर्चा वाहेक व्यवस्थित ढंगले व्यापक अध्ययन नभएकाले उनका बारेमा सर्वप्रथम व्यवस्थित र समग्र रूपमा गरिने यो अध्ययन अनुसन्धान औचित्य पूर्ण देखिन्छ ।

यज्ञराज जोशीले वि.सं. २०४५ साल पछि औपचारिक साहित्य यात्रा सुरू गरेको देखिन्छ । उनका कृतिहरूको सामान्य परिचय पूर्वकार्य समीक्षाका सन्दर्भमा प्रस्तुत भइसकेको छ । उनका कृतिहरूको बारेमा हालसम्म सामान्य टीका टिप्पणी भएता पनि समग्र अध्ययन हुन बाँकी नै रहेको देखिन्छ । प्रस्तुत शोध कार्यमा यज्ञराज जोशीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका पक्षमा समष्टिगत रूपमा अध्ययन गरिएको छ । यसबाटै जोशीको बारेमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्न चाहने जो सुकै अध्यायतालाई वस्तुगत जानकारी उपलब्ध हुनेछ । त्यसैगरी त्रि.वि.वि. अर्न्तगत स्नातक तथा स्नातकोत्तर तहको

ऐच्छिक नेपालीको पाठ्यक्रममा जोशीको बारेमा अध्ययन गर्न चाहने विधार्थीका लागि उपयोगी हुने छ । उनका बारेमा यस अघि विस्तृत अध्ययन हुन नसकेको परिप्रेक्ष्यमा यस शोध कार्यको औचित्य स्वतः स्थापित भएको छ ।

१.६ शोधको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्र हालसम्म प्रकाशित सामग्रीहरूका आधारमा साहित्यकार यज्ञराज यात्रीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व सम्बन्धी विषयमा मात्र सीमित भएर तयार गरिएको छ ।

१.७ सामग्री संकलन

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्दा सामग्री संकलनका क्रममा पुस्तकालयीय तथा क्षेत्रीय पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । यस बाहेक शोधनायक, शोधनायकका आफन्तजन, परिवारजन तथा मित्रहरूसग र विशिष्ट साहित्यिक व्यक्तित्वहरूसँगको अन्तर्वार्ताद्वारा सामग्री संकलन गरिएको छ । यसका साथै जीवनीपरक समालोचना, विधागत सिद्धान्त र ऐतिहासिक तथा वर्णनात्मक विधिको समेत प्रयोग गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ :

पहिलो परिच्छेद	: शोध परिचय
दोश्रो परिच्छेद	: यज्ञराज जोशीको जीवनी
तेश्रो परिच्छेद	: यज्ञराज जोशीको व्यक्तित्व
चौथो परिच्छेद	: यज्ञराज जोशीको साहित्यिक यात्रा र चरण विभाजन
पाचौँ परिच्छेद	: यज्ञराज जोशीको कविता-काव्य कृतिको अध्ययन
छैटौँ परिच्छेद	: यज्ञराज जोशीको गद्य कृतिको अध्ययन
सातौँ परिच्छेद	: उपसंहार

दोस्रो परिच्छेद

यज्ञराज जोशीको जीवनी

२.१ जन्म र जन्मस्थान

यज्ञराज जोशीको जन्म वि.सं. २०१० भदौ १५ गते श्री कृष्ण जन्माष्टमीको प्रभात ८ बजे बुवा विष्णुदास जोशी र आमा नर्मदा देवी जोशीको ज्येष्ठ पुत्रका रूपमा भएको हो । सुदूरपश्चिमाञ्चलको सेती अञ्चल डोटी जिल्लाको गडसेरा वडा नं. ४ मा उनको जन्म भएको हो । उनको न्वारनको नाम उमानन्दन जोशी हो ।

२.२ बाल्यकाल

बाल्यकाल मानव जीवनको प्राथमिक चरण हो । आमा बुवाको आर्थिक विपन्नताका कारणले उनलाई जीवनभर सताइरहेता पनि शिक्षा आर्जन गर्ने क्रममा निरन्तरता दिइरहनु भयो । ग्रामीण परिवेशमा हुर्केका जोशीको ८ वर्षे बाल्यकालसम्म वन जंगलमा गएर वस्तुभाउसँग नै रमाउने दिनमा बित्यो । त्यस पछि भने शिक्षा ग्रहण गर्न थाल्नु भएको हो । जेठो छोराको रूपमा जन्म भएकोले जोशीले घरमा आमा बुवालाई बिहान बेलुका घरको काम सघाएर दिउँसो विद्यालय अध्ययन गर्नु जानुपर्ने बाध्यता थियो । अध्ययन कार्यमा अनेकौं अप्ठ्याराका बीचमा पनि अध्ययन कार्यलाई निरन्तरता दिइरहनु भयो ।^१

२.३ चूडाकर्म तथा व्रतबन्ध

हिन्दु धर्म संस्कृति अनुसार मानवजीवनका विविध संस्कारहरूमध्ये चूडाकर्म तथा व्रतबन्ध एउटा महत्वपूर्ण संस्कार हो, जसमा ब्राम्हण, क्षेत्रीहरूले आ आफ्नो संस्कार अनुसार गर्ने चलन रहको छ । यिनै चालचलन अनुसार जोशीको चूडाकर्म पाच वर्षमा २०१५ साल माघ श्री पञ्चमीका दिन बर्दिया राजपुर श्री कृष्ण मन्दिरको प्राङ्गणमा भयो भने १० सालको उमेरमा २०२० साल चैत्रमा श्री लक्ष्मी नारायण मन्दिर, धनगढीमा गुरु श्री माधवाचार्यबाट यज्ञोपवीत (व्रतबन्ध) गरिदिएका थिए ।^२

२.४ शिक्षादीक्षा

यज्ञराज जोशीको प्रारम्भिक शिक्षादीक्षा आफू जन्मे भैं गाउँघरको स्थानीय पाठ्यक्रममा पूर्व मन्त्री श्री सिद्धराज ओझाबाट प्राप्त भएको हो । सामान्य मध्यम वर्गिय परिवारमा हुर्किएका यात्रीको बुवा शिक्षित भएकैले उहाँलाई शिक्षा आर्जन त्यति अप्ठ्यारो भएन । बुवा शिक्षित भएकै कारण तत्कालिन समयमा यात्रीलाई भारतको नारदेनन्द आश्रम संस्कृत विद्यालयबाट शिक्षा प्राप्त भयो । यहीबाट उनले प्रथम र

^१ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^२ शोधनायककी श्रीमती लक्ष्मी जोशीबाट प्राप्त जानकारी ।

द्वितीय वर्ष (आज भोली आठ कक्षा) उत्तीर्ण गरे । आर्थिक विपन्नताको कारणले आफ्नो पढाईलाई निरन्तरता दिन असमर्थ भएपछि उनले २०२६ सालमा कैलालीको श्री पञ्चोदय मा.वि.मा कक्षा ९ मा भर्ना भए । शिक्षामा विभिन्न अवरोध, बाधाअड्चन खडा भएता पनि जोशीले सोही विद्यालयबाट २०३० सालमा एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरे । उनले उच्च शिक्षा आर्जन गर्ने सिलसिलामा भारतको लखिमपुर पि.के. कलेजमा भर्ना भए । वि.सं. २०४२ सालमा उनले लखिमपुर पि.के. कलेजबाट प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरे । त्यस्तै कानपुर विश्वविद्यालयबाट २०४२ सालमा स्नातक तह उत्तीर्ण गरे भने सोही विश्वविद्यालयबाट समाजशास्त्रमा २०६२ सालमा स्नातकोत्तर पनि उत्तीर्ण गरेको देखिन्छ ।

२.५ विवाह (बसोवास, सन्तान र दाम्पत्य जीवन)

यज्ञराज जोशीको विवाह वि.सं. २०३० वैशाख १ गते हरिद्वारमा हिन्दू परम्परा अनुसार डोटी जिल्लाको सिमलीमा बस्ने रामचन्द्र ओझाकी कान्छी छोरी लक्ष्मी कुमारी ओझासँग मागी विवाह भएको थियो ।^३

२.५.१ बसोवास

यज्ञराज जोशीको बाल्यकावास्था डोटीको गडसेरा ४ मा बिते पनि हालको स्थायी बसोवास भने धनगढी नगरपालिकाको वार्ड नं. ७ कैलालीमा अवस्थित रहेको छ ।

२.५.२ सन्तान

यज्ञराज जोशीका दुई छोरा र दुई छोरीहरू छन् । सबैभन्दा जेठी छोरीको विवाह भईसकेको छ जसको नाम टीकेश्वरी देवी भट्ट जोशी हो भने कान्छीको नाम लक्ष्मी कुमारी जोशी हो । जोशीका छोराहरू पनि दुई जना छन् । सबैभन्दा जेठो छोराको नाम माधव जोशी हो भने अर्को छोराको नाम डम्बरराज जोशी हो ।^४

२.५.३ दाम्पत्य जीवन

यज्ञराज जोशीका आर्थिक अवस्था विपन्न भए पनि जोशीले साहित्य लेखनको भोला कहिले छाड्नु भएन । आर्थिक अवस्थाको कारण दाम्पत्य जीवनमा केही खलबल आएता पनि अहिले सम्मको दाम्पत्य जीवन बाहिरी रूपबाट हेर्दा सफलै देखिन्छ । जोशीले आफ्नो दाम्पत्य जीवनलाई यसरी प्रष्ट्याउनु हुन्छ । दाम्पत्य जीवन माछा मार्ने र तरुल खाने व्यक्ति बीचको जस्तो भनि उल्लेख गर्नु भएको छ ।

^३ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी अनुसार ।

^४ शोधनायककी श्रीमती लक्ष्मी जोशीबाट प्राप्त जानकारी अनुसार ।

२.६ पारिवारिक आर्थिक अवस्था

यज्ञराज जाशीको पुख्यौली थलो डोटी जिल्लाको गडसेरा ४ गाउँ हो । बाल्यकालमा पहाडबाट तराईतिर बसाई सरेपछि हाल उनको स्थायी बसोवास कैलाली जिल्लाको धनगढी नगरपालिका वार्ड नं. ७ भानुटोलमा अवस्थित छ । जोशी मध्यम वर्गीय सामान्य किसान परिवारका व्यक्ति हुन । पुख्यौली थलोमा उनको अर्ध पाँच रोपनी जमिन रहेको छ । धनगढी स्थित भानुटोलमा उनको खेतीपाती हुने आठ कठ्ठा जमिन रहेको छ भने मोती टोल अन्तर्गत पूर्व पश्चिम हुलाकी सडकमा पर्ने व्यापारिक प्रयोजनका लागि एक कठ्ठा घडेरीमा उनको तीन कोठे पक्की भवन रहेको छ । जोशीको आयश्रोतको रूपमा त्यहि आठ कठ्ठा जमिनको अन्न र तीन कोठे पक्की भवनबाट आउने मासिक घर भाडा रहेको छ ।

२.७ स्वभाव र रूचि

मानिसको पारिवारिक वातावरण तथा सामाजिक वातावरण जस्तो छ त्यस्तै स्वभाव बानी व्यवहार सोही अनुरूप हुने गर्दछ । जोशीका पिता गाउँमा सहयोगी, दानी, भलाद्मी तथा दुःखमा परेकाको सेवा गर्ने स्वभावका बुवाको जेष्ठ छोरा जोशीमा पनि त्यस्तै स्वभाव पाईन्छ । उनी आफू भन्दा ठुलाको सम्मान गर्ने र आफू भन्दा सानालाई माया गर्ने शान्ति, सरल, स्वभाव भएका व्यक्ति हुन् । शान्त प्रकृतिका जोशी साहित्य सिर्जना र समाज सेवामा निरन्तर रूपमा लागि रहन पाउदा आफूलाई निकै सन्तुष्टि मिलेको अनुभव बताउनु हुन्छ । एकान्तमा बसेर भक्तिपरक साहित्य सिर्जना गर्नु तथा केही न केही कविता वा लेख सृजना गरी रहनु उनको रूचिको विषय बनेको छ । पत्र पत्रिका, पुस्तक अध्ययन, पुस्तक प्रकाशन, कविता र अनुसन्धानमूलक लेख लेखनमा तथा ऐतिहासिक एवं धार्मिक स्थलको यात्रा गर्न पनि औधी रूचि राख्ने जोशी सरल, शान्त र एकान्तप्रिय व्यक्ति हुन । उनमा हिन्दु धार्मिक परम्परामा गहिरो आस्था छ ।

२.८ सुख दुखका स्मरणीय क्षणहरू

सुख र दुख मानव जीवनको हरेक मोडमा आइरहन्छन् र मानवको जीवन चक्रमा घुमिरहन्छन् । जोशीका सुखको स्मरणीय क्षण भनेको २०५२ सालमा राष्ट्रिय प्रतिमा पुरस्कारबाट सम्मानित भएको क्षण र आफूले रचना गरेको सिर्जना प्रकाशित भएको समय, सुदूरपश्चिमाञ्चल साहित्य समाज स्थापना एवं भानु टोल र मोती टोल नामकरण भएका दिन सबैभन्दा खुसीको क्षण मानेका छन् भने दुखको क्षण भनेको आफ्नो जन्म दिने पिताको स्वर्गारोहण हुँदाको समय हो ।

२.९ साहित्य लेखनका निम्ति प्रेरणा र प्रभाव

जोशीका बुवा साहित्य प्रति रूचि, धार्मिक परम्परा प्रति आस्थावान भएका कारण उनमा पनि धार्मिक पुस्तक अध्ययन गर्न पहिले देखि रूचि राख्ने भएको कारण सानै देखि भानुभक्तिय रामायण वाचन गर्ने कवि बताउँछन् ।^५ उनी खासगरी संस्कृत साहित्यका प्रसिद्ध साहित्यकारहरू भारवी, वाल्मीकि, कालिदास, श्रीहर्ष आदिका काव्यकृतिबाट प्रभावित भएको पाइन्छ भने नेपाली साहित्यमा भानुभक्त आचार्य, माधव घिमिरे र लेखनाथ पौड्यालका काव्य कृतिहरूबाट प्रभावित देखिन्छन् । यी माथिका साहित्यकारहरूको रचना कृतिहरूको रूचिपूर्ण अध्ययन गर्दा गर्दै तथा आफूले सृजित लेख कविताहरू पाठक बन्धु हित चिन्तकको माया र आर्शिवादबाट, पाठक एवं अग्रज साहित्यकारहरूले प्रोत्साहनबाट साथै समाजबाट प्राप्त मानसम्मानले आफू सिर्जनातिर आकर्षित भएको बताउँछन् ।

२.१० कार्य क्षेत्रमा प्रवेश

यज्ञराज जोशीले साहित्यिक कार्य क्षेत्रमा २०३० सालमा शारदी पुष्पबाट प्रवेश गरेको देखिन्छ । २०३० साल देखि साहित्य सेवामा अनवरत रूपमा गर्दै आएका जोशीले त्यही सालमानै “भानु तिमि धन्य छौ ” रचना खप्तड सन्देशमा प्रकाशनबाट गरेका हुन ।^६ औपचारिक रूपमा भने उनले २०४२ सालमा आमाको महिमा कविता संग्रहबाट कार्य क्षेत्रमा साहित्य प्रवेश गरेको पाइन्छ ।

२.११ लेखनको प्रारम्भ (पुस्तकाकार) र प्रकाशित कृतिहरूको सूची

यज्ञराज जोशीको साहित्यिक यात्रा वि.स. २०३० सालबाट आरम्भ भएको पाइन्छ । २०३० सालमा रचित “शारदी पुष्प ” उनको पहिलो फुटकर स्तुतिपरक पद्य रचना हो । यस बाहेक उनका अन्य फुटकर स्तुतिपरक पद्य रचनाहरू पनि हुन् : केदार स्तुति २०४१, आमा २०३८, हिलोको कमल २०४१ । केही फुटकर रचनाहरूमा भने उचित संरक्षणको अभावमा हाल अप्राप्य छन् । पुस्तककारको रूपमा उनको पहिलो कृति चाहि आमाको महिमा २०४२ कविता संग्रह हो । हालसम्म उनका कविता संग्रह, निबन्धसंग्रह, यात्रा वर्णनसम्बन्धी कृति, खण्डकाव्य, शोककाव्य कृतित्व प्रकाशित भएका छन् । उनका प्रकाशित कृतिहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

^५ शोधनायकसँगको कुराकानी ।

^६ यज्ञराज जोशी, चिनारी, २०६९ ।

तालिका नं. १
यज्ञराज जोशीका प्रकाशित कृतिहरू

क्र.सं.	कृति	विधा	प्रकाशन	साल
१	आमाको महिमा	कविता संग्रह	यज्ञराज जोशी	२०४२
२	भगवतीको वन्दना	कविता संग्रह	यज्ञराज जोशी	२०४७
३	मातृभूमि नेपाल	कविता संग्रह	यज्ञराज जोशी	२०४८
४	नारी	निबन्ध संग्रह	यज्ञराज जोशी	२०५०
५	श्री देव वन्दना	कविता संग्रह	यज्ञराज जोशी	२०५२
६	मेरो नेपाल दर्शन	यात्रा सम्बन्धी लेख	कैलाली जन पुस्तकालय	२०५९
७	साहित्यका परिचय कोष	स्रष्टा विवरण	सुदूरपश्चिमाञ्चल साहित्य समाज	२०६०
८	आस्था	खण्डकाव्य	राजेन्द्र अग्रवाल	२०६०
९	विष्णुदास	शोककाव्य	राजेन्द्र अग्रवाल	२०६२
१०	जनगुनासो	कविता संग्रह	राजेन्द्र अग्रवाल	२०६४
११	अजम्बरी नाता	निबन्ध संग्रह	१००८ स्वामी श्री देव राज आर्चाय	२०६८
१२	मनका पीडा	गजल	सुदूरपश्चिमाञ्चल गजल मञ्च	२०६९
१३	भगवती	लघु खण्डकाव्य	सुदूरपश्चिमाञ्चल साहित्य मञ्च	२०६९

२.१२ भ्रमण

यज्ञराज जोशीले विभिन्न कार्यक्रमका सिलसिलामा पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकाली सम्मको खोजपूर्ण यात्रा पूरा गरी आफ्नो साहित्यिक नाम यज्ञराज यात्री राखेको पाइन्छ । यसरी लगभग दश वर्षका अवधिमा उनले नेपाल अधिराज्यको पैदल भ्रमण गरी विभिन्न क्षेत्रको अवलोकन गरेका हुन् । भ्रमणकै सिलसिलामा नेपाल भारत मैत्री पश्चिम लेखने उद्देश्यले उनले भारतका विभिन्न प्रदेशहरूको भ्रमण पनि गरिसकेका छन् ।

२.१३ मानसम्मान तथा पुरस्कार

साहित्यकार जोशीले नेपाली साहित्यको क्षेत्रबाट पाएका मान सम्मान तथा पुरस्कार निम्नानुसार छन् :^९

^९ ऐजन ।

तालिका नं. २
मानसम्मान तथा पुरस्कार

क्र.सं.	मानसम्मान तथा पुरस्कार	मिति
१.	राष्ट्रीय प्रतिमा पुरस्कार	२०५२
२.	लाइन्स क्लब सम्मान	२०५४
३.	महाकाली साहित्य संगमबाट सम्मानित	२०६८
४.	सृष्टि पत्रिका कैलाली बहुमुखी क्याम्पसबाट सम्मानित	२०६९
५.	कैलाली जन पुस्तकालयबाट सम्मानित	२०६९
६.	हिन्दी साहित्य परिषद लखीमपुरबाट सम्मानित	२०५८
७.	हिन्दी साहित्य परिषद लखीमपुरबाट सम्मानित	२०५९
८.	हिन्दी साहित्य परिषद सीतापुरबाट सम्मानित	२०६९
९.	विधार्थी साहित्य प्रतिष्ठान कैलाली बहुमुखी क्याम्पस धनगढीबाट सम्मानित	२०६८
१०.	सामुदायिक पुस्तकालय टीकापुरबाट सम्मानित	२०६६
११.	नवरत्न साहित्य साधना सम्मान	२०६३
१२.	सुदूर पश्चिमाञ्चल साहित्य समाजबाट सम्मानित तथा पुरस्कृत	२०६९

२.१४ साहित्यिक मान्यता र जीवनदर्शन

कुनै पनि विषयलाई लिएर प्रत्येक व्यक्तिको आ आफ्नै मान्यता हुन्छन् । व्यक्तिमा चेतना आईसके पछि उसले कुनै पनि विषयवस्तुको बारेमा आफ्नो धारणा बनाईसकेको हुन्छ । साहित्यका जोशीका पनि साहित्य तथा जीवनलाई लिएर आफ्नै विभिन्न धारणा तथा मान्यता रहेका छन् । जोशीले साहित्यलाई मानव समाजको निश्चित प्रेरणादायी र मार्ग दर्शनको माध्यम हो भन्ने मान्दछन् । यिनका विचारमा साहित्य समाजको दर्पण भएकाले स्वच्छ रहनु पर्दछ जसमा समाजको वास्तविक चित्र देखिन्छ भन्न रूचाउने यात्री विद्यालय जीवन देखि निरन्तर रूपमा साहित्य सिर्जनामा तल्लिन छन् । त्यस्तै साहित्य नियममा रचना गरिनुपर्छ भन्ने यिनी साहित्यिक अनुशासनमा जोड दिन्छन् । त्यसकै फलस्वरूप यिनले जति पनि कृति रचना गरेका छन् ती सबै साहित्यिक अनुशासनमा रहेर रचना गरेका छन् । यिनले साहित्य लेखनमानै जीवन व्यतित गरेका कारण यिनी साहित्यलाई वृहत आयामबाट मूल्यांकन गर्न पुग्दछन् ।

साहित्य जस्तै जीवन सम्बन्धी पनि जोशीका आफ्नै मान्यता छन् । यिनी जीवनलाई संघर्षको मैदान ठान्दछन् र प्रत्येक समयमा व्यक्ति संघर्ष तथा चुनौतीसँग सामना गर्न तयार रहनु पर्छ भन्ने ठान्दछन् । आफूले जीवनमा निकै संघर्ष गर्नुपरेकाले होला जोशी संघर्षले व्यक्तिलाई बाँच्न सिकाउने बताउँछन् । सादा जीवन उच्च विचार राख्ने यिनलाई जीवन एक यात्रा जस्तै लाग्छ । यसरी सरल स्वभाव, सादा जीवन तथा संघर्षमय विचार सहितको जीवन यिनले अंगालेका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

यज्ञराज जोशीको व्यक्तित्व

३.१ पृष्ठभूमि

कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्वको निर्माण उसको संस्कार तथा सहज र स्वभाविक गुणका रूपमा हुँदै आउछ । त्यसबाट प्रभावित हुने सार्वजनिक जीवनको महत्वपूर्ण कार्यले व्यक्तित्वलाई उज्यालो पार्दै लैजान्छ । व्यक्तिमा निहित गुणले वैयक्तिक व्यक्तित्व प्रस्तुत गर्दछ भने सृजनशील, सामाजिक, प्रशासनिक आदि कार्यमा उच्चताले सार्वजनिक व्यक्तित्व प्रस्तुत गर्दछ । यी सबैका धनी व्यक्तित्व यज्ञराज जोशीको व्यक्तित्वलाई विभिन्न पाटाबाट हेर्न सकिन्छ । यस सन्दर्भमा उनको वाह्य व्यक्तित्व सँगै आन्तरिक व्यक्तित्वमा प्रकाश पार्नु पनि आवश्यक देखिन्छ ।

३.२ व्यक्तित्वका विविध पक्ष

कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माण उसमा अर्न्तनिहित प्रतिभाका साथ साथै बानी, व्यवहार, संस्कार र संगतले सहज र स्वभाविक रूपमा विकसित हुँदै जाँदा बनेको हुन्छ । त्यसबाट प्रभावित हुने सार्वजनिक जीवनको महत्वपूर्ण कार्यले उज्वल व्यक्तित्व निर्माण हुँदै जान्छ । व्यक्तिमा अर्न्तनिहित गुणले निजी व्यक्तित्व प्रस्तुत गर्दछ भने सिर्जनशील एवं सामाजिक कार्यको उच्चताले सार्वजनिक व्यक्तित्व प्रस्तुत गर्दछ । जोशी यी दुवै व्यक्तित्वका धनी रहेका छन् ।

३.२.१ आन्तरिक व्यक्तित्व

कुनै पनि व्यक्तिमा रहेको आन्तरिक प्रवृत्तिहरूले नै त्यस व्यक्तिको आन्तरिक व्यक्तित्वको निर्धारण गर्दछ । व्यक्तिमा रहेको शीलस्वभाव, आचरण र प्रवृत्तिहरू पर्दछन् । यिनै कसीमा राखेर हेर्दा जोशी ग्रामीण मध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मिएकाले सानै उमेर देखि संघर्ष र विभिन्न आरोह अवरोह सदैव आफ्नो कर्तव्य एवम् उद्देश्यबाट कहिल्यै विचलित नहुने व्यक्ति हुन् भन्ने देखिन्छ । जोशीको बाल्यकालको समय बुवाआमाका साथैमा दुःख सुखका साथ बितेको पाइन्छ । उनी बाल्यकाल देखिनै सरल, परिश्रमी एवम् शान्त स्वभावका देखिन्छन् । बुवाआमाको ज्येष्ठ पुत्रको रूपमा हुर्केका जोशीमा सरल व्यवहार भित्र उच्च विचार रहेको छ । हरेक वर्ग र तहका मानिसहरूसँग समर्पक राख्नसक्ने क्षमता भएकाले उनी समाजमा आदरणीय र प्रतिष्ठित छन् ।^{१५}

^{१५} शोधनायकका आफन्तजन, अञ्जु भट्टबाट प्राप्त जानकारी ।

ब्राह्मण परिवारमा जन्मिएका जोशी परिश्रममा मात्र विश्वास गर्दछन् । जोशीले विद्यार्थी जीवन देखिनै आफूमा परि आएका समस्यहरूलाई समाधान गर्दै स्नातकोत्तर तहसम्मको उपाधि हासिल गरी नेपाली भाषा र साहित्यको क्षेत्रमा आफ्नो अस्तित्व राख्न सफल भएका छन् ।

३.२.२ बाह्य व्यक्तित्व

व्यक्तिको शारीरिक बनावट, आकार, प्रकार नै बाह्य व्यक्तित्वसग सम्बन्धित भएकोले यज्ञराज जोशीलाई त्यसै अनुसार हेर्दा निम्न कुरा थाहा पाइन्छ । यिनी पाच फुट पाच इन्च जति अग्ला र ठिक्कका शरीर, गम्भीर मुखाकृति, गोलो अनुहार, हसिलो चेहरा, गोरो वर्ण, सलक्क परेको नाक, ठूला आखा, केही फुलेका ढकमक्क केश भएका, हष्टपुष्ट फूर्तिला व्यक्ति देखिन्छ । उनी स्पष्टवादी, तर्कशील, योजनाबद्ध रूपले काम गर्नुपर्छ भन्ने विचारका व्यक्ति हुन् । सरल स्वभावका जोशी सबै उमेर र वर्गका व्यक्तिहरूसग समान सम्बन्ध राख्दछन् । यिनले साहित्यिक साधनाद्वारा मानसिक सन्तुष्टि लिने गरेको देखिन्छ । सादा जीवन उच्च विचारका धनि जोशी शान्त प्रकृतिका छन् । जीवन यात्राका मोडमा धेरै परिश्रम र संघर्ष गर्दै आएका जोशीको व्यवहारमा हार्दिकता र बोलीचालीमा मिठास पाइन्छ । जोशीमा लगनशील, परिश्रमी, स्वाभीमानी तथा इमान्दार र मिलनसार स्वभाव रहेको पाइन्छ । सधैं आफ्नो काममा व्यस्त रहने बानी भएका जोशीको साहित्य सिर्जना र समाजसेवा रूचिको विषय भएको पाइन्छ ।^९

३.२.३ सामाजिक व्यक्तित्व

समाजमा मानिसले सर्वसाधारणको हितको लागि समाजमा काम गर्नु चिनिनु नै सामाजिक व्यक्तित्व हो । जोशीले पाच दशकको समयावधि मध्ये ३/४ दशक भन्दा बढी समय विभिन्न सामाजिक संघसंस्था, प्रतिष्ठान एवं समाजको समुन्नतिमा खर्चेका छन् । यसका साथै परिवारिक सामाजिक व्यस्तताका बावजुत पनि उनले नेपाली साहित्य प्रतिको मोहलाई त्याग्न नसकी समय समयमा कलम चलाउँदै आएका छन् ।^{१०}

जोशीको व्यक्तित्व निर्माणमा सामाजिक व्यक्तित्वले निकै नै सघाउ पुऱ्याएको पाइन्छ । उनले समाजका थुप्रै मानिसहरूको सहयोग लिएर आफू अवस्थित भानु टोलमा आदिकवि भानुभक्त आचार्यको शालिक निर्माण गरेका हुन् । त्यसै गरी मोती टोलमा पनि उनकै अग्रसरतामा मोतीराम भड्काको शालिक निर्माण गरेर उनले समाजमा अनुकरणीय कार्य गरेका छन् ।

यज्ञराज जोशीको व्यक्तित्व निर्माणमा साहित्यिक रचनाले महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको भेटिन्छ । साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने यात्रीको ख्याती भने

^९ शोधनायकका छोरा माधव जोशीसँगको कुराकानी ।

^{१०} साहित्यकार टि.एन. जोशीसँगको कुराकानीबाट ।

कविका रूपमानै पाइन्छ । सर्वप्रथम कविता लिएर साहित्यमा देखा परेका यिनका विविध कृतिहरू, फुटकर रचनाहरू तथा पुस्तकहरू पनि स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरका विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भइसकेको छन् । उनका फुटकर रचनाहरू वि.सं. २०३० सालमा देखा परेका भएता पनि पुस्तककारका रूपमा देखा परेको पहिलो कृति चाहि २०४२ सालमा प्रकाशित 'आमाको महिमा' कविता सङ्ग्रह हो । साहित्यकार जोशीको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई निम्न लिखित उपशीर्षकमा वर्गीकरण गरेर विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

३.२.४ धार्मिक व्यक्तित्व

यज्ञराज जोशी हिन्दू धर्मावलम्बी हुन् । उनि धर्म प्रति निकै आस्थावान छन् । यिनी धर्ममा नै मानिसको अस्तित्व रहेको हुन्छ भन्ने विचार मान्दछन् । मानिस भएर जन्मे पछि सधै असल भएर बाँच्नु पर्छ । पूर्खाहरूले मान्दै आएको धर्म संस्कृति बचाउनु प्रत्येक नागरिकको कर्तव्य मान्दछन् । तथापी धर्मलाई अन्धा भएर अंगाल्नु हुँदैन, धर्ममा भएका असल कुराहरू मात्र ग्रहण गर्ने र समय सापेक्ष नभएका अमानवीय प्रसङ्गलाई परिमार्जन गर्नुपर्ने मान्यता राख्दछन् ।

३.२.५ शैक्षिक व्यक्तित्व

जोशीको व्यक्तित्वको विविध पाटाहरू मध्ये शिक्षण व्यक्तित्व पनि एक हो । शिक्षा गुणस्तरीय हुनुपर्छ भन्ने मान्यता अँगालेका जोशी आफू १० वर्षको हुदाँ देखि नै आफू पनि पढ्दै र शिक्षण पेशालाई पनि सँगै अँगालेका हुन । आफू पनि सानो भएकाले उनले प्रा.वि.बाट सेवा प्रवेश गरेका हुन् । त्यस पछि उर्मा पाठशालामा शिक्षकको रूपमा २०३९ सालमा जोशीले प्र.अ. का रूपमा भगवती प्रा.वि. केलावारी डोटीमा शिक्षण पेसा गरे ।^{११} त्यसपछि २०३२ सालमा १२ वर्ष सम्म त्रिनगर मा.वि.मा शिक्षण गराएर शिक्षण पेसालाई तिलाञ्जली दिई साहित्य सिर्जना तर्फ एकाग्र भएर लागेका हुन् ।

३.३ साहित्यिक व्यक्तित्व

सामान्यतया कुनै पनि व्यक्तिको साहित्यिक व्यक्तित्व त्यस व्यक्तिका कृतिका आधारमा निर्मित भएको हुन्छ । साहित्यका कविता, निबन्ध, खण्डकाव्य, गजल आदि विधागत योगदानबाट नै साहित्यिक व्यक्तित्व प्रकट भएको हुन्छ । यज्ञराज जोशीको व्यक्तित्वलाई पनि उनका प्रकाशित कृतिहरूको विधागत सापेक्षताका आधारमा बुदागत रूपमा छुट्याउदा सान्दर्भिक हुन्छ ।

^{११} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी अनुसार ।

वि.सं. २०३० सालमा “भानु तिमी धन्य छौ” र “शारदी पुष्प” (सरस्वती वन्दना) रचनाबाट भएको हो । सो कविता आजसम्म प्राप्त छैन । त्यसैले लेखनको दृष्टिले कविता विधाबाट औपचारिक रूपमा नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । औपचारिक रूपमा नेपाली साहित्यमा कविता विधाबाट प्रवेश गरेका यात्रीले नेपाली साहित्यका अन्य विधामा समेत कलम चलाइसकेका छन् । कविता, निबन्ध, खण्डकाव्य तथा गजलमा यिनको मुख्य योगदान रहेको छ । निरन्तर सृजना क्षेत्रमा लागि रहेका यात्रीको आजसम्मको योगदानलाई बुदागत रूपमा राखेर अध्ययन गरिन्छ

३.३.१ कवि व्यक्तित्व

यज्ञराज जोशीले नेपाली भाषामा साहित्यमा कविताहरू लेखेर साहित्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेका हुन् । उनको २०३० सालमा “शारदी पुष्प” प्रकाशन बाट लेखन यात्रा शुरू भई हाल सम्म आइपुग्दा यिनका लगभग १०/१२ वटा कविता कृतिहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । विविध विधामा कलम चलाउने कवि जोशीको कवितामा विविध विधा मध्ये प्रिय विधा र बढी मात्रामा लेखिने भने शास्त्रीय (पद्य) विधा मानिन्छ । जोशीको आठओटा कवितासङ्ग्रह एक ओटा खण्डकाव्य, एक ओटा शोधकाव्य, एक ओटा निबन्ध सङ्ग्रह, एकओटा गजल सङ्ग्रह र एउटा यात्रा संस्मरण सम्बन्धी लेख तथा साहित्यकार परिचय कोश जस्ता कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । उनका कतिपय लेख रचनाहरू पुस्तककारहरू अझै अप्राप्य तथा अप्रकाशित रूपमा रहेको पाइन्छ । यिनका कृतिमा भक्ति भावले ओतप्रेत, व्यक्तित्व परिचय, मनका वेदना, देशको परिस्थिति झल्काउने खालका छन् ।

३.३.२ निबन्धकार व्यक्तित्व

यज्ञराज जोशीले कविता विधा पछि कलम चलाएको अर्को विधा भने निबन्ध हो । यिनको भक्त र भगवान नामक लघु निबन्ध संग्रह प्रकाशित भएको छ । जुन निबन्ध अहिले अप्राप्य रहेको छ । त्यसपछि अर्को नारी नामक निबन्ध संग्रह २०५० सालमा प्रकाशित भएको छ । जोशीले यस कृतिमा नारी जाति आज मात्र होइन पैराणिक कालदेखिनै सम्मानित वा मर्यादित हुदै आएको कुरा दर्शाएका छन् र हिन्दु दर्शनका दृष्टिबाट हेरिने आदर्श नारीको स्थान अद्वितीय रहेको जुन सिर्जनाकी स्रोत भएको तर दूषित नारी विनाशकी कारण हुने कुरालाई नारी निबन्ध संग्रहमा देखाउने प्रयास गरेका हुन् ।

नारीका ३२ गुणलाई दिएर तयार पारिएको नारी निबन्ध संग्रह भित्र २३ ओटा निबन्धहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यिनको निबन्धमा सरल भाषाशैली तथा यथार्थ विषयवस्तुको चयनले गर्दा जोशी सफल निबन्धकार पनि बन्न पुगेका हुन् ।

३.३.३ खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व

यज्ञराज जोशीले खण्डकाव्य विधामा पनि कलम चलाएका छन् । उनले २०६० सालमा आस्था नामक खण्डकाव्यबाट काव्य विधामा कलम चलाएका हुन् । यस काव्यमा धर्म प्रति आस्था भाव जगाउनु पर्ने र धर्मले नै मान्छेलाई अनुशासित र संयमित बनाउछ र यसैबाट नै सभ्य शिष्ट र आर्दश समाजको स्थापना गर्न सकिन्छ भन्ने भाव प्रस्तुत गरी खण्डकाव्यकार बन्ने प्रयास गरेका छन् ।

३.३.४ सम्पादक व्यक्तित्व

यज्ञराज जोशी साहित्य तथा समाचारसंग सम्बन्धित विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको सम्पादन तथा प्रकाशन कार्यका निरुपणताका साथ आफ्नो कार्यकुशलताको प्रदर्शन गर्न सफल भएका छन् । यसै क्रममा उनले कैलाली जनपुस्तकालय धनगढीद्वारा प्रकाशित हुने “मालिका” वार्षिक मुखपत्रको सम्पादक भएर कार्य गरेका हुन् । त्यसै गरी उनले सुदूर पश्चिमाञ्चल साहित्य समाजबाट प्रकाशित हुने वार्षिक मुखपत्र “सुरभि” पत्रिकाका सम्पादक भई कार्य गरेका छन् ।^{१२} त्यस्तै उनले मोतिनगर टोल विकास संस्थाबाट प्रकाशित हुने वार्षिक मुखपत्र मोतिदर्पण, बहुउद्देश्य मञ्चको त्रैमासिक प्रतिभा मञ्च, डोटेली भाषा संरक्षणमूलक “चिनारी” त्रैमासिक पत्रिका आदिको सम्पादन भएर कार्य गरेका जोशीको सम्पादक व्यक्तित्व राम्ररी स्पष्ट हुन आउन्छ ।

३.३.५ पत्रकार व्यक्तित्व

लेखन कलामा कुशलता प्राप्त जोशीले पत्रकारिताको थालनी पनि शिक्षण पेसासंगै गरेका हुन् । सुरुमा कुनै पत्रिकामा संलग्न नरही स्वतन्त्र रूपले लेख, रचना, समाचार लेखी सुरु गरेका पत्रकारिता २०४१ साल देखि २०५१ रूपमा विकसित भएको हो । क्रमशः स्वतन्त्र रूपमा २०५१ साल देखि पत्रकार महासंघ कैलाली शाखामा संस्थापक सदस्यका रूपमा आवद्ध भईरहेका छन् । पत्रकारिता मर्यादित हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्ने जोशीले गाउँघर साप्ताहिक, खप्तड सन्देश, सेती समाचार दैनिक, मालिका, दैनिक काठमाण्डौ, समाचार सारांश तथा खोज, साहित्य, मुखपत्रको सम्पादन, सहसम्पादन, गरी यिनले आफ्नो पत्रकार व्यक्तित्वलाई महत्वपूर्ण रूपमा उभ्याउन सफल भएका छन् । यसरी राष्ट्रका महत्वपूर्ण पत्रपत्रिका सम्म आफ्नो लेख रचना र टिप्पणी पुऱ्याएर साहित्यिक क्षेत्रको विकास गर्न सफल जोशीको पत्रकार व्यक्तित्व समेत महत्वपूर्ण देखिन्छ ।

^{१२} यज्ञराज जोशी, पूर्ववत्, पृ. ११ ।

चौथो परिच्छेद

यज्ञराज जोशीको साहित्यिक यात्रा र चरण विभाजन

४.१ साहित्यिक यात्रा

यज्ञराज जोशी सानै उमेर देखि लगनशील, परिश्रमी र साहित्य प्रति रूचि राख्ने प्रतिभावान एवं सृजनशील व्यक्ति हुन् । उनको साहित्यिक यात्राको थालनी २०३० सालमा “शारदी पुष्प” कविताबाट प्रारम्भ भएको हो । उनको पहिलो पुस्तककार कृति भने “आमाको महिमा” कविता संग्रह हो । उक्त कविता संग्रह कवि स्वयंले २०४२ सालमा प्रकाशित गरेका हुन् । त्यसपछि लघुनिबन्ध संग्रह २०३६ सालमा प्रकाशित हो भने र कविताको मभौला रूप मानिने “आस्था” खण्डकाव्य २०६० मा प्रकाशित भएको हो ।^{१३}

जोशीले नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा कविता निबन्ध, खण्डकाव्य आदि विधामा सफलापूर्वक कलम चलाई क्रमशः परिष्कृत र परिमार्जित गरी आफ्नो फुटकर तथा पुस्तककार कृतिहरू प्रकाशन गरेका छन् ।

जोशीले २०३० साल देखि २०६९ साल सम्म करिब ३/४ दशक लामो साहित्यिक साधानामा थुप्रै पुस्तककार कृति प्रकाशित छन् । जोशीका पुस्तककार कृति बाहेक विभिन्न समय र ठाउँबाट प्रकाशित हुने पत्रपत्रिकाका माध्यमबाट प्रशस्त फुटकर लेख रचनाहरू प्रकाशित गरेका छन् । उनका यी प्रकाशित पुस्तककार कृति र फुटकर रचनाका अतिरिक्त अन्य कृति र फुटकर रचनाहरू प्रकाशन हुन बाँकी छन् भने कतिपय प्रकाशित कृतिहरू अप्राप्त अवस्थामा रहेका छन् । जोशीको साहित्यिक यात्रा झण्डै चार दशकको देखिन्छ । यो लामो समयवधिमा प्रकाशित उनका साहित्यिक कृति र उनमा आएको प्रवृत्तिगत परिवर्तनले उनको साहित्यिक यात्रालाई विभिन्न चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

४.२ चरण विभाजनका आधार

कुनै पनि साहित्यकारको लामो साहित्यिक यात्रामा विभिन्न मोड र घुम्तीहरू आउछन् । त्यस्ता मोडहरूले सम्बन्धित लेखकका रचनात्मक दृष्टिकोण र प्रवृत्तिमै नौलौ आयाम ल्याएका हुन्छन् । त्यस्ता मोडले साहित्यकारको रचनात्मक दृष्टिकोणमा ल्याएको अन्तर तथा मोडपरिवर्तनका आधारभूत कारणसँगै विभिन्न समयावधिमा लेखिएका कृतिहरूको अन्तर सम्बन्धलाई कुनै पनि स्रष्टाको उचित मूल्यांकन हुन सक्दैन ।

^{१३} साहित्यकार तथा समाजसेवी दीनानाथ भट्टसँगको कुराकानी ।

साहित्य यात्रामा विभिन्न घुम्ती र मोडहरू देखा पर्नाका कारण विविध कारण हुन सक्छन् । जीवनको आरिम्भिक साहित्यिक यात्रा र प्रौढावस्थाको साहित्यिक यात्रामा प्रायः परिवर्तन देखिनेनै गर्दछ । यसरी परिवर्तन हुनुमा समय, परिस्थिति, सामाजिक अवस्था, राजनितिक अवस्था, उमेरको परिपक्वता र अध्ययनको गहनता जस्ता कारणले ठूलै प्रभाव पार्दछ । यसैले कुनै पनि स्रष्टाको सिधो व्यक्तित्व बारे अध्ययन गर्दा यी साहित्यकारका साहित्य यात्रामा चरण विभाजनको औचित्य छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

कुनै पनि साहित्यकारको साहित्य यात्रालाई विभाजन गर्ने केही खास आधार रहेको हुन्छ । खास गरी साहित्यकारको साहित्य लेखनको इतिहासमा देखा परेका विभिन्न साहित्यिक रचनाका प्रवृत्तिगत परिवर्तन, साहित्यिक रचनाहरूको परिणाम र गुणस्तर, साहित्यिक धारागत प्रवृत्तिको अन्त विकास र साहित्यिक रचना वा कृतिगत संग्रहहरूको प्रकाशनको आधार लिएर उसको साहित्य यात्राको चरण विभाजन गरिन्छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा जोशीका कृति प्रकाशन, विधागत बाहुल्यता र वैचारिक परिवर्तनका आधारमा चरण विभाजन गरिएको छ ।

४.३ चरण विभाजन

जोशीको लामो साहित्य साधनाको यात्रामा विभिन्न घुम्तीहरू देखा पर्दछन् । साहित्य लेखनको थालनी पुस्तककार कृतिको प्रकाशन तथा साहित्य साधनाका क्रममा देखा परेका प्रवृत्तिगत अन्तर्विकासका प्रक्रियाले नै उनको लामो साहित्य यात्रामा विभिन्न चरण रहेका छन् । यसरी हेर्दा यात्रीका प्रकाशित साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन गर्दा ती कृतिहरूको प्रकाशन समय र प्रवृत्तिका आधारमा उनको साहित्यिक यात्रालाई मूलतः तीन चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । ती तीन चरणहरू यस प्रकार छन् :

१. प्रथम चरण (वि.सं. २०३० देखि २०४१ सम्म)
२. द्वितीय चरण (वि.सं. २०४२ देखि २०५२ सम्म)
३. तृतीय चरण (वि.सं. २०५२ देखि हाल सम्म)

४.३.१ प्रथम चरण (वि.सं. २०३० – २०४२ सम्म)

यज्ञराज जोशीको साहित्यिक यात्रालाई तीन चरणमा विभाजन गर्दा उनको प्रथम चरण २०३० साल देखि २०४२ साल सम्मको करिब एक दशक भन्दा लामो समयवधिलाई लिन सकिन्छ । यो चरण यिनको प्रारम्भिक वा पूर्वाभ्यासको चरण हो । जोशीले यस चरणमा आफ्नो साहित्यिक यात्राको पहिचानलाई फुटकर कविताको लेखनबाट प्रारम्भ गरेको देखिन्छ । जोशीले यस अवधिमा पद्य विधा अन्तर्गत “शारदी पुष्प” (सरस्वतीको वन्दना) कविताबाट लेखनको यात्रा शुरू गरेका थिए । विद्यालय जीवनबाट नै मोतिराम भट्ट, लेखनाथ पौड्याल, भानुभक्त आचार्य र माधव घिमिरेको

कविताबाट प्राभावित भएका जोशीको यस पूर्वाभ्यासको चरणमा थुप्रै फुटकर कविताहरू खप्तड सन्देश, मालिका, गोरखापत्र, सुरभि, सुगन्ध, सूर्योदय, त्रीनेत्र लगाएतका दजनौं पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भइसकेका छन् । उस लामो चरणमा यिनले आफ्नो प्रतिभालाई तिखार्ने काम गरेका छन् ।

यस समयमा फुटकर कविताहरूमात्र प्रकाशन नभइर पुस्तककार कृतिका रूपमा पनि रचनाहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ । समग्रमा हेर्दा जोशीका फुटकर रचना र कृतिलाई हेर्दा आफूले देखे भोगेका, आफ्नो जीवनमा घटेका घटना र नेपालीको ग्रामीण, सामाजिक तथा प्रशासनिक परिवेशलाई एकाएक बनाउदै मावन समाजमा भएका विकृति र विसंगतिलाई औल्याई परिवर्तनको चाहना एवं सुधारको अपेक्षा पनि गरेका छन् ।

यसरी जोशीको प्रथम चरणको साहित्यिक यात्रामा प्रकाशित फुटकर रचना तथा पुस्तककारमा साहित्य र साहित्येत्तर दुबै रहेता पनि यसै चरणको उर्वर क्षेत्र भने पद्य विधा नै हो । शास्त्रीय छन्द प्रयोग गरी कविता रचना गर्न रूचि राख्ने जोशीका साहित्यिक यात्राको प्रथम चरणमा प्रकाशित पुस्तककार कृतिहरूको सूचि निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ३

यज्ञराज जोशीको पहिलो चरणका प्रकाशित कृतिहरू

क्र.सं.	कृतिको नाम	प्रकाशन वर्ष	विधा
१	केदार स्तुति	२०३२	लघु कविता संग्रह
२	भक्त र भगवान्	२०३६	लघु निबन्ध संग्रह
३	आमा	२०३८	लघु कविता संग्रह

४.३.२ दोस्रो चरण (२०४२ साल - २०५२ साल सम्म)

यज्ञराज जोशीको यो पुस्तककार कृतिहरूको प्रकाशनको चरण हो । कुनै पनि साहित्यकार लामो समय सम्म साधनारत रहँदा उसको गहन परिमाणात्मक तथा प्रवृत्तिगत मूल्याहरूमा समेत परिवर्तन आउने गर्दछ । यस्ता परिवर्तनका आधारमानै जुनसुकै स्रष्टा साहित्य यात्राको चरण विभाजन गर्न सकिन्छ । जोशीको प्रथम चरण फुटकर लेखन तथा केही पुस्तककार कृति प्रकाशन भएता पनि अहिले आएर ती सबै कृतिहरू अप्राप्य अवस्थामा रहेको छ । यस चरणमा आएर जोशीको पहिलो कृतिको रूपमा २०४२ सालमानै पुस्तककार कृतिको रूपमा “आमाको महिमा” कविता संग्रह प्रकाशित भएको पाइन्छ ।

यस चरणलाई जोशीको गुणत्मकता र परिमाणात्मकताका दुवै दृष्टिले उर्वर मान्न सकिन्छ । उनले यस चरणमा आएर पनि विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन् । यस

चरणलेनै उनलाई एक कविका रूपमा परिचय दिएको छ । यस चरणमा प्रकाशित भएका यिनका पुस्तककार कृतिहरू निम्नानुसार छन् :

तालिका नं. ४

यज्ञराज जोशीको दोस्रो चरणका प्रकाशित कृतिहरू

क्र.सं.	कृतिको नाम	प्रकाशन वर्ष	विधा
१	आमाको महिमा	२०४२	कविता सङ्ग्रह
२	भगवति वन्दना	२०४७	कविता सङ्ग्रह
३	नेपालका लाल	२०४७	कविता सङ्ग्रह
४	मातृभूमि नेपाल	२०४७	कविता सङ्ग्रह
५	नारी	२०५०	निबन्ध सङ्ग्रह

४.३.३ तेस्रो चरण (वि.सं. २०५२ साल - हाल सम्म)

नेपाली साहित्यमा प्रथम पाइला कविता विधाबाटै हालेर चिनिएका जोशीले तेश्रो चरणमा आइपुग्दा यात्रा संस्मरणत्मक लेख, खण्डकाव्य, शोककाव्य र गजल विधामा कलम चलाएका छन् । बहुमुखी प्रतिमाका धनी जोशीको यस चरणका कविता संग्रह, खण्डकाव्य, शोककाव्य र एउटा गजल संग्रह पनि प्रकाशित भइसकेका देखिन्छन् । यस चरणका कविता सङ्ग्रहले चिन्तन र लेखनको परिपक्वता, प्रगतिशील र क्रान्तिदर्शी विचारलाई अगाडि बढाएको पाइन्छ । प्रथम चरणको कविता प्रवृत्तिलाई स्पष्ट र परिपक्व बनाउदै जनतन्त्र र जनविकासको पक्षमा खुलेर लागेका पाइन्छन् । यस चरणमा समाजमा विद्यमान विकृति, विसंगति, अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन, सामन्ती, छुवाछुत आदिको बारे विरोध गरेका छन् र भौतिकतातिर लम्किरहेका आजका मान्छेलाई सुख, शान्ति, सन्तोष पाउनका लागि आध्यात्मिक मार्ग तर्फ लागनाले मात्र मिल्दछ भनेका छन् ।

जोशीले यस चरणमा श्रीदेव वन्दना कविता संग्रह लेखेका छन् । विश्राम गरी २०५९ सालमा एउटा यात्रा संस्करणात्मक मूलक खोज अनुसन्धान कृति लेखेका छन् भने एक एक ओटा खण्डकाव्य, शोककाव्य र गजल संग्रह निकालेका छन् । यी चारओटै कृतिमा सामाजिक धार्मिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक आदि पृष्ठधारलाई पस्किएर लेखेका छन् ।

यस चरणमा जोशीका कविता विधाको रूपमा लेखन प्रारम्भ देखि हाल सम्मको समयावधिलाई हेर्दा यो तेश्रो चरण जोशीको उत्कर्ष चरण मान्न सकिन्छ तर पनि जोशी हाल आएर पनि नेपाली साहित्यको सिर्जनामा तल्लीन नै देखिन्छन् । त्यसकारण यो चरण समीक्षात्मक निष्कर्षमा मूल्याङ्कन गर्न बाकी नै छ । यस चरणमा प्रकाशित भएका यिनका पुस्तककार कृतिहरूमा :

तालिका नं. ५

यज्ञराज जोशीको तेस्रो चरणका प्रकाशित कृतिहरू

क्र.सं.	कृतिको नाम	प्रकाशन वर्ष	विधा
१	श्रीदेव वन्दना	२०५२	कविता सङ्ग्रह
२	मेरो नेपाल दर्शन (खोज मुलक अनुसन्धान)	२०५९	यात्राको संस्करणात्मक
३	आस्था	२०६०	खण्डकाव्य
४	साहित्यकार परिचय	२०६०	
५	विष्णुदास	२०६४	शोककाव्य
६	जनगुनासो	२०६४	कविता सङ्ग्रह
७	गजल	२०६९	गजल सङ्ग्रह
८	भगवती लघु खण्डकाव्य	२०६९	खण्डकाव्य

पाचौ परिच्छेद

यज्ञराज जोशीका कविता-काव्य कृतिहरूको अध्ययन

५.१. 'आमाको महिमा' कविता सङ्ग्रहको अध्ययन

५.१.१ परिचय

यज्ञराज जोशीद्वारा लेखिएको “आमाको महिमा” २०४२ सालमा प्रकाशित भएको कृति हो । कविता सङ्ग्रहको आधारमा यात्रीको यो प्रथम कविता सङ्ग्रह हो । जम्मा अठतीस पृष्ठमा संरचित यस कृतिमा बाह्रवटा कविताहरू संकलित छन् ।

५.१.२ शीर्षक

यज्ञराज जोशीको कविता साधनाको उर्वरकाल तथा २०४२ सालमा प्रकाशित भएको “आमाको महिमा” कविता संग्रह हो । जन्म दिने आमा र कर्म दिने धर्तीमाता स्वर्गभन्दा पनि महान हुन्छन् भन्ने कविले आमालाई सिर्जनाकी श्रोत मानेका छन् । यिनै मूल्य मान्यताका आधारमा उनको दोस्रो कविता “आमाको महिमा” शीर्षकबाट नै सङ्ग्रहको शीर्षक राखिएको छ ।^४

प्रस्तुत आमाको महिमा कविता सङ्ग्रह अर्न्तगत बाह्रवटा फुटकर कविताहरू रहेका छन् । ती कविताहरूका शीर्षकहरू विषयवस्तुका आधारमा रचना गरिएका छन् । यस कविता सङ्ग्रहको सबभन्दा लामो कविता “आमाको महिमा” रहेको छ भने सबै भन्दा छोटो “ऊ” कविता रहेको छ ।

५.१.३ संरचना

कुनै पनि कृतिभित्र आन्तरिक र बाह्य गरी दुईवटा संरचना रहेका हुन्छन् । आमाको महिमा कृति बाह्य संरचनाका दृष्टिले उन्तीस पृष्ठमा संरचित गरिएको छ र यस कविता संग्रहमा शास्त्रीय छन्दको प्रयोग गरिएको छ । पहिलो कविता “ऊ” मा बाह्र, दोस्रो कविता “आमाको महिमा” छपन्न, तेस्रो कविता “आमा र बाबु” मा पैतीस, चौथो कविता “पत्नी, आमा” मा चौबीस, पाँचौ कविता “अलिछिनी नारी” मा सत्तचालीस, छैठौ कविता “आमा छोरीको विलाप” मा एकचालीस, साँतौ कविता “आमाको छोरीलाई अर्ती” मा पन्द्र, आठौ कविता “आमा आर्दश नारी स्वभाव” मा चौबीस, नवौ कविता “धनगढीको महिमा” मा बाईस, दशौ कविता युवतीमा तेईस, एघारौ कविता “मनुष्यको

^४ यज्ञराज जोशी, आमाको महिमा, धनगढी : धनगढी प्रेस, २०४२ ।

कर्तव्य र धर्म” मा तेह्र श्लोकहरू गरी जम्मा चार सय छब्बीस श्लोकहरूले संरचित छ । यसरी उक्त कुराहरूले यस कृतिको बाह्य संरचनालाई स्पष्ट पारेको छ ।

कविका अनुभूतिहरूमा, भावनाहरूलाई सरस, सरल भाषामा श्लोकबद्ध गरी पाठहरूको हृदयलाई हृदयसंवेद्य बनाउन सक्नु कृतिको आन्तरिक संरचना हो । “आमाको महिमा” कविता सङ्ग्रह भित्रका प्रत्येक कविताका श्लोकहरूमा पाठकहरूको मुटु छुने खालका छन् । कविताको उठान, विकास र अन्त्य क्रमिक रूपमा भएकाले गर्दा आन्तरिक संरचनाका दृष्टिले यस कृति सुगठित एवं सबल भएको देखिन्छ । तसर्थ प्रस्तुत कविता सङ्ग्रह भित्रका प्रत्येक कविताहरूको आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचना सशक्त र सबल भएका छन् ।

५.१.४ विषयवस्तु र भावविधान

“आमाको महिमा” कविता सङ्ग्रह भित्र रहेका कविताहरूले विविध, विषयवस्तु अंगालेको पाइन्छ । धर्म, कर्म, समाज, राष्ट्र, आर्दश जीवनका विभिन्न मूल्य र मान्यताहरूलाई लिएर कविले आफ्ना भावनाहरूलाई व्यक्त गरेका छन् ।

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको पहिलो कविता “ऊ” रहेको छ । माता पिता र गुरु भगवान समान हुन्छ । त्यसैले हामीहरूले यी तीनै व्यक्तिको आदर गर्न जान्नु पर्छ । त्यसैले जगतजननी जगदम्बा, माता, पिता एवं गुरुभक्ति तर्फ केन्द्रित रहेर यस कविता रचेको पाइन्छ भने प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको दोश्रो कविता “आमाको महिमा” मा आमाको अमूल्य योगदानका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । आमा भन्दा ठूलो कुरा यस दुनियामा कोही पनि हुन सक्दैन । भगवान् भनेको नै जन्म दिने आफ्नो आमा हुन् । जसले आफ्नो सन्तानका लागि जस्तो सुकै कुरामा अर्पण गर्न पनि तयार हुन्छिन् भन्ने दृष्टिकोणलाई कविले व्यक्त गरेका छन् ।

आमा देव सरी दयालु हुन ता सवेक सरी छिन् तर ।

मनमा ज्ञान लिई विचार गर्दा आमा सरी को छ र ॥

(आमाको महिमा/पृ.५)

संसारमा धन धौलतले सम्पूर्ण कुराहरू किन्न सकिन्छ तर आमालाई किन्न सकिदैन । आमाको महिमा आफ्ना सन्तानहरूका लागि अपरम्पार छ ।^{१५} जसलाई कविले यसरी स्पष्ट्याएका छन् ।

धनले दौलतले परिपूर्ण रहँदा मिल्छन सबै चिजहरू

मिल्छिन् पत्नी पनि शाखाहरू पनि मिलदैन आमा बरू ॥

(आमाको महिमा/पृ.६)

^{१५} यज्ञराज जोशी, पूर्ववत ।

हामी सबै नेपालीका आमा भनेको नेपाल आमा हुन् भने बुवा भनेका भगवान् पशुपतिनाथ हुन् । यसर्थ हामी सम्पूर्ण नेपालीहरू एकजुट भएर यो देशको विकास गर्न सक्यौं भने यही भूमि स्वर्गस्थल भन्दा कमि हुदैन । त्यसैले हामी सबैले यस देशलाई स्वर्गस्थल बनाऔं भनि कविले कवितामा आह्वान गरेका छन् ।

बाबु पशुपति हुन नेपाली सबको आमा नेपाल स्थल
भाई हामी यहाँ नेपाली जति छौं यो देश स्वर्गस्थल ॥

(आमाको महिमा=पृ.१४)

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको तेस्रो कविता “आमा र बाबु” रहेको छ । संसारमा आमा बाबु भन्दा ठूलो चिज केही हुदैन । हाम्रो समाजका आमा बाबु भनेको देवतासरी हुन । यसैले हामी आमाबाबुको आज्ञापालन गर्नु र उहाँहरूको सेवा गर्नाले ठूलो पूण्य मिल्दछ । भगवान सरी बाबु आमा आफ्नै घरमा हुँदा हुँदै तीर्थ गरी राख्नु पर्दैन । सबैभन्दा ठूलो तीर्थ भनेको बाबु आमालाई आफ्नो सन्तानले खुसी साथ माया दिने हो ।^{१६} उक्त कुरालाई कविले निम्न पंक्तिमा व्यक्त गरेका छन् ।

आमा देव सरी पिता पनि यहाँ हुन्छन र देउता सरी
देउता छन् घरमै बसेका सक्दा के मिल्छ तीर्थ गरी ॥

एक शिशुको लागि आफ्नो आमा बुवा को ममता अमृत सरी हुन्छ । बाबु आमाले गर्ने आफ्नो सन्तान प्रतिको माया ममताको वर्णन गर्न सकिन्न । त्यसैले यस विश्वमा आमा बाबुको तुलना अरू कोही सँग पनि गर्न सकिदैन । उक्त कुराई कविले निम्न पंक्तिबाट स्पष्ट्याएका छन् ।

बाबुको ममता पनि शिशु महाँ अमोल हुने यहाँ
आमा बाबु सरी नकोई अर्को यो विश्व विच महाँ ॥

(आमा र बाबु=पृ.१५)

प्रस्तुत कविता संग्रहको चौथो कविता “आमा पत्नी” रहेको छ । नारी सिर्जनाकी स्रोत हुन । संसारमा नारीका विभिन्न रूप हुन्छन् । कोही नारी लक्ष्मी हुन्छिन तर कोही अलक्ष्मी हुन्छन् । लक्ष्मी स्वरूप भएको एक पत्नीले आफ्नो घर गृहस्थी स्वर्ग जस्तो पार्दछ भने अलक्ष्मी स्वरूप भएको पत्नीले घर गृहस्थीलाई एक जेल सरह बनाइ दिन्छ भन्दै सो कुरा कवि निम्न पंक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ ।

^{१६} यज्ञराज जोशी, पूर्ववत्, पृ. १५, श्लोक ४ ।

लक्ष्मी अंक परेकी पत्नी मिलिता घर सवर्गे पुरी
अलक्ष्मी यदि डंकिनि मिलिता, वस्तु छ जेलै कुरी ।

(आमा) पत्नी/पृ.१९)

कुनै पनि घरमा नारीको बास छैन भने त्यो घर शून्य सरह हुन्छ । पत्नी वा नारी बिनाको घर घर जस्तो हुदैन । हाम्रो धर्मशास्त्र अनुसार नारी/पत्नीलाई घरको लक्ष्मी पनि भनिन्छ । एक पुरुषको लागि प्रेरणाको स्रोत भनेको नै आमा र पत्नी हुन् । यही कुरालाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् ।

पत्नी साथ बिना यो जिन्दगी पूरा हुन्छ अध्यारो याहाँ
घर भन्नु खुद पत्नी हो जगतमा पत्नी बिना घर कहाँ ॥

(आमा,पत्नी/पृ.१९)

प्रस्तुत कविता संग्रहको पाँचौ कविता अलक्षिनी नारी रहेको छ । संसारमा नारीको स्वरूप थरि थरिका पाउन सक्छौ । जसरी सबै वनजङ्गलमा श्रीखण्ड, चन्दन, कपुर, तुलसी आदि पवित्र औषधि पाउन गाह्रो हुन्छ त्यसै गरी नारी भन्दैमा सबै नारीहरू लक्ष्मी स्वरूपनै हुन्छन् भन्न सकिदैन । जो नारीहरू आफ्नो घरलाई घर जस्तो ठान्दैन, मीठो वचन बोल्दैन आफू भन्दा ठूलोका आदर गर्न जान्दैन, साँभ विहान रूने काम गर्छन्, आफ्नै घरको बारेमा अनेकौ नराम्रा कुराहरू गर्दै हिड्छन् र पतिको नाश होस् भनी जो गाली मात्र गरिरहन्छन् ती अलक्षिनी नारीहरू हुन् भनेर कविले निम्न पंक्तिमा भनेका छन् ।

घर सङ्ग खोपडो तिनि भनि रूने साँभै विहान रूने
सत्यनास पति कनै भनिरहे खुद नाशकैले हुने ॥

(अलक्षिनी नारी/पृ.६३)

कोही नारीहरूले असल कार्य गरेर आफ्नो नाम विश्व भरिनै फूलको सुगन्धभै चारैतिर फैलाएका छन् भने कोही नारीहरू भने तीखा काँडा जस्ता घोच्ने सधै अरूलाई मात्र दुख कष्ट दिइरहने हुन्छन् । संसारमा यस्तो विचित्रको खेल बाट कवि निकै चिन्तित भएको कुरा निम्न पंक्तिले देखाएको छ ।

कोई नारीहरू ठूलै फूलसरी कोई त काँडा सरी
एउटै दैवकी सन्तति पनि कठै यस्ती भईन कसरी

(अलक्षिनी नारी/पृ.२३)

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको छैठौँ कविता “आमा छोरीको विलाप” रहेको छ । हाम्रो समाजमा छोरी जातिले उमेर पुगेपछि आफ्नो जन्म घर, आमा, दिदीबहिनी,

दाजुभाईलाई छोडी पराई घर जानुपर्ने विछोडको अवस्थामा छोरीले आमासँग गरेको विलाप निम्न पंक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ ।

बालककाल माहाँ बुवाको घरमा युवती बिरानी घर
पाल्यौ क्यान मुमा मलाई पहिले पालेर के फलछ र
प्रभुको के रिति यसो जगतमा छोरा र छोरी रचे
छोरी क्यान विशनियाँ रचिदियौ छोरा घरेमा बसे ।

(आमा) छोरीको विलाप/पृ.२४)

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको सातौँ कविता “आमाको छोरीलाई अर्ती” रहेको छ । हाम्रो समाजमा उमेर पुगेको छोरीवेटीले आफ्नो जन्म घर छोडी पराई घरलाई आफ्नो घर बनाउनु पर्ने प्रकृतिको नियम सबै छोरी चेलीले पालन गर्नु पर्छ भन्दै विलाप गर्न लागेकी छोरीलाई आमाले सम्झाउनु हुन्छ । मानव भए पछि सबैले आफ्नो कर्तव्य पालन गर्नु पर्दछ । यसर्थ जसले कर्तव्य पालन गर्न सक्तैन त्यसले मर्नुनै जाती हो भन्दै आमाले छोरीलाई अर्ती दिदाँको कुरा निम्न पंक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ ।

धर्मै सम्झी सदा कर्तव्य गर्नु नाम राख्नु मान तीतो
कुपुत्री कुलकी कलंक हुनुता मर्नु जगमा निको ।

(आमाको छोरीलाई अर्ती/पृ.२८)

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको आठौँ कविता “(आमा) आदर्श नारी स्वभाव” रहेको छ । आदर्श नारीको बास जहाँ हुन्छ, त्यस घरमा लक्ष्मी भगवानको बाँस हुन्छ । हाम्रो समाजमा नारीलाई घरको लक्ष्मी भनिन्छ । नारी बिना यस संसारको कल्पना पनि गर्न सकिदैन । असल नारीका कोखबाट नै कुशल छोराछोरी जन्म हुन्छ । घरलाई राम्रोसँग सम्हाल्न घरको रेखदेख गर्न नारी जातिलाई नै ज्ञान हुन्छ भन्नु अत्युक्ति नहोला । कविले निम्न पंक्तिको माध्यमबाट नारीको आदर्श स्वभाव झल्काएको पाइन्छ ।

नारीको जगमा सिवाय पतिको अर्को यहाँ को छ र
ज्ञानै महिमा अपार जगमा ज्ञानै बिना को छ र ॥

(आदर्श नारी स्वभाव/पृ.३१)

आमाको महिमा कविता संग्रहको नवौँ कविता धनगढीको महिमा रहेको छ । धनगढीको महिमाको वर्णन गर्ने क्रममा यसको पूर्वमा सुन्दर मेरी नदी बग्दछ र दक्षिणमा मोहना नदी खग्दछ । यसको विचमा बेहडा बाबाको ससुन्दर मन्दिर (शिव भगवानको मन्दिर) पर्दछ भने उत्तर दिशामा गोदावरी तीर्थ स्थल पर्दछ । यस नगरको बीचमा रमणीय ऐश्वर्य उद्यानले पनि थप सुन्दरताको उर्जा थपेको छ । यस नगरको बीचमा भगवान लक्ष्मीनारायण मन्दिर, वनदेवी मन्दिर, नैनादेवी भगवती मन्दिरहरू रहेको छ । जसले गर्दा यस नगरका भक्तजनहरूले अध्यात्मिक आनन्द प्रदान गरेका छन् ।

यस धनगढी नगरमा नेपालका सबै जातिहरूको बसोवास रहेको छ । प्राकृतिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आदि विविध दृष्टिकोणले यस नगर स्वर्गमय बनेको छ । अझ यस नगरलाई सुन्दर बनाउनका लागि हामी सम्पूर्ण नेपालीहरूले यसको संरक्षणका लागि तथा देश विकासका लागि कम्मर कसेर लाग्नु पर्ने पर्छ भन्ने कुरा निम्न पंक्तिमा कविले उल्लेख गरेका छन्:

त्यसकारण शे शखे हे भित्रहरू को, नेपाली दाजुहरू
देशका भक्त बनौ सुधारौ स्थल दुखै सहेर बस ॥

प्रस्तुत कविता संग्रहको विसौँ कविता “युवती” रहेको छ । यसमा खास गरी नारीहरू युवा अवस्थामा पुगे पछि आफ्नो अनुहारमा बढी श्रृङ्गारपटारले सुशोभित हुन्छन् । जुन प्रकृतिको देन नै हो भन्ने भाव कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् ।

नामै मोहनी हो श्रृङ्गार धर्म विचार धेरै थरी
जसको दैवजीले सकेन वर्णन मैले सहु कसरी ॥

(युवती/पृ.३५)

“आमाको महिमा” कविता संग्रहका एघारौँ कविता “मनुष्यको कर्तव्य र धर्म” रहेको छ र मनुष्य भएर जन्म लिइसके पछि हर मनुष्यले आ आफ्नो कर्तव्य पालन गर्नुपर्छ । मानवको सबै भन्दा ठूलो धर्म नै यही हो । मानवले सधैं सत मार्गलाई पछ्याएर कर्तव्यपालन नै गर्न सक्यो भने मात्र एक कुशल मानव हुन सक्छौ भन्ने कुरा कविले देखाएका छन् । कविताको निम्न पंक्तिबाट उक्त कुरालाई प्रष्ट्याएको छ

मानव जन्म भर् कर्तव्य कति छन् सम्भेर वस्तु सदा ।
कर्तव्यै जगमा ठूलो हरघडी मनुष्यता सम्भदा ॥

(मनुष्यको कर्तव्य र धर्म/पृ.३६)

प्रस्तुत कविता संग्रहका दसओटा कविताहरूमा जन्म दिने आमा र कर्म दिने बा जन्मेको धर्ती स्वर्ग भन्दा महान हुन्छन् यसर्थ यस धर्तीलाई हामी सबैले सम्मान गर्नु पर्दछ । यही नै मानवीय धर्म हो भन्ने भाव कविले प्रकट गरेका छन् ।

५.१.५ लयविधान

लय कविताको महत्वपूर्ण तत्व हो । लय बिनाको कविता कल्पना पनि गर्न सकिदैन । लयले कवितालाई श्रुतिरम्यता प्रदान गर्दछ । यज्ञराज जोशीले प्रस्तुत कृतिमा धेरै जसो शास्त्रीय छन्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । पहिलो कविता देखि दसाँचै कवितासम्मका सबै शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचिएको छ । शास्त्रीय छन्दलाई सरल तथा सहज तरिकाले कवितामा ढाल्न सक्नु तथा सरल शब्दहरूको छनौट गरी कविता लेख्न सक्नु जोशीको आफ्नै कवित्व शक्ति हो ।

५.१.६ रसविधान

आमाको महिमा कविता संग्रह भित्रका कविताहरूमा शृङ्गार रस, शान्त रस, करुणा रस र वीभत्स रसहरूको प्रयोग गरिएको छ । रसको प्रयोगले गर्दा कविताहरूमा श्रुतिमधुरता छाएको पाइन्छ । शान्त रसको उदाहरण निम्न कवितांशमा आएको छ :

जस्तै पानी बिना त्यो माछो कसरी बस्ला र स्थल महा० ।
जस्तै स्नेही भए पनि त जगमा आमा सरि को यहा० ॥
तारा हुन् अरू स्नेह ता जगतका जस्तै गगनमा त्यहा० ।
स्नेह चन्द्र सरि मुमाको जगमा जगमा कहिले न डुव्ने यहा० ॥

(आमाको महिमाःपृ.८)

शान्त रस सुख दुखमा समान अस्थामा रहन्छ । उक्त उदाहरणमा आमाको महिमा वर्णन गरिएको छ । यसमा आलम्बनको रूपमा आमा आएको छ भने तारा, चन्द्र, पानी, जगत, गगन आदि उद्दीपनको रूपमा आएका छन् । यसरी यहा० शान्त रस व्यक्त भएको छ, त्यस्तै वीभत्स रसको नमुना निम्न कवितांशको आएको पाइन्छ ।

बोली ऋर सरी वचन त चुकिलो आहार भईमा सरी ।
हिड्दा डंकिनी भै पिटेर हिड्थे नारी भईन कस्तरी ॥
थाल पोरीवटुका लाटोहरू पनि भाकाहरू छन् जति ।
अलक्षिनी जति नारी छिन जगत्मा नाश गर्दछिन सम्पत्ति ॥

(अलक्षिनी नारीःपृ.२०)

वीभत्स रसको स्थायी भाव घृणा हो । घृणा उत्पन्न गर्ने वस्तु, प्राणी आदि आलम्बन विभाव हो । अलक्षिनी नारीको विकृत रूपलाई अल्लिखनको रूपमा लिन सकिन्छ । यसरी यहा० स्थायी भावको रूपमा घृणाको कारण उत्पन्न भएको भावबाटै वीभत्स रस बन्न पुगेको छ ।

५.१.७ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत कविता संग्रह भित्र कवि जोशीले विभिन्न अलङ्कारहरूको प्रयोग गरेका छन् । उनले यसमा प्रयोग गरेका अलङ्कारहरू अन्त्यानुप्रास अनन्वय र स्वभावोक्ति अलङ्कार प्रयोग गरेका छन् । पाउको अन्त्यमा एकै समानको वर्ण (अक्षर) दोहोरियो भने त्यहा० अन्त्यानुप्रास अलङ्कार हुन्छ । उदाहरणमा

आमा देव सरि दयालु हुनता सेवक सरि छिन तर ।
मनमा ज्ञान लिई विचार गर्दा आमा सरिको छ र ॥

(आमाको महिमा/पृ.५)

हुन्छन् स्वर्ग कहाँ भनेर जगमा भन्छन् सबै जन यहाँ ।
होला स्वर्ग त्यहि सप्रेम ममता आमाको मिला जहाँ ॥

(आमाको महिमा/पृ.७)

उक्त कविताको पहिलो र दोस्रो पाउको अन्त्यमा रहेको यहाँ र जहाँ जस्ता एकै
समान वर्ण दोहोरिएकोले अन्त्यानुप्रास अलङ्कार पर्न गएको छ ।

एउटै वस्तु वा व्यक्ति नै उपमेय र उपमान दुवै हुनु नै अनन्वय अलङ्कार
हुन्छ । उदाहरणमा :

बाबु छन् जगमा हितैषि जसरै, पुग्दैन आमा सरी ।
आमा र अरूको बराबर यहाँ, दाँजौ गरू कसरी ॥

(आमाको महिमा=पृ.२)

यहाँ आमा नै उपमेय र उपमान भएको हुनाले यसमा अनन्वय अलङ्कार
यसको हो ।

५.१.८ भाषाशैली

भाषाशैलीको दृष्टिले प्रस्तुत कविता संग्रहमा भएका सबै कविताहरूमा साधारण
जनबोलीका सरल भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । मनका भावहरूलाई सहज अभिव्यक्ति
दिने खालका शब्द चयनले गर्दा कविताहरूमा मौलिकता पाइन्छ । शब्दहरूमा आदि, मध्य
र अन्त्यानुप्रासको उचित समायोजनले कृति मीठो र श्रुतिरम्य बन्न पुगेको छ । कतै
आदर्शोन्मुखी कतै अध्यात्मिक विषयवस्तुहरूलाई वर्णनात्मक शैलीमा कविताहरू लेखिएका
छन् । कहि कहि आगन्तुक शब्दहरू फाट्टफुट्ट रूपमा रहेको छ । तत्सम शब्द प्रयोग
भएपनि पूर्वोध्य शब्दहरू नभएकोले सामान्य पाठकहरूका लागि पनि उचित रहेको छ ।

५.१.९ निष्कर्ष

यज्ञराज जोशीको २०४२ सालमा प्रकाशित आमा महिमा कविता संग्रह
आध्यात्मिक तथा आदर्शोन्मुखी चिन्तनमा आधारित छ । आमा सिर्जना स्रोत र ममताकी
खानी हुन् । जन्म दिने आमा र कर्म दिने धर्ती स्वर्ग भन्दा पनि महान हुन्छन् ।
त्यसैले यी दुवै आमाको सेवा गर्नु प्रत्येक मानव जातिको पहिलो कर्तव्य हो भन्ने
कुराको सन्देश कविले प्रस्तुत कृतिका माध्यमबाट दिन खोजेका छन् ।

५.२ 'भगवती वन्दना' कविता सङ्ग्रहको अध्ययन

५.२.१ परिचय

वि.सं. २०४७ सालमा प्रकाशित "भगवती वन्दना" कवि यज्ञराज जोशी यात्रीका प्रकाशित सङ्ग्रहमध्ये दोस्रो कृति हो । जम्मा एकतिस पृष्ठमा संरचित प्रस्तुत कृतिमा पन्ध्रओटा कविताहरू रहेका छन् । शास्त्रीय छन्दलाई आत्मसाथ गरी लेखिएको प्रस्तुत कविताहरूमा भाषागत सरलता, अनुप्रासको संयोजन तथा रोचक अभिव्यक्तिलाई व्यक्त गरेका छन् ।

५.२.२ शीर्षक

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको शीर्षक "भगवती वन्दना" राखिएको छ । यस कृति अर्न्तगत प्रायः सबै कविताहरूमा कुनै रचना गरिएको छ । माता जगदम्बाको स्तुतिलाई शास्त्रीय छन्दका आधारमा रचना गरिएको छ । माता जगदम्बा विविध स्वरूपहरू छन् । तिनै स्वरूपहरूलाई आधार मानेर लेखेका यस कृति अर्न्तगतका सारा कविताहरूको भागलाई आत्मा साथ गरी हेर्दा प्रस्तुत कृतिको शीर्षक भगवती वन्दना राखिएको हुनुपर्दछ ।^{१७}

५.२.३ संरचना

प्रस्तुत "भगवती वन्दना" कृतिमा बाह्य संरचनाका दृष्टिले एकतीस पृष्ठमा संरचित रहेको यस कृतिमा शास्त्रिय छन्दको प्रयोग गरिएको छ । जम्मा पन्ध्र ओटा कविताहरू रहेको यसमा तिनसय उन्नतिस श्लोकहरू संरचित छन् । कृतिको पहिलो कविता प्रार्थना रहेको छ भने अन्तिम कविता "आखिरमा आफ्नो के" ? रहेको छ । यस कृतिमा रहेको आमासंग कविता सबै भन्दा ठूला कविता हो भने सबै भन्दा सानो कविता प्रार्थना रहेको छ ।

कविता अनुभूति विचारहरूलाई सरल भाषामा श्लोकबद्ध गरी पाठहरूको हृदयस्पर्श गर्न सक्नु यस कृतिको आन्तरिक संरचनाको सफलता हो । कविताको पंक्तिहरू एक आपसमा मिलेका छन् । यसर्थ प्रस्तुत कविता संग्रहका कविताहरू आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनामा सफल भएका छन् ।

५.२.४ विषयवस्तु वा भावविधान

विश्वमानै पुरानो धर्मको रूपमा हिन्दु धर्मलाई मानिन्छ । हिन्दु धर्ममा भगवान धेरै छन् । तर धेरै देवताहरू मध्ये शक्तिको प्रतीकका रूपमा लिने जगतजननी दुर्गा भवानी हामी सम्पूर्ण मानवहरूको जिवनदाता हुन् । माता दुर्गा भवानीका अनेकौ स्वरूपहरू छन् । हाम्रा धर्म ग्रन्थका अनुसार असुरहरूले देवताहरूलाई दुख कष्ट दिएपछि सम्पूर्ण देवताहरूले आफ्नो रक्षाको लागि प्रार्थना गरे । प्रार्थनाबाट प्रभावित

^{१७} यज्ञराज जोशी, भगवती वन्दना, बनारस : महादेव छापाखाना, २०४७ ।

भई शक्तिस्वरूपा जगतजननी दुर्गा भवानी माता प्रकट भइन् र देवताहरूलाई दुख कष्ट दिने सारा असुरहरूको नाश गरिन् । त्यसैले माता दुर्गा भवानीले सम्पूर्ण जगतको दुख कष्ट निवारण गर्नुहुन्छ । यिनै विषय वस्तुको केन्द्रियतामा केन्द्रित रहि कविले प्रस्तुत कविता संग्रहको भावविधान गरेका छन् ।

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको पहिलो कविता “प्रार्थना” रहेको छ । जगतजननी अम्बे भवानीसग कविको पुकार रहेका छन् । दैनिक जीवनमा आफुले गरेका कार्यहरूमा जानी नजानी कुनै त्रुटि भएको छ भने अज्ञानी बालक सम्झी माफ मिलाओस्, सत्बुद्धि आओस्, सतमार्गतिर डोच्याउनु होस् भनेर कविले माता दुर्गा भवानीसंग प्रार्थना गरेका छन् ।¹⁵ माताको महिमाको वर्णन गरेर कहिले सकिदैन भन्ने भाव कविले यसरी व्यक्त गरि देखाएका छन्:

श्री अम्बे जगदम्बिका चरणको भक्तिको यो भाव हो ।

श्री माता जगदम्बिका चरणको वर्णन गरिसक्छु को ॥

(प्रार्थना/पृ.१)

भगवती “वन्दना” कृतिको दोस्रो कविता “वन्दना” रहेको छ । भक्तहरूको दुख कष्ट नाश गर्ने, सत्मार्ग तिर् डोच्याउने, सत् बुद्धि दिने कार्य माता जगदम्बाबाट भएको छ भनी कविले यसरी व्यक्त गरेको छन् :

विश्वको जननी अम्बे सबैमा करुणा दिने ।

प्रत्येक जीवमा एउटै दृष्टिले मात्र सम्झने ॥

हजुरको पदमा मेरो लागोस अम्बे सदा मन ।

विश्व कि जजनी अम्बे हजुरलाई नमो नमः ॥

(वन्दना/पृ.१)

यसरी माता जगदम्बा भवानीले प्रत्येक जीवको रक्षा गर्नु भएको छ । विश्वकी जगत जननी अम्बे मेरो हार्दिक नमस्कार, ढोग छ भनि उल्लेख गरेका छन् ।

प्रस्तुत कृतिको तेस्रो कविता “आमाको महिमा” रहेको छ । यसमा कविले आमाको महिमालाई मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरेका छन् । माता अम्बेका विविध रूप र गुणहरू छन् भनि कविले निम्न कविताशंमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

सात्विक भाव महा त अम्बे जगमा लक्ष्मी सरीकी त्यहा ॥

राजसी मन भाले जननी ता दुर्गा सरी छिन् यहा ॥

तमसी गरी भावना नगरमा अम्बे त काली सरी ।

श्री अम्बे जगदम्बिका जजलीको वर्णन गरू कसरी ॥

(आमाको महिमा/पृ.४)

“भगवती वन्दना” को चौथो कविताका रूपमा ःमा० का अवतार किन० रहेको छ । माता श्री जगत जननी अम्बेको अवतारका सम्बन्धमा कवि यसरी भन्छन् :

कसै भूमिको भार थियो जसरी श्री कृष्ण औतार भयो ।
कसै मारी उतारी मार भूमिको श्रीकृष्ण नामै रहयो ॥
त्यस्तै शुम्भको भारले जगतमा श्रीशक्ति औतार भयो ।
शुम्भै मारी उतारी मार भूमिको श्री अम्बे नामै रहयो ॥

(माँ का अवतार किन?/पृ.६)

जसरी कंशको अत्याचारले धर्तीमा संकट परेको बखत भगवान श्रीकृष्णको अवतारको जन्म भयो र श्री कृष्णले कंशको वरण गरेर भूमिको रक्षा गरे । जब दानवहरूको अन्याय अत्याचारले देवताहरूलाई कष्ट पुऱ्याए अनि कष्ट सहन नसकी ईश्वरको प्रार्थना गरे, पुकार गरे र जगतजननी अम्बे माताको औतार भयो । र असुरहरूको राजा शुम्भको नाश गरे । सर्वशक्तिमान श्री अम्बेमा सबै देवी देवताहरूको कष्ट दुर गर्ने शक्ति रहेको छ श्री अम्बे माताको विभिन्न स्वरूप रहेको छ । यही स्वरूपा माता अम्बे भूमिको कष्टलाई निवारण गर्न विभिन्न थरीको अवतार हुनु भएको हो भन्ने भाव प्रस्तुत कवितामा व्यक्त भएको छ ।

प्रस्तुत कृतिको पाचौँ कविता “आमासँग” रहेको छ । यस जगतका सृष्टिनै प्रभु जगतजननी मा अम्बेको देन हो । यो सारा जगतमा जहातही माँ अम्बेको नै लीला रहेको छ । जगतजननी अम्बे बिनाको यो सृष्टिको कल्पना पनि गर्न सकिदैन । जगतजननी माँ अम्बेको दया, कृपाबाटनै हामीहरू बाँचिरहेका छौ । यसर्थ यहाँ कविले हामीमा सधैँ यसरीनै माँ अम्बे जननीको कृपा परिरहोस् भन्ने कामना गरेका छन् ।

आमा जगतकी भई छयौँ दयालु ।
दुःखी जतीमा तिमी छयौँ कृपालु ॥
यो शिर हजुरका खुद पाउ महँ ।
आधार छैनन म त जाउँ कहाँ ॥

(आमासँग/पृ.९)

प्रस्तुत कविता संग्रहको छैठौँ कविता “हिंसा किन” रहेको छ । जगतजननी माता श्री अम्बे भवानी यस जगतकी माता हुन् । मातालाई प्रसन्न पार्न पशुको बलि दिने चलन राम्रो होइन । मातालाई प्रशन्न पार्न अरूको बलि दिइरहनु पर्दैन एउटा पुष्पको अर्पितले पनि खुसी हुनुहुन्छ । यस जगतमा सबैको आत्मा एउटै हो । जसरी मान्छेलाई मार्दा दुःख हुन्छ, पशुलाई पनि त्यस्तै हुन्छ । फरक ति छ मान्छे आफ्नो दुःख अर्को सामु प्रकट गर्दछ भने पशुले सक्दैन । त्यसैले यस जगतमा भएका सबै प्राणी एकै हो, सबैको आत्मा एउटै हुन्छ, कसैलाई दुःख कष्ट नदिई आफ्नो कार्य गरौ भन्ने आशय निम्न कवितांशबाट स्पष्ट हुन्छ :

आत्मा हो एउटै सबको जगतमा ।
भुसुना र हाती मनिस जगत्मा ॥
जुन दुख मादी जनलाई पुग्छ ।
पीडा जो जनका मान भित्र हुन्छ ।

(हिंसा किन?/पृ.१२)

“भगवती वन्दना” कविता संग्रहको सातौँ कविता “श्री जगदम्बेका केहि हतियारहरु” रहेको छ । जगतजननी अम्बेका विविध स्वरूपहरू छन् । ती विभिन्न स्वरूप अनुसार बाहु पनि फरक फरक हुन्छ । कही दुई बाहु छन् कही चार बाहु, काही छ बाहु, कतै आठ बाहु त कतै दश बाहु छन् । यिनै बाहुमा जगतजननी अम्बेले विभिन्न थरीका हतियारहरू लिई असुरको विनाश गर्नु भएका छन् । अम्बेको बाहुमा रहेको यिनै हतियारका सम्बन्धमा कविले यसरी प्रस्तुतएका छन् ।

गद, मुसल शंख र चक्र साथ ।
त्रिशुल, फर्सा, अनि ढाल हात ॥
तरवाल, चाप, धनु ली कनै त्यहा ।
कमण्डलु एक असल मुजा महा ॥

(श्री जगदम्बाका केही, हतियार)

प्रस्तुत कविता संग्रहका आठौँ कविता “फूलवस्ती” रहेको छ । कैलाली जिल्लामा पर्ने गोदावरी नामक ठाउँ पवित्र तीर्थस्थल जसको माथिल्लो भागमा एक दिव्य ठाउँ रहेको छ । त्यो दिव्य ठाउँको नाम फूलवस्ती हो । त्यही भगवती अम्बेको सुन्दर मन्दिर रहेको छ । भगवती अम्बेको मन्दिरको तिरमा गोदावरीबाट खेला बग्दछ । जहाँ तीर्थालु भक्तजनहरू आफ्नै दुःख कष्टबाट मुक्ति पाउन त्यही खोलामा स्नान गरी भगवती माताको दर्शन गर्न जान्छन् भन्ने भाव कविताको निम्न पंक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ ।

तिनकै सिरमा एक दिव्य ठाउ ।
फूलवस्ती जस्को त रहेको नाउ ॥
दरबार अम्बेको त माथि भिरमा ।
गोदावरी मूल पनि त्यहि तिरमा ॥

(फूलवस्ती पृ.१७)

प्रस्तुत कविता संग्रहको नवौँ कविता “ईश्वरीको पुकारा” रहेको छ । यसमा कविले जगतजननीमा सगैँ आफ्नो पुकार गरेका छन् । यस संसारमा दुःख कष्ट पर्दा अरू कसैले साथ दिदैनन् । त्यसैले आफूलाई परेको दुःख कष्ट दूर गर्ने साथ दिने एक मात्र श्री अम्बे माता हुनुहुन्छ भनी कविले माता जगतजननी अम्बेसँग पुकार गरेका छन् :

को छ र को सग बन्ती लगाऊ ।
कसका शरणै पर्न म जाऊ ॥
केवल एउटा जगदम्बेमा ।
जगमा मेरो श्री अम्बेमा ॥

(ईश्वरीको पुकारा/पृ.१८)

भगवती वन्दनाः कवितासंग्रहको दसौं कविता ईश्वरीसितः रहेको छ । यस संसारमा सुख पर्दा साथ दिने धेरै हुन्छन् तर दुःख पर्दा साथ दिने कोही हुँदैन । भएको पनि साथ छोडेर जान्छन् । यस्तो अवस्थामा कसैले साथ नदिए पनि ईश्वरले सधैं साथ दिन्छन् । त्यसैले अम्बे हजुरको शरणमा जहिले पनि ढोग छ र दया गर्नुहोस भनी ईश्वरीसित पुकारा गरिएको छ, जुन निम्न कवितांशबाट स्पष्ट हुन्छ :

बाचू कसोरी एकलो रहेर ।
बाची न सक्नु यो दुःख सहेर ॥
आए हजुरको शरणागतैमा ।
दया होवस्मा अब ता सबैमा ॥

(ईश्वरीसितःपृ.२२)

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको एघारौं कविता मानिसको जन्मः रहेको छ । मानिसको जन्म लिएर जन्मनु एक अमूल्य रत्न सरी हो । यो जन्म फेरि हामीले पाउछौं कि पाउदैनौं । त्यसैले यही अमूल्य जीवनमा हामीहरूले सबैको भलो हुने कार्य गर्नुपर्दछ भन्ने भाव निम्न कवितांशमा रहेको छ :

मानिसको जन्म हो एक अमूल्य मूल्य रत्नभै ।
उसैको निम्तिमा याद आउने बाध्य हौ सधैं ॥
चौरासी लाख भोगेर बल्ल यो जन्म भयो ।
आयौं यसमा त्यसै जान्छौं आखिर हात के रह्यो ॥
तसर्थ जन्मको अर्थ सम्भेर काम गर्नु छ ।
किनकि थाह कसलाई कतिवेला त मर्नु छ ॥

(मानिसको जन्म पृ.२४)

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको बाह्रौं कविता मनसितः रहेको छ । मन स्वच्छ सफा भएमा त्यहाँ पापको बास हुँदैन । स्वच्छ मनले गरेको कार्यको फल सफलै हुन्छ । मानिसको मन अस्थिर हुन्छ । यो मन चारै तिर फन फन घुम्दछ । मानिसका यही चारै तिर घुमी हिड्ने मनलाई स्थिर राखी जनको उपकार गरेमा यो भन्दा ठूलो धर्म केही हुँदैन भनि निम्न कवितांशमा कविले यसरी प्रष्ट्याएका छन्:

नैतिक मनुष्यहरूको ठूला धन ।
उपकार गर्ने कन जनको जन्मन ॥

घुम्छ यो प्राणी चौराही फन फन ।
तलाई मालूमा छ कि यो कुरा मन ॥

(मनसितःपृ. २५)

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको तेह्रौँ कविता श्री भगवतीका रूप रहेको छ । मा जगदम्बेका अनेकौँ स्वरूपहरू छन् । जगतको जननी, दीनदुखीकी कल्याणकी खानी, संसारकी पालनकर्ता आदिका रूपमा मा अम्बे भगवतीका नामले चिनिन्छन् भनि कविले निम्न पंक्तिमा व्यक्त गरेका छन् :

शान्ति, कान्ति, तिमि र वृति तिमि हौ भ्रान्ति पनि हौ तिमि ।
श्रद्धा, तुष्टि तिमि र मातृ तिमि हौ करुणाकी खानी तिमि ॥
त्रिशुल धारण ता गरेर तिमिले रक्षा जगतको गरी ।
दृष्टी गर्नु भयो कृपा गरी कनै नित्यै त संसार भरी ॥

(श्री भगवतीका रूपःपृ. २८)

श्री भगवती बन्दना कविता सङ्ग्रहको चौधौँ कविता दुःखीको को हुन्छ रहेको छ । यस संसारमा गरिबको वेदना कसले सुन्छ । सबैले गरिएको पसिनाको फाइदा उठाउने मात्र हुन्छ । यही पसिनाको फाइदा उठाई दुष्टहरूले सुख भोग्दछ । त्यसैले गरिबलाई सबैले शोषण गरे पनि कसैले साथ नदिए पनि गरिबको साथ ईश्वर हुनुहुन्छ भन्ने भाव निम्न कवितांशमा व्यक्त भएको छ :

गरिबको पसिनाले भोग्दछ दुष्ट सुख ।
गरिबको जुन सुन्छ वेदना त्यो हो दैव ॥
गरिबको दुःख भित्र हास्छ ईश्वर सदैव ।
गरिबले गरिबको आस गर्छ जरूर ॥

(दुःखीको को हुन्छःपृ. २९)

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको पन्ध्रौँ तथा अन्तिम कविता श्री आखिरमा आफ्नो के रहेको छ । यस कवितामा भोली के हुन्छ त्यो कसैलाई पनि थाहा हुदैन । त्यसैले बाँचिञ्जेल मान्छेले सबैसँग मित्रवत व्यवहार गरी आफूसँगै अरूको पनि भलाई हुने कार्य गर्नुपर्दछ । आजको धन दौतल, मान सम्मान, छोराछोरी, दाजू भाई, बन्धु बान्धव सबैलाई छाडेर जानुपर्दछ । यसर्थ आखिरमा ईश्वर बाहेक संसारमा अरू कोही छैन भन्ने भाव निम्न कवितांशमा प्रष्ट्याएका छन् :

जान्दछ उसले भोलीको बात ।
भन्दै गथ्यौँ गर्व त्यहा त ।
जब है पर्ला तब जानौला ।
ईश्वर रहेछ भनि ठानौला ॥

५.२.५ लयविधान

कविले प्रस्तुत कृतिमा शास्त्रीय छन्दको प्रयोग गरेका छन् । पहिलो कविता ँप्रार्थनाः मा शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग भएको छ भने दोस्रो ँवन्दनाः, तेस्रो ँआमाको महिमाः र चौथो ँमाः को अवतारः कविताहरूमा क्रमशः अनुष्टुप, शार्दूलविक्रीडित छन्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । आमासःग प्रस्तुत कृतिको पाचौः कविता हो । यहाः कविले वंशस्थ छन्दमा रचना गरेका छन् । ँहिंसा किनः कविताको तेईसौः श्लोकसम्म ईन्द्रवज्रा छन्द र बाःकी शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग गरेका छन् । प्रस्तुत कृतिको साताः र आठाः कविताहरू क्रमशः ँश्री जगदम्बेका केहि हतियारहरूः र फुलवस्ती दुबैमा ईन्द्रवज्रा छन्दमा रचना गरिएका छन् । प्रस्तुत कृतिको दसाः कविताका सातौः श्लोक सम्म मालिनी छन्द र बाःकी ईन्द्रवज्रा छन्दको प्रयोग गरिएको छ । एघारौः कविता ँमानिसको जन्मः मा वसन्ततिलका छन्दको प्रयोग गरिएको छ । मनसित बाह्रौः कविता वंशस्थ छन्दमा रचना गरिएको छ । तेह्राः र चौधौः कविता क्रमशः ँश्री भगवतीका रूपः र ँदुःखीको को हुन्छः मा शार्दूलविक्रीडित र मालिनी छन्दको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत कृतिको अन्तिम तथा पन्धाः कविता ँआखिरमा आफ्नो के ० चौपाई छन्दमा रचना गरिएको छ । यसरी शास्त्रीय छन्दलाई सहज र सरल तरिकाले कवितामा ढाल्न सक्नु जोशीमा रहेको कृतित्व शक्तिको प्रादुर्भाव भएको पाइन्छ ।

५.२.६ रसविधान

ँभगवतीको वन्दनाः कविता सङ्ग्रह भित्रका कविताहरूमा विभिन्न रसहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । ती रसहरू मध्ये श्रृङ्गार रस, वीर रस, अद्भुत रस र शान्त रसहरू कवितामा सहज रूपले प्रयोग गरिएको पाइन्छ । रसको प्रयोगले गर्दा कविताहरूमा श्रुतिमधुरता आएको पाइन्छ ।

एउटा रहयो नाम गोदावरीको ।
मान्छन् त्यो लाई त तीर्थै सरीको ॥
बग्छन् ती गङ्गा त गोदावरी ती ।
जान्छन त्यहां भक्त श्रदा गरी ती ॥

(फूलवस्तीःपृ.१७)

उपर्युक्त उदाहरणमा जगतपालिनी माता श्री अम्बेजीको दरबारको वर्णन गरिएको छ । आलम्बनका रूपमा दरबार प्रस्तुत भएको छ । देवीको स्तुति गान उद्दीपनको रूपमा छन् । सरल विचार आनन्द अनुभावको रूपमा छन् । त्यसैले यहाः रसको प्रयोग भएको छ ।

५.२.७ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत कविता संग्रह भित्र यमक, स्वाभावोक्ति, अनन्वय आदि अलङ्कारहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जसले गर्दा कविताहरूमा मिठासपन ल्याइदिएको पाइन्छ । जस्तै :

दुर्गम यो संसार तिमी तारिणी हौ ।

प्रत्येक जीविका तिमी पालनी हौ ॥

(श्री जगदम्बिका केही हतियारहरूःपृ.१६)

संसारबाट पार लगाउने र प्रत्येक जीवको पालनकर्ता जगदम्बा मातानै हुन् । यसरी यहाँ स्वभावोक्ति अलङ्कार पनि भएको छ ।

५.२.८ भाषाशैली

ःभगवती वन्दनाः कविता सङ्ग्रहका कविताहरू सरल नेपाली भाषामा लेखिएका छन् । शब्दहरूमा आदि, मध्य र अन्त्यको उचित संयोजनले गर्दा काव्य मीठो र श्रुतिरम्य बन्न पुगेको छ । शब्द श्रोतका दृष्टिले बढी मात्रामा तत्सम शब्दहरूको प्रयोग भएका छन् । त्यस्तै गरी बात, मालुम, गजब, खुद आदि आगन्तुक शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । भाषा सरल र सहज तथा सम्प्रेषणीय भएकाले भावकहरूलाई हृदयलाई सजिलै छुन सक्दछ ।

५.२.९ निष्कर्ष

प्रस्तुत ःभगवतीको वन्दनाः कविता सङ्ग्रह अध्यात्मवादी चिन्तनमा आधारित कविता संग्रह हो । यसमा कविले शक्तिस्वरूपा महामाया जगदम्बाको अवतारको असाधारण शक्तिको मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरेका छन् । कुनै पनि राष्ट्रको अस्तित्व चिनाउने काम धर्म, संस्कृतिको हो । त्यसैले यी अमूल्य सम्पदाको जगेर्ना गर्नु हाम्रो कर्तव्य हो । आज धर्म संस्कृतिका नाममा विकृति बढेकोमा कवि चिन्तित छन् । प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहका कविताका हरफहरूमा वर्णविन्यासको उचित संयोजन भएको देखिँदैन । यसले गर्दा ह्रस्वको दीर्घ र दीर्घको ह्रस्व हुन गएको पाइन्छ । त्यसैले कविमा केही वर्णविन्यास सम्बन्धी कमजोरी रहेको पाइन्छ ।

५.३ 'मातृभूमि नेपाल' कविता सङ्ग्रहको अध्ययन

५.३.१ परिचय

वि.सं. २०४८ सालमा प्रकाशित ःमातृभूमि नेपालः कवि यज्ञराज जोशीका प्रकाशित कविता सङ्ग्रहहरूमध्ये चौथो कृति हो । जम्मा अन्ठाउन्न पृष्ठमा संरचित प्रस्तुत कृतिमा बत्तीसओटा कविताहरू संरचित छन् ।^{१९}

जम्मै कविताहरू शास्त्रिय छन्दमा रचना गरिएका छन् । प्रस्तुत कविता सङ्ग्रह अर्न्तगतका कविताहरूमा भाषागत सरलता र शैलीगत रोचकता पाइन्छ ।

५.३.२ शीर्षक

प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहको शीर्षक ःमातृभूमि नेपालः रहेको छ । नेपाल हाम्रो जननी हुन् । नेपाल आमाका हामी सबै नेपाली सन्तान हौ । तर एकै कोखमा हुर्केका आमाका सन्तानहरूमा कुनै असल, ज्ञानी, त कुनै मुख, अज्ञानी, नराम्रा हन्छन् । यसर्थ प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूमा मातृभूमि नेपाल आमाका विभिन्न थरीका सन्तानहरूको बारेमा कविता लेखिनुका साथ साथै राष्ट्रप्रेम पनि मुखरित भएका छन् । प्रस्तुत कृतिको पहिलो कविता शीर्षक नै ःमातृभूमि नेपालः रहेकोले प्रस्तुत कृतिको शीर्षक नै मतृभूमि नेपाल राखेको हुनुपर्दछ ।

५.३.३ संरचना

प्रस्तुत ःमातृभूमि नेपालः कृतिमा बाह्य संरचनाका दृष्टिले अन्ठाउन्न पृष्ठमा संरचित रहेको छ । प्रस्तुत कृतिमा बत्तीसओटा कविताहरू छन् र पाचसय बाइस श्लोकहरू रहेका छन् । यस कृतिको अठ्ठाइसौ कविता ःपरिवर्तनः गद्य कविता बाहेक बाँकी कविताहरू शास्त्रीय छन्दमा लेखिएका छन् । प्रस्तुत कृतिको पहिलो कविता ःमातृभूमि नेपालः रहेको छ । मातृभूमि नेपाल कवितासङ्ग्रहको सबै भन्दा ठुलो कविता ःमातृभूमि नेपालः रहेको छ भने सबैभन्दा सानो कविता ःमित्र कोः हो ।

कविता भावना अनुभूतीहरूलाई सरल भाषामा श्लोकबद्ध गरी हृदयसंबन्ध बनाई पाठकहरूको हृदयस्पर्श गर्न सक्नु ःमातृभूमि नेपालः कृतिको आन्तरिक संरचनाको सफलता हो । यसप्रकार प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहका कविताहरू आन्तरिक बाह्य दुवै संरचनामा सफल भएका छन् ।

५.३.४ विषयवस्तु वा भावविधान

नेपाली जनताहरूको मातृभूमि भनेको नेपाल हो । यही मातृभूमि नेपालको मुहारमा मुस्कान ल्यान हामी सम्पूर्ण नेपालीहरू एक जुट भई हातेमालो गरी महान

^{१९} यज्ञराज जोशी, मातृभूमि नेपाल, महेन्द्रनगर : बङ्केटेश्वर प्रेस, २०४८ ।

कार्य गर्नुपर्दछ । मानवको जीवन भनेको अमूल्य चोला हो । यस्तो अमूल्य जीवनलाई सार्थक, सफल बनाउन पूर्वार्थले आर्जेको धर्म, संस्कृतीलाई आत्मासात गरी अघि बढ्दै गएमा मातृभूमिको भार हट्दै जान्छ र आदर्श नागरिक बनेर आफ्नो देशलाई उन्नत राष्ट्रको रूपमा चिनाउन सकिन्छ । हामी सबैका लागि जन्म दिने आमा र जन्मेको धर्ती स्वर्गभन्दा ठुलो हुन्छ । त्यसैले यी दुवै महान आमाको दुधको भार तिर्न आदर प्रेम गर्नुपर्दछ र आफ्नो कर्तव्य पनि बिसर्नु हुँदैन । यी दुवै आमाको कारणले हामी अहिले सम्म बाच्न पाएका छौ । त्यसैले हामी सबै आमाको ऋणी भएका छौ । यही ऋणबाट मुक्त पाउनका लागि हामी सबै मिली आमाको मुहारलाई खुसी पार्न सक्नु पर्दछ भन्ने कविले निम्न कवितांशमा जन्मेको धर्तीको यसरी वर्णन गरेका छन् ।

जननी जन्मभूमि हुन्, देवता सरिका यहा ।
गर्नु आदर कर्तव्य प्रेम राखी मर्ने महा ॥
यिनैका काखमा जन्मी हुर्कियो तरूण भयो ।
त्यसैले हामी नेपाली, यिनैका ऋणमा रह्यौ ॥

(मातृभूमि नेपालःपृष्ठ १)

हाम्रो देश नेपाल सुन्दर शान्त रहनुका साथ साथै प्राकृतिक सुन्दरले पनि भरिपूर्ण रहेको छ । प्राकृतिक सुन्दरताको धनी देश नेपालमा देवताहरूले पनि बास गरेका छन् । यसरी नेपाल प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदाले सम्पन्न रहेको छ । कविले निम्न कवितांशमा प्राकृतिक सुन्दरताको वर्णन यसरी वर्णन गरेका छन् ।

शान्तिको वासना चल्ने, देश नेपाल पर्वत ।
गुरास फुल मालाले, जन्मभूमि सुशोभित ॥

(मातृभूमि नेपालःपृष्ठ ३)

'मातृभूमि नेपाल' को दोस्रो कविता 'मातृभूमि नेपालका विविध सन्तान' रहेको छ । एउटै मातृभूमिमा जन्मिएका हुर्किएका हामीहरू बीच एक आपसमा समान पाइँदैन । कुनै असल, ज्ञानी तथा देवता सरी हुन्छन् त कुनै खराब, अज्ञानी मुख तथा राक्षस आचरणका हुन्छन् । आफ्नै जन्मभूमिलाई बिसि विदेशमै रमाउने सन्तान प्रति कविले आफ्नो मातृभूमिलाई गुनासो यसरी पोखेका छन् ।

हे आमा सन्तति तिम्रा किन यस्ता थरी थरी ।
कुनै छन् देवता जस्ता, कुनै ती असुर सरी ॥
हजुरकै काखमा जन्मी, बिसिए जन्मभूमि यो ।
न आफु खुद जान्ने ती सम्झाउदा नसम्झिने ॥

(मातृभूमि नेपालका विविध सन्तानःपृष्ठ ६)

प्रस्तुत कृतिको तेस्रो कविता भए राम्रो हुन्छ, नभए नराम्रो रहेको छ । यस जगतमा कर्मको फल सबैले भोग्नुपर्छ । अर्थात् असल कार्य गर्नाले राम्रो परिणाम पाइन्छ, भने खराब वा कुकर्म गर्नाले नराम्रो तथा दुख पाइन्छ । किनकी कर्म अनुसारनै फल सबैले पाउछ । अरूलाई दोष लगाएर आफू त्यसबाट पन्छिने काम जस्तो खराब काम कुनै होइन । यो मानवको नराम्रो प्रकृति हो । यसर्थ अरूलाई दोष दिनु भन्दा आफू राम्रो बन्ने प्रयास गर्नुपर्छ, भन्ने कविले सो अनुसारका भावलाई निम्न पंक्तिबाट स्पष्ट पारेका छन् ।

दिन्छन दोष दुःखी अरूकन किन त्यो कर्म त्यागी कन ।
जस्ता कर्म गरे यहा ति जनले भोग्छन् पुरा जीवन ॥
राम्रा कर्महरू भए जगतमा मिल्छन अनेकौ सुख ।
दुराकर्मीहरूले अवश्य पनिता भोग्नु छ सारा दुःख ॥

(भए राम्रो हुन्छ, नभए नराम्रोःपृष्ठ ११)

प्रस्तुत ःमातृभूमि नेपालः कवितासङ्ग्रहको चौथो कविता चरित्रहीन साथी रोगी हो रहेको छ । हाम्रो सबै भन्दा नजिकको नाता भनेको साथी हो । सुख दुखमा सबै कुराहरू हामी आफ्नो नजिकको साथीसंग बाड्दछौ । तर साथी भन्दैमा सबै साथी राम्रा हुँदैनन् । साथीको संगतले नै कुनै पनि व्यक्ति खराब पनि हुन सक्छ, असल पनि बन्न सक्छ । असल साथीको संगतले मान्छे, असल ज्ञानी बन्न सक्छ, भने खराब संगतले मान्छे नीच पनि बन्न सक्दछन । जसरी कुनै पनि जंगलमा श्रीखण्ड जस्ता पवित्र चन्दन पाइँदैन त्यसरी नै साथीहरू भन्दैमा सबै साथी असल हुँदैनन् । त्यसैले हामीहरूले विचार पुऱ्याएर मात्र असल संगलतमा लाग्नुपर्छ, भन्ने भाव निम्न पंक्तिमा कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

विचारखान साथी हो, औषधी अमृत सरी ।
भेटनु मुस्किल त्यो हुन्छ, श्रीखण्ड जहँलै भरी ॥
(चरित्रहीन साथी रोग होःपृष्ठ १२)

ःमातृभूमि नेपालः कवितासङ्ग्रहको पाचावै कविता ःअभागीः रहेको छ । जसले यस संसारमा सत् कर्ममा बाटोमा हिँड्दैनन्, जसले पापको बाटो अग्लाउदछ । जसले आफ्नो धर्म, संस्कृति र आफ्नो कर्तव्यलाई चिन्दैन त्यो अभागी भई मर्दछ, भनिएको छ । निम्न कवितांशमा कवि भन्दछन् :

न गऱ्यो पहिले जसले सत्कर्म न त गर्दछ ।
जन त्यो जोसुकै होस अभागी भई मर्दछ ॥
(अभागीःपृष्ठ १४)

प्रस्तुत कृतिको छैठौँ कविता ःभावीः रहेको छ । हाम्रो समाजमा यस सम्बन्धि एउटा उखान कायमै छ - देखेको पाइदैं, लेखेको पाइन्छ । मान्छेले आफुले चाहदैमा भइदिने र आफुले नचाहाःदा नभइदिने हुदैं । भाविले कर्ममा जस्तो लेखेर पठाएको हुन्छ त्यस्तै नै परिणामा हामीले भाग्नु पर्छ ःहुने हार दैव नटारः भनेभै विधिको विधान बलवान तथा अचम्मको हुन्छ भन्ने भाव कविले निम्न कवितांशमा स्पष्ट पारेका छन् ।

असलै खोज्दछन् सारा, परन्तु मिल्दछन् कहा ।
भाविले खेल्दछन् खेल, सबै माथि जगत् महा ॥

(भावीःपृष्ठ १४)

प्रस्तुत कृतिको साताौँ कविता ःहुने विरूवालाई कसले रोक्छन्ः रहेको छ । हुन विरूवाको चिल्लो पात भनेभै जो होनाहार छ ऊ भविष्यमा ठुलो मान्छे बन्छ । जसले आफ्ना लागि मात्र नभएर आफ्नो समाज, राष्ट्र र जगतकै लागि महत्वपूर्ण योगदान दिन सक्छ । त्यही व्यक्ति सबैका लागि आदरणीय पात्र हुन्छ भन्ने आशय व्यक्त गरेका छन् ।

जन्मे वीरजती सबैले दुःखता पाए अवश्यै पनी ।
आखिरमा तिलै यशश्वी भएर वस्छन् सुपुजितवनी ॥
अर्काकै हितमा निरन्तर रही प्राणै दिने जो जन ।
त्यस्तालाई अमर भएपछि यहा शहीद ती भन्दछन् ॥

(हुने विरूवालाई कसले रोक्छःपृष्ठ १८)

ःजन्मका विविध कर्महरूः प्रस्तुत कृतिको आठाौँ कविता हो । यस कवितामा कर्मको महत्वमाथि विशेष जोड दिएको छ । कर्मले जे दिन्छन् त्यही अनुसार हामीले चल्नु पर्छ । असल कर्मले मानवलाई असल बनाउःछ भने खराब, निच कर्मले मानवलाई खराब, दानवतुल्य बनाउःछ । हाम्रो मन सदा सर्वत्रा पवित्र हुनुपर्छ । पवित्र मनले गरेको कार्य सफल हुन्छ भन्ने भाव कविले निम्न पंक्तिमा व्यक्त गरेका छन् ।

कर्मले भानु-भानु भै चम्किए जग भित्रमा ।
गएको समय खोज्दा मिन्दछ फेरि त्यो कहा ॥

(जन्मका विविध कर्महरूःपृष्ठ २०)

प्रस्तुत कृतिको नवाौँ कविता ःको कसको बैरीः रहेको छ । हरेक ठाउःमा हरेकका आ आफ्नै बैरीहरू छन् । मान्छेहरूको बैरी क्रोध, लोभ आदि हो भने सन्तान जन्माउने मात्र तर शिक्षादीक्षा नदिने आमा बुवा बैरी हुन् । त्यस्तै कम शिक्षा हासिल गर्नु र संचित गरेको धन पनि बैरी हो भनी कविले निम्न कवितांशमा भनेको छन् :

सत्कर्मी जगमा हुकर्महरूको, निमित्त सदा बैरी हो ।
विद्यादान विही मातृ ममता, पुत्री प्रति बैरि हो ॥
शिक्षा अल्प हुनु पनि जगमाहा, मानिसको बैरि हो ।
खोन्छन् मानवले सदा घन यहा त्यो धन पनि बैरि हो ॥^{२०}

(को कसको बैरीःपृष्ठ २०)

मित्र को मातृभूमिः नेपाल को दसौः कविता रहेको छ । सच्चा मित्र त्यो हुन्छ जसले सुख दुखमा साथ दिन्छ । जस्तो सुकै अप्ठ्यारा समस्यामा पर्दा पनि साथ नछोड्ने मित्रनै असल मित्र हो । आफूलाई अपात् विपत् पर्दा आमा बुबा तथा गुःजनलाई सम्झाउदा केही कष्ट कम हुने मान्यता रहेको छ भन्ने भाव निम्न पंक्तिमा प्रष्टिएको छ :

गर्छन प्रेम सधै हुदा सुख तथा दुखादीमा जो सदा ।
ती पत्नी बुभ मित्र हुन् जगतमा सम्भे सदा सर्वदा ॥
आपत्कालमहा रहन्छ सग जो हो मित्र त्यो आफ्नु ।
आमा बाबु तथा गुःजनहरूलाई सदा सम्भनु ॥

(मित्र कोःपृष्ठ २१)

स्वार्थी दुनियाः प्रस्तुत कृतिको एघारौः कविता हो । यो संसार स्वार्थे स्वार्थले भरिएको छ । जब कसैले आफ्ना स्वार्थ लिनु भने जस्तो सुकै मुल्य चुकाउन पनि तयार पर्ने हाम्रो समाजमा जब आफ्नो स्वार्थ पुरा हुन्छ त्यसपछि त्यसतर्फ नहेर्ने नटेर्ने हाम्रो दुनिया विचित्र रहको छ भनि आफ्नो भावलाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

स्वार्थ समयैमा ती प्रेमी जस्ता हुने सब ।
पखेटा लागेमा तिनको छुटिई जाने ती परप ॥

(स्वार्थी दुनियाःपृष्ठ २२)

प्रस्तुत कृतिको बाह्रौः कविता कर्कशा नारीः रहेको छ । जसरी सबै बनःजमा श्रीखण्ड जस्तो पवित्र चन्दन पाइदैन त्यसरी नै हाम्रो समाजमा नारी भन्दैमा सबै नारी असल हुदैनन । कर्कशा नारी घरको लागि अलक्षिनी, डडकिनी हुन्छन् । ती अलक्षिनी, डडकिनी दुष्ट स्वभाव रहेकी नारी कुलकै धमिरा सरी हुन्छे जसले विस्तारै विस्तारै घरलाई खोक्रो पाउँ जान्छन् भन्ने भाव कविताको निम्न पंक्तिमा आएको छ :

डडकिनी नारी कुलकी कलंक सरिकी यहा ।
अनेकौ चरित्र खेली बस्दछिन् ती घरैमहा ॥

(कर्कशा नारीःपृष्ठ २६)

^{२०} यज्ञराज जोशी, पूर्ववत्, पृ. २०, श्लोक ५ ।

ःके गरि भाग्य बनाऔः प्रस्तुत कृतिको तेह्रौः कविता रहेको छ । कर्म बिना भाग्य बन्दैन । भाग्य छ भन्दैमा कर्म नगरेमा केही कार्य पनि सफल हुदैन । जसले पौरख, मेहेनतका साथ कर्म गर्छ त्यसले भविष्य उज्ज्वल पादछ । भाग्य छ भन्दैमा हात बाधेर बस्नु हुदैन । कर्म अनुसार कार्य गर्नु पनि पर्दछ । जसको फल अन्तिममा मीठो हुन्छ भन्ने उनको ठम्याई छ । यस कुरालाई कविताको निम्न पंक्तिमा यसरी भनिएको छ :

रीत यो आजको हैन चलेथ्यो अघि पनि ।
त्यसैले कर्म गर्नुछ यो भाग्य पार्न उज्ज्वल ॥

(कर्म गरी भाग्य बनाऔःपृष्ठ २७)

प्रस्तुत कृतिको चौधौः कविता ःवत्तीस दुष्टका बीचमाः रहेको छ । वत्तीस दातका बीचमा भएको जिब्रोको महत्वपूर्ण काम छ, त्यो हो हरेक खानाको स्वाद पाउनु । जसरी जिब्रोले वत्तीस दातका बीचका पनि आफ्नो अहम् भूमिका निभाएको छ त्यसरी नै मानवले जस्तो सुकै विपद पर्दा पनि आफ्नो धर्म छोड्नु हुदैन भन्ने भाव निम्न पंक्तिमा यसरी कविले भनेका छन् :

वत्तीस दुष्टका बीचमा रहन्छु दिन एकलो ।
तिनीले जे भने पनि चाहन्छु सबको भलो ॥

(वत्तीस दुष्टका बीचमाःपृष्ठ २९)

प्रस्तुत कृतिको पन्ध्रौः कविता ःसेतो(उज्ज्वल)ः रहेको छ । हाम्रो समाजमा विभिन्न थरीका मानिसहरू बस्छन् । त्यसमा काही भने असल हुन्छन् त काही खराब हुन्छन् । यही दुई भिन्न व्यवहार भएका बीच एक आपसमा जहिले पनि द्वन्द चलिरहन्छ । असल मान्छेले आफ्नो साथ साथै अरूको पनि भलाई चाहन्छ भने खराब दुर्जन मान्छे भने अरूले गरेको कार्यमा रिस इर्ष्या गर्ने मात्र हुन्छन् । हाम्रो समाजमा असल भन्दा बढी खराब आचरण भएका मान्छेहरू बढी हुन् । जसले गर्दा असल मान्छेलाई यस्तो समाजमा बस्न गाह्रो हुन्छ । कमी कमजोरी भन्ने कुरा सबैमा हुन्छ । आफूले दोष गरेर पनि दोष नदेखने र अर्काको मात्र दोष कोट्याउने बानी राम्रो होइन । त्यसैले अरूलाई दोष लगाउनु भन्दा अगाडी एक चोटी सोच विचार गर्ने र आफू राम्रो हुनलाई आफूले पहिले राम्रो हुनुपर्दछ भन्ने आशय निम्न पंक्तिबाट कविले प्रष्ट्याएका छन् :

उज्ज्वलै देखि ती इर्ष्या गर्दछन् दुनिःयाहरू ।
आनन्द लिई आफूले सजायभोग्नेछन् अरू ॥

(सेतो-उज्ज्वलःपृष्ठ ३०)

ःयो जिन्दगी व्यर्थमाः नै गुमाए प्रस्तुत कृतिको सोह्राः कविता हो । यो जगतमा मानव जीवन अमुल्य चोला हो । यस्तो अमुल्य जीवनमा मानवले आफ्नो कीर्ति राख्नुपर्ने, मानव सेवा गर्नु पर्ने, भगवानको नाम जप गर्नु पर्ने कविको विचार रहेको छ । तर उनि आफूले केही गर्न नसकेकाले हिन भावना बोकी चिन्तित देखिन्छन् । यस संसारमा एक चोटी मानव भएर जन्म लिएपछि बाःचिञ्जेल काम लाग्ने कार्य गर्नु अरूलाई भलाई हुने कार्य गर्नु मानवीय धर्म हो भन्ने भाव निम्न कवितांशमा व्यक्त गरेका छन् :

न मैले सामाजिक भई दिन बिताए ।

न मैले बेलैमा सबै चिज चिताए ॥

पुरै जिन्दगी स्वप्नमा नै बिताए ।

अमुल्य यो जीवन सुतेरै बिताए । (यो जिन्दगी व्यर्थमा नै गुमाएःपृष्ठ ३३)

प्रस्तुत कृतिको सत्रौः कविता ःदैवले किन दिएनः रहेको छ । मानवीय धरातलमा सबै मानिसमा सबै कुराले भरिपूर्ण हुदैन । केही न केही एक कमजोरी सबैमा रहेका व्यक्तिमा एक आपसमा अन्तर रहेकै हुन्छ । यो दैवले नै रचेर पठाएका हुन्छन् । कुनै पनि व्यक्तिमा एक आपसमा अन्तर रहेकै हुन्छ । यो प्रकृतिको खेल हो वा ईश्वरको सृष्टि हो । हरेकले जन्मदै आ आफ्नो स्वभाव बोकेर आएका हुन्छन् भन्ने कुरालाई कविले निम्न कवितांशमा देखाएका छन् :

कसैका वाणीमा स्वाद मीठास मधुका सरी ।

कृतिले वोल्दछन् बाणी छाती नै चिसो गरी ॥

त्यसैले नगरौ शोक दैवले नदिइकन ।

पाइदैन कुनै वस्तु उनै छन् जगका धनी ॥

(दैवले किन दिएनःपृष्ठ ३५)

ःदुःख सःग नडराओः प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको अठाराः कविता रहेको छ । यस जगतमा दुःख सुखबाट नै मान्छेहरूले आफ्नो जीवन बिताइरहेका छन् । दुःख सुख भन्ने कुरा हाम्रो जीवन चक्र भै घुमिरहन्छ । दुःखबाट नै हामी धेरै कुराहरू जान्न सिक्न सक्छौ । कुनै पनि कुरालाई सफल पार्नु छ भने अवश्य पनि दुःख हुन्छ नै । दुःखबाट सुखको अनुभूति पाइन्छ । मानवले केही कुरा पाउन केही कुरा गुमाउनु पर्छ अर्थात् सुख पाउनलाई दुःख अनिवार्य गर्नुपर्दछ भनिएको हो भन्ने कुराको आशय निम्न पंक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ :

दुख वा यदि सुख नभई त्यो सम्मान हुन्थ्यो कहाः ।

सुख त्यो दुखका पछि जगतमा मिल्ने अवश्य यहाः ॥

(दुखसःग नडराउओःपृष्ठ ३६)

प्रस्तुत कृतिको उन्नाइसौऽ कविता ँमानिस एक कार्य अनेकः रहेको छ । मानिसले जीवनमा थुप्रै कार्य गर्नु पर्दछ । अजस कार्य गर्नाले जीवन सुखी हुन्छ । सबै मानवले आफ्नो जीवनको लक्ष्यलाई बुझेर, चिनेर, विचार गरेर मात्र काम गरेमा जीवन सार्थक हुन्छ । मानवले असल बाटोमा हिडेर कार्य गरेमा ईश्वरले पनि साथ दिनेहुन्छ भन्ने भाव कविले निम्न कवितांशमा भनिएको छ :

जीवन लक्ष्य बुझ्नु छ खास ।

नत्र यो जीवन हुन्छ विनास ॥

गर्नुछ काम मैले अनेक ।

दिन्छ सहारा ईश्वर एक ॥

(मानिस एक कार्य अनेकःपृष्ठ ३८)

प्रस्तुत कृतिको बीसौऽ कविता ँकसको प्यारो कोः रहेको छ । नेताको निम्ती प्यारो चुनाव, व्यापारीको निम्ती ग्राहकवर्ग, जगमा प्यारो गुण मानिस, जुवाडीको प्यारो खेल खेल्न धन, माग्नेको प्यारो दानी, कारिन्दाको प्यारो घुस , आमा बाबुको प्यारो असल सुपुत्र, पतिको प्यारो गृहिणी पत्नी, जनताको प्यारो समाजसेवक, ईश्वरको निम्ती प्यारो भक्तजन हुन्छन् । यसरी हरेक क्षेत्रमा आफ्नो काम गर्नेका प्यारा हुन्छन् भन्ने भाव निम्न कविले कवितांशमा प्रष्ट्याएका छन् :

माग्नेको निम्तीमा प्यारो जो दिन्छ समयैमहाऽ ।

विना कुनै स्वार्थ प्रेम मानिस गर्दछन कहाऽ ॥

जुवाडीहरूको प्यारो खेल्नलाई दिने धन ।

मनको कार्य गर्दा त कति राम्रो त भन्दछन् ॥

(कसको प्यारो कोःपृष्ठ ३९)

ँनेपालका सपुतः प्रस्तुत कृतिको एक्काइसाँऽ कविता रहेको छ । आफ्नो मातृभूमीको मुक्तिका लागि हजारौऽ लाखौऽ नेपाल आमाका सन्तानहरूले प्राणको बेवास्था गरी सहिद भएका छन् । ती महान व्यक्ति मरेर गए पनि उनीहरूको नाम अहिले पनि चम्किरहेको छ । जो मरेर पनि आफ्नो नाम यस संसारमा चम्किरहेको छ त्यस्ता पुत्र वा पुत्रि देशका निम्ति सुपुत्र सुपुत्री कहलिन्छन् भन्ने कुरालाई निम्न कवितांशमा भनिएको छ:

जो पुत्र जन्मभूमिको निम्ती प्राणै त दिन्छन् ।

सुपुत्र देशका निम्ती पहिला ती कहिन्छन् ॥

सपुत मर्न सक्दैनन् कपुत मर्दछन् बरू ।

अतिनै कम जन्मिन्छन् देशमा सपुतैहरू ॥

(नेपालका सपुतःपृष्ठ ४१)

प्रस्तुत कृतिको बाइसाँ कविता ःठूला भुक्छन् रहेको छ । हाम्रो समाजमा दुई खालका आचरण भएका मानवहरू हुन्छन् । एक असल मानव अर्को खराव आचरण भएका मानवका ज्ञानी, असल मानिस जहिले पनि आफ्नो काम प्रति भुकेका हुन्छन् । जस्तै फलेर लट्टरम्म भएको वृक्षको हाँगा जहिले पनि भुकेको नै हुन्छ । त्यस्तै धानको बाला पनि निहुरिएकै हुन्छ तर आफ्नो काममा ठाडा मुखहरू कोदो जस्तै ठाडाका ठाडै हुन्छन् भुक्दैनन् भन्ने भाव निम्न कवितांशमा भनिएको छ :

भुक्छन् वृक्षहरू पनि फल दिइ भारी भएरै अती ।
बाला धान सुशामनीयजगमा देखिन्छ, प्यारो कर्ता ॥
भुक्छन् मेधहरू पनि गगनमा पानी लिएका घडी ।
ठाडा मुखहरू अती जगनमा कस्ता ति कोदो सरी ॥

(ठूला भुक्छन्=पृष्ठ ४५)

ःकविका भाव स्वतन्त्रः प्रस्तुत कविता संग्रहको तेइसाँ कविता हो कवितामा भाव छैन भने त्यो कविता हुन सक्दैन । भाव बिनाको कविताको के महत्व जसरी तरकारीमा नुनको कमिले तरकारी बेस्वाद वा खल्लो हुन्छ त्यसरी नै कवितामा पनि भाव नभए कवितामा खल्लोपना आउछ । कविहरू सर्वत्र पूज्यवान अर्थात् प्राज्ञवान हुन्छन् । कविहरूले जहिले पनि स्वतन्त्र भएर कविता रचना गर्छन् भन्ने भाव कविले यहा यसरी व्यक्त गरका छन् :

चाहन्छन् कविले स्वतन्त्र रहनै चाहन्न बन्धन ।
काव्यैमा कविको निरन्तर यहा मानिन्छ भावोत्तम ॥
प्राज्ञवान भई सधै तिनीहरू हुन्छने त्यसैले त्यहा ।
जादैनन् कहिले कवि र कविता वस्मा कसैका यहा ॥

(कविका भाव स्वतन्त्र=पृष्ठ ४४)

प्रस्तुत कविता संग्रहको चौबिसाँ कविता साहित्यको ःनशा रहेको छ । मान्छेहरूकले आफुले जे कार्य गरे त्यस कार्य प्रति नशा बस्दै जान्छ । हरेकको आ आफ्नै नशा हुन्छ । कामी कामिनीहरू, मदिरा पान गर्नेहरू, जुवा खेला रम्ने जुवाडीहरूको जुन नशा हुन्छ त्यसरी नै साहित्यकारहरूको पनि साहित्य सिर्जना गर्ने कार्यमा लागि रहने साहित्यकारहरूको पनि साहित्य सिर्जना गर्ने कार्यमा लागि रहदा त्यसको नशा लाग्दछ भन्ने भाव निम्न कवितांशमा भनेका छन् :

कामिनी कामिहरूले आनन्द लिएर जस्तरी ।
मदिरा पान गर्नेले नशामा नै बगे सरी ॥
जुवाको खेलमा रम्ने जुवाडी जनको सरी ।
कविले कविता कोर्दा नशा लाग्छ त्यसै गरी ॥

(साहित्यको नशाःपृष्ठ ४५)

हात्तीका देखिने दातः प्रस्तुत कृतिको पच्चिसौ कविता रहेको छ । यस युगका मान्छेहरू भन्ने एउटा काम गर्ने अर्को गर्छन । जसले गर्दा समाजमा दिन प्रतिदिन विसंगति विकृति बढिरहेको छ । देखावटी गर्नले आफ्नो साथै समाजको उन्नती, विकास हुन सक्दैन । त्यसैले जसरी हात्तीको देखिने दुइओटा दातको केही काम छैन त्यसरी नै देखावटीपनबाट मान्छेलाई केहि पनि लाभ हुदैन उल्टै हानी हुन्छ भन्ने भाव निम्न कवितांशमा स्पष्ट पारिएको छ :

हात्तीका देखिने दन्त सरीहुन् देखिने यहा ।
देखावटी मात्रका हुन् ती बाट लाभ के यहा ॥

(हात्तीका देखिने दातःपृष्ठ ४७)

प्रस्तुत कृतिको छव्विसौ कविता मानिस किन जन्मियो रहेको छ । मानिस सर्वश्रेष्ठ प्राणी हो । बुद्धि, विचार भएकै कारण यस संसारमा मानिसको जन्म असल कार्य गर्नका लागि र सबैको भलाई गर्नको लागि जन्मिएका हुन् । तर मान्छेले आफ्नो लक्ष्यलाई बिर्सेर नराम्रो बाटो अपनाएकाले कविको गुनासो निम्न पंक्ति मार्फत प्रकट गरेका छन् :

मानिस प्राणीका निम्ति भलाई गर्न जन्मियो ।
नकी निर्धाकन काटी मारेर खान जन्मियो ॥
मानिस सत्य आचार उल्टा त्यो बनिदै गयो ।
परन्तु विश्वमा आज उल्टा त्यो बनिदै गयो ॥

(मानिस किन जन्मियोःपृष्ठ ४८)

प्रस्तुत कृतिको सत्ताइसौ कविता वनको पंक्षी रहेको छ । ईश्वरको देनबाट नै यो सृष्टिको सृजना भएको हो । यस सृष्टिको हरेक कुनामा ईश्वरको बास रहेको छ । धनीमानीहरूको साहारा धन हुन्छ भने जो दीनहीन, असहाय छन् उनिहरूको सहारा केवल ईश्वर हुन सक्छ । जो सर्वदा गरिरहनु हुन्छ भन्ने भाव निम्न पंक्तिमा देखा परेको छ :

वनका पंक्षीको दर्द हर्दछन् नित्य श्रीहरि ।
असहायहरूका ती सहाय सर्वदा हरि ॥

(वनको पंक्षीःपृष्ठ ४९)

परिवर्तनः प्रस्तुत कृतिको अठ्ठाइसौ कविता रहेको छ । यो गद्यमा रचना गरिएको कविता हो । यस समयमा आधुनिक आविष्कारको कारण संसारमा विकास सगसगै विकृति पनि भएको छ । हावाको धर्म बहनु हो, पानीको धर्म बग्नु हो

त्यसैगरि मानवको धर्म भनेको आफ्नो कर्तव्य पथमा अघि बढ्नु हो । यसरी नै मान्छेको आफ्नो कर्तव्यको भावना बोकी अगाडि बढेमा त्यहा उन्नति प्रगति हुन्छ । तर अहिले परिवर्तनको नाममा बढी विकृति मौलाएको छ भन्ने भाव निम्न पंक्तिहरूमा परेको छ :

पानीघाट, गौचर, बाटोघाटो वन विनाको परिवर्तन
सन्तोषको सङ्गा अहंकारको परिवर्तन ।

तर यो कस्तो परिवर्तन धर्म, इज्जत नियतलाई पैसामा बेच्ने परिवर्तन ।

(परिवर्तनःपृष्ठ ५०)

प्रस्तुत कृतिको उनन्तीसाँ कविता ःइच्छाः रहेको छ । मान्छेका हजारौं इच्छा चाहना हुन्छ । यी हजारौं इच्छा आकांक्षालाई साथमा लिई हामीले जहिलेपनि सकारात्मक सोचाई राख्नु पर्दछ । जन्म दिने माता र कर्म दिने धर्ती माताको मुहारमा खुसी हेर्न कार्य गर्नु मानवको धर्म हो । मानवको जन्म र मृत्यु यही धर्तीमा हुने हुनाले मानवले जहिले पनि आफ्नो धर्तीलाई महान कार्य गरेर खुसी राख्नु पर्दछ भन्ने भाव निम्न कवितांशमा देखा परेको छ :

हुन नेपाल निवासी गर्व मनमा राखी रहु नित्य यो ॥
माटो दिव्य अहो, पवित्र जल यो वायु सुगन्धी भयो ॥
पाउ त्याग्न शरीर यो पनि अहो यै भूमिका कार्यमा ।
सत्कीर्ति जगमा रहोस भनि लौ होस् भाव यो मन महा ॥

(इच्छाःपृ.५१)

प्रस्तुत कवितासंग्रहको तीसौं कविता ःमान्छेः रहेको छ । मान्छेको महत्वपूर्ण गहना भनेको अनुशासन हो । तर यस धर्तीमा कति मान्छे राम्रो, असल छन् त कति मान्छे खराब पनि छन् । यसप्रकार संसारमा दुईखाले व्यवहार भएका मान्छेहरू छन् । मान्छे भएर जन्मिसके पछि हामीहरूले आफ्नो कर्तव्यलाई नछोडि र अनुशासनको पालन गरी सत मार्गतिर लाग्नुपर्छ । तर संसारमा यस्ता मान्छेहरू पनि बस्छन् जो आफु खराब हप्पुदाहुदै पनि केवल अर्कालाई मात्र दोष दिन्छन् भन्ने कुरालाई निम्न कवितांशमा देखाएको छ :

वृक्षले शक्तिले दिन्छ, न्यानो त रोक्न यहा ॥
जन्मसिद्ध स्वभावै हो, आफ्नो आफ्नो सबै यहा ॥
हेर ती वनका डाँडा जन्मै देखि छुचा कति ।
स्वभाव दुष्ट मानिसको सताउछ त्यसैगरि ॥

(मान्छेःपृ.५४)

प्रस्तुत कृतिको एकतीसौं कविता ःदुष्टसङ्ग दैव डराः रहेको छ । दुष्टको जन्मैदेखि नै नराम्रो खराब, दुष्ट आचरणको हुन्छ । दुष्टसङ्ग मानव मात्र नभएर देवता

पनि डराउछन् । एउटा उखानै छ, दुष्टसङ्ग लड्नु भनेको फोहोरलाई चलाइ नाकमा छिटा पार्नु भनेकै आफ्नै बदनाम गर्नु हो । त्यसैले दुष्ट व्यक्तिको संगत बाट टाढै बसि आ आफ्नो स्वभाव जे जस्तो छ सोही अनुसार कार्य गर्नु उचित हुन्छ । राम्रोको फल अवश्य राम्रै हुन्छ भने खराबको फल खराब नै हुन्छ । दुष्ट आचरण भएका व्यक्तिले अरूलाई दुख दिएर आफू रमाउने खालका हुन्छन् भने सज्जनको काम आफूसँगै अरूको पनि भलो गर्ने मनसायका हुन्छन् भन्ने भाव निम्न कवितांशमा भनिएको छ :

दुष्टको संगतै त्यागे मात्र लाभ हुने यहाः ।
लडेर दुष्टका साथ विजय मिल्दछ कहाः ॥
आफ्नो आफ्नो स्वभावैको कार्य गर्नु स्वभाविक ।
दुष्टले कष्ट दिन्छन् र सज्जन गर्छन् हित ॥

(दुष्टसङ्ग दैव डराःपृ.५६)

प्रस्तुत कृतिको बत्तीसौः तथा अन्तिम गीति कविता राष्ट्रिय भावनाको गीतः रहेको छ । जसले राष्ट्रको भलाइको लागि आफ्नो ज्यानको बाजी लगाएका हुन्छन् ती राष्ट्रका लागि गौरव व्यक्ति हुन् । आफ्नो देशको नाम विश्व भरि चिनाउन जसले योगदान दिए प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि जसले योगदान दिए उनीहरूलाई यस देश र यहाका जनताले कहिल्यै बिर्सन सक्दैनन् । नेपालका इतिहासमा राजर्षि जनक, भगवान बुद्ध, भृकुटी चार सहिदहरूको योगदान महान रहेको छ । त्यस्तै गरी नेपाली भाषा साहित्यको विकासमा महान योगदान पुऱ्याउने महालक्ष्मी प्रसाद देवकोटा, मोतीराम भण्डारी, भानुभक्त आचार्य आदिको योगदान पनि महान रहेको छ भन्ने भाव निम्न पंक्तिको कवितामा भनिएको छ :

कसले भेटन सक्छ नाउः सुतैको ।
कसले लेख्न सक्छ नाउः कपुतैको ॥

(राष्ट्रिय भावनाको गीतःपृ.५७)

नेपाल आमाका महान सपुतहरूको योगदान इतिहासका पानाहरूमा सुवर्ण अक्षरले कोरिएको छ । जो अहिलेसम्म अमर रहेका छन् । तर कपुतहरूको नाम कसले कोर्छ जो देशको भार अभिशाप हुन् ।

५.३.५ लयविधान

कविताको आन्तरिक तत्व भनेको नै लय हो । लयले कवितालाई श्रुतिरम्यता प्रदान गर्दछ । प्रस्तुत कृतिमा एउटा गद्य कविता बाहेक जन्मै कविताहरू शास्त्रीय छन्दमा लेखिएका छन् । प्रस्तुत कृतिको पहिलो कविता मातृभूमि नेपाल अनुष्टुप छन्दमा लेखिएको छ भने बाँकी कविताहरूमा शादुलविक्रीडित छन्द र अनुष्टुप छन्दको प्रयोग

गरी लेखिएका छन् भने प्रस्तुत कृतिको अन्तिम तथा बत्तीसौ कविता राष्ट्रिय मानवको गीत भने गीती छन्दमा रचना गरिएको छ ।

५.३.६ रसविधान

मातृभूमि नेपालका कवितासङ्ग्रहभित्रका कविताहरूमा श्रृंगार रस, वीर रस, शान्त रस आदि रसहरूलाई सहज रूपले प्रयोग गरिएको पाइन्छ । रसको प्रयोगले गर्दा कविताहरूमा श्रुतिमधुरता भएको पाइन्छ । उदाहरणको लागि शान्त रसको प्रयोग भएको निम्न कवितांशबाट स्पष्ट हुन्छ ।

जनक बुद्धको देश सीताको जन्म यो स्थल ।
त्यसैले मान्दछौं हामी स्वदेश तीर्थ यो स्थल ॥
नेपालीहरूको नाम, विश्वमा नै प्रशिद्ध छ ।
मौलिन्छ अझ नेपाल, किनकी यो पवित्र छ ॥

(मातृभूमि नेपाल=पृ.५)

उपयुक्त उदाहरणमा मातृभूमि नेपालको गरिमाको सुन्दर ढंगले वर्णन गरिएको छ । अध्यात्म भाव, मातृभूमिको स्तुती गान उद्दीपनको रूपमा छन् । अनुभाव अन्तर्गत सरल विचार रहेको छ भने स्वार्थी भावको रूपमा निर्वेद छ । त्यसैले यहा शान्त रस अभिव्यक्त भएको छ त्यस्तै वीर रसको उदाहरण निम्न कवितांशमा आएको पाइन्छ :

शान्त छ देश नेपाल शान्ति खोज्दछन् सबै जना ।
बैरीले आई लागेमा, नेपाली छोड्छन् कहा ॥
बैरी ती दुष्ट मासेर, नाम राख्छन् विदेशमा ।
स्वर्गको सुख खोजेर ल्याउने छन् । स्वदेशमा ॥

(मातृभूमि नेपाल=पृ.५)

विरोधी शत्रु, बैरी, आलम्बन विभाव हुन् भने शत्रुको चाल, आडम्बर आदि उद्दीपन विभाव हुन । धर्म, गौरव आदि सञ्चारी भाव हुन भने स्थायी भावको रूपमा उत्साह अभिव्यक्त भएको छ । त्यसैले यहा वीर रसको अभिव्यक्ति भएको भन्न सकिन्छ ।

५.३.७ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत कृतिमा शब्दलङ्कार र अर्थालङ्कार जस्ता दुवै किसिमका अलङ्कारहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । यस सङ्ग्रहमा अलङ्कारहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । यस कृतिमा अनुप्रासका विभिन्न भेदोपभेदहरूको प्रयोगले यसको शब्दालङ्कारको सन्दर्भ स्पष्ट हुन्छ भने उपमा, रूपक, समासोक्ती जस्ता अर्थालङ्कारको प्रयोग गरिएको छ ।

५.३.८ भाषाशैली

भाषाशैलीका दृष्टिले प्रस्तुत कवितासङ्ग्रह अर्न्तगतका कविताहरू सरल नेपाली भाषामा लेखिएका छन् । शब्दहरूमा पाइने आदि, मध्य र अन्त्यको सुन्दर समायोजनले काव्य मीठो र श्रुतिरम्य बन्न पुगेको छ । भावनामा बढी बहकिनु कविको विशेषता रहेको पाइन्छ ।

५.३.९ निष्कर्ष

यज्ञराज जोशीको २०४८ सालमा प्रकाशित प्रस्तुत कवितासङ्ग्रह 'मातृभूमि' नेपालकै सांस्कृतिक, आध्यात्मिक र राष्ट्रप्रेममा आधारित छ । प्रस्तुत कृतिभित्रका कविताहरूमा राष्ट्रप्रेममा, संस्कृति, सभ्यता र धर्मका स्वरहरू गुन्जिएका छन् ।^{२१} हामीहरूलाई जन्म दिने मातृभूमिको मुहारमा खुसियाली ल्याउन असल काम गरि खुशी पार्न सक्छौं भनी मातृभूमिको अगाध महिमाको गीत गाइएको छ ।

५.४ 'श्रीदेव वन्दना' कविता सङ्ग्रहको अध्ययन

५.४.१ परिचय

वि.सं. २०५२ सालमा प्रकाशित 'श्रीदेव वन्दना' कवि यज्ञराज जोशीको प्रकाशित कविता सङ्ग्रहहरू मध्येको तेस्रो कृति हो । जम्मा पन्ध्र पृष्ठमा संरचित प्रस्तुत कविता संग्रहमा दसओटा कविताहरू संरचित छन् । शास्त्रीय छन्दलाई आत्मासाथ गरी लेखिएका प्रस्तुत कविताहरूमा भावानुकूल छन्दहरूको अभिव्यक्ति, सरलता, सरसता, अनुप्रासको संयोजन एवं रोचक अभिव्यक्ति व्यक्त गरेका छन् ।

५.४.२ शीर्षक

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको शीर्षक 'श्रीदेव वन्दना' रहेको छ । नेपाल एक हिन्दू राष्ट्र भएकोले यो देशका संरक्षक श्री पशुपतिनाथलाई मान्दछौं । देवाधिदेव भगवान् श्री पशुपतिनाथलाई महादेव, शंकर, भोलेबाबा, शिव, रूद्र, महेश आदि थुप्रै नामले चिन्दछौं । सुदुरपश्चिमाञ्चलको डोटी क्षेत्रमा भगवान् शिवकै अंशका रूपमा श्री केदार बाबालाई डोटेली भक्तजनहरूले आधिनै भक्ति भावपूर्ण ढंगले मान्ने चलन छ भने भगवान् केदारबाबाकै अंशका रूपमा मानिने गोलादेउ श्री शमैजीलाई निकै नै भव्यताका साथ समन गर्ने चलन चल्दै आएको छ । गोलादेउ श्री शमैजीको स्थान पहिलेको डोटी कैलालीको सीमानामा पर्थ्यो भने हाल कैलालीको गोदावरी गा.वि.स. अर्न्तगत हाटखोलीका पारी बाह्रवनको सिरानमा पर्दछ, यसरी विकटरूपका धनी भगवान् शिवको

^{२१} यज्ञराज जोशी, पूर्ववत् ।

स्तुतीलाई प्रस्तुत कृतिको दोस्रो कवितामा सविस्तार वर्णन गरिएको छ ।^{२२} अन्य कविताहरू पनि विषयवस्तुका आधारमा राखिएका हुनाले प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको शीर्षक पनि ःश्रीदेव वन्दनाः राखिएको देखिन्छ ।

५.४.३ संरचना

ःश्री देव वन्दनाः कविता सङ्ग्रह पन्ध्र पृष्ठमा संरचित छ । यस सङ्ग्रहका सबै कविताहरू शास्त्रीय छन्दमा लेखिएका छन् । यसमा जम्मा दस वटा कविताहरू र दुईसय अठार श्लोकहरू संरचित छन् । यस कविता सङ्ग्रहको पहिलो कविता सर्वदेव वन्दनामा आठ श्लोक रहेको छ । यसै गरी दोस्रो कविता गोलादेउ (शमैजी) परिचय अरसठ्ठी श्लोक, तेश्रो कवितामा मा आठ श्लोक, चौथो कविता कसरी भनु मा चाध श्लोक, पाचौ कविता इच्छा मा पन्ध्र श्लोक, छैठौ कविता गरिवको वेदना चौबिस श्लोक, सातौ कविता बाहिरी गुलिया वस्तु भित्र हुन्छ तीतो ज्ञान सोह्र श्लोक, आठौ कविता चरणोदकको स्वाद चालिस श्लोक, नवौ कविता समस्याका प्रश्न उन्नाइस श्लोक, दसौ कवितामा विभिन्न खाले धर्मीमा नावै ओटा श्लोकहरू गरी जम्मा दुई सय अठार श्लोकहरूले प्रस्तुत कृति संरचित रहेको छ ।

कविका अनुभूतिहरूलाई सरल भाषामा श्लोक बद्ध गरी हृदय संवेध वनाउनु र भावकहरूको हृदयलाई हृदयस्पर्श गर्न सक्नु ःश्रीदेव वन्दनाः कृतिको आन्तरिक संरचनाको सफलता हो । प्रत्येक श्लोकहरू पाठकहरूको मुटु छुने खालका छन् भने कविताको विकास र अन्य क्रमिक रूपमा भएकाले आन्तरिक संरचना सबल भएको मान्नुपर्छ तसर्थ प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहका कविताहरू आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचनामा सशक्त र सफल भएका छन् ।

५.४.४ विषयवस्तु वा भावविधान

समाज, राष्ट्र, प्रकृति, आदर्श, अध्यात्म तथा जीवनका विभिन्न पक्षहरूलाई लिएर तिनै विषयवस्तुमा केन्द्रित रही कविले कवितामा आफ्ना भावनाहरू पोख्ने गर्दछन् । यसै सिलसिलामा यज्ञराज जोशीले प्रस्तुत कृतिमा मूलतः आध्यात्मिक चिन्तनलाई मुखरित गरेका छन्, यसका साथै यसमा आदर्श, नैतिकता चिन्तन जस्ता कुराहरूलाई पनि महत्वका साथ उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको पहिलो कविता ःश्रीदेव वन्दनाः रहेको छ । डोटी क्षेत्रमा प्राचीनकाल देखि नै थुप्रै देवी देउताहरूलाई पूजिदै आएको पाइन्छ । खास गरी यस क्षेत्रमा केदार, शमैजि, ग्वाशि समैजि, भागेश्वर, काफ्ली, शैलेश्वरी भगवती आदि

^{२२} यत्रराज जोशी, श्रीदेव वन्दना, धनगढी : शाहबन्धु छापाखाना, २०५२ ।

थुप्रै देवी देउताहरूको वन्दनालाई कविले संक्षेपमा यसरी प्रस्तुत गरेका कुरालाई कवितामा निम्न पंक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ :^{३३}

त्यस्तो देव अरू अनेक थरिका, माष्टो तथा काफली ।
कुटी नाम गरी विभिन्न थलमा, बस्छिन् ति शैलेश्वरी ॥
डोटीको थल नै शिवा र शिवको, वर्णन कहातक गरू ।
साराऽशै पहिचान् दिएर यिनीको, बढ्छु अगाडी बरू ॥

थुप्रै देवी देवताहरूको तप, ध्यान गरेको पवित्र स्थलको रूपमा डोटी क्षेत्र चिनिएँ आएको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा विभिन्न देवी देउताहरूको मठ मन्दिर अवस्थित रहेको छ ।

प्रस्तुत कृतिको दोस्रो कविता ःगोलादेउ (शमैजी) परिचयः रहेको छ । गोलादेउ (शमैजी) को परिचयलाई निम्न कवितांशमा व्यक्त गरिएको छ :

छ गोल बाटेलो शिला, आखण्ड बाह्र वन्महाऽ
छ शान दार मन्दिरै, मानिन्छ माडऔ त्यहाऽ
अनेक घाऽट घण्टिछन्, सऽगै अनेक चौरती
सदैव देव पर्वमा, गरिन्छ प्रेम नौमती ॥
गोलादेउ सुनानले परिचयनै, हुन यी शमैजी खुदै
देखिन्छन् रमणीय सुन्दर शिला, लीला छ है अदुभऽतै ॥

संसारमा सबै भन्दा प्राचीन धर्मको रूपमा हिन्दू धर्मलाई लिइन्छ । हिन्दू धर्ममा चौसठी लाख भगवान् रहेका छन् । यी लाखौ लाख देवी देउताहरूको अनेकाऽ नाम तथा स्वरूपहरू देख्न पाइन्छ ।

काही राम वनी, कतै शिव वनी, काही वनी केशव ।
काही कृष्ण वनी, कतै हरि वनी, संचालितै छ जग ॥
काही लक्ष्मी पती, कतै भगवती, काही मई पार्वती ।
काही भागरथी, कतै नरपती, काही उनै सरस्वती ॥

(गोलादेउ (शमैजी) परिचयःपृ.३)

डोटी क्षेत्रमा अवस्थित यस मन्दिरको वरिपरि प्राकृतिक हिसाबले अति रमणीय तथा मनोहर वातावरणले भरिएको छ । यहाऽको प्राकृतिक सुन्दरतालाई कविले कवितामा यसरी उल्लेख गरेका छन् :

^{३३} यज्ञराज जोशी, पूर्ववत्, पृ १, श्लोक ३२ ।

परा त पर्वकालको, छ शानदार मन्दिरै
किनार देउमा नदी, उता छ जहलै पुरै
मन्दिरका वरपर अनेक थरिका पुष्पै फुलेका छन्
केलाको धुमले मनोहर नयाँ, शोभा अती दिन्छन ॥

(गोलादेउ (शमैजी) परिचयःपृ. ४)

प्राचीन कालमा बनेको यस मन्दिर छेउमा नदी र जहल रहेको छ भने मन्दिरको वरिपरि थरि थरिका फूलहरू फूलेर साथै केराको थुमले गर्दा यस मन्दिर वरपरको वातावरण अति मनोहर तथा रमणीय बनाई दिएको हुँदा यहाँको सुन्दर प्राकृतिक दृश्यले सबैको मनलाई छाएको छ ।

प्रस्तुत कृतिको तेस्रो कविता ऋमः रहेको छ । यस कवितामा कविको आध्यात्मिक चिन्तन र राष्ट्रप्रेम स्वरहरू मुखरित भएका पाइन्छन् भन्ने कुरा निम्न कवितांशबाट स्पष्ट हुन्छ :

सज्जनमा अति सज्जनै रहिसदा, दुष्टै महाँ दुष्ट हूँ
राष्ट्र शोषक वा गरीव चुसुवा, को नमि वैरी म हूँ
ठालू शोषकका निमित्त पहिले, देखी विरोधी म हूँ
श्री अम्बे जगदम्बिका चरणको, आजन्म दाशै म हूँ
मेरो खाय पनि अरूको भरसक, तिनै स्वाभिमानी म हूँ ॥

कुनै पनि राष्ट्रलाई शान्त रहित राख्नको लागि हामी सबैले अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमनबाट टाढा राही स्वाभिमानी साथ कार्य गर्नु भने राष्ट्रमा शान्त रहन्छ । राष्ट्रमा शान्त भए हामी सबैको उन्नति प्रगती हुन्छ । राष्ट्र रहे भने त हामी पनि रहन्छौ । त्यसैले राष्ट्रको हितका लागि हामी सबै एक जुट भई असल, सच्चा नागरिक भएर अधि बढनु पर्छ । अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमनरहित सभ्य समाजको निर्माणमा कविले जोड दिएका छन् ।

सम्पन्नै कसरी भनू म जगमा, बस्ने त छाप्रो नभै
शिक्षित छू कस भनू म जगमा, सम्पूर्ण शिक्षा नभै
अनपढ छू कसरी भनू म जगमा निकृष्ट लेख्छु सधै
साहित्यिक कसरी भनू म जगमा उत्कृष्ट लेखै नभै ॥

प्रस्तुत कृतिको पाचाँ कविता ऋच्छः रहेको छ । संसारको उत्पत्ति भगवानबाट नै भएर हो र संसारमा जे जति छ त्यो सारा प्रभुको नै देन हो ।

सारा सम्पत्ती हुटे पनि छुट्टुन्छुटोस न कृपा तर
श्री कृष्णै करूणा वरावर ठूलो, दौलत यहाँ कुन छन् र ॐ

सम्पूर्ण जानकी र देवहरूकी शक्ति यहाऽ भगवती
केही ती यिनका निम्न जगतमा बुझ्न सक्छन् यति ।

सारा जगतनै प्रभुको शक्ति कारणले संचालन भएकाले हामीलाई प्रभुको करूणा
बराबर ठूलो अरू केही पनि छैन ।

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको छैठौँ कविता ःगरीबको वेदनाः रहेको छ । हाम्रो
समाजमा धनी र गरीब बीच हेर्ने दृष्टिकोण फरक रहेको छ । धनी भनाउदाहरूले
सदैव गरीब वर्गको पसिना चुसेका कुरा तथा धनी वर्गले गरीब वर्गलाई हेला मार्ग
गर्दछ भन्ने कुरा व्यक्त गरेको छन् । धनी वर्गहरूका साहारा धेरै हुन्छन् तर गरीब
वर्गका साहारा भने केवल ईश्वर मात्र रहेको हुन्छ, ईश्वरकै करूणा पाएर अघि सर्दछ
।

निधनले हरिकै पडी चरणमा, गर्नु छ उनकै भर
आपत्ती पर्दा विपत्ती रहदाऽ, कस्को यहाऽ को छ र ©
रून्छन मान मानवै नजिकमा, आशै छरी छर्छर
जत्ती रोए पनि गरीबहरूको, सुन्दैन कोही तर ।

(गरीबको वेदनाःपृ.९)

प्रस्तुत कृतिको सातौँ कविता ःबाहिरी गुलिया वस्तु भित्र हुन्छ तीतोः भन
रहेको छ । हाम्रो समाजमा उखान रहेको छ मुखमा राम राम बगलीमा छुरा भनै भै
सामुन्नेमा छुदाऽ चाऽहि ठिक्क पर्ने पछि पछि भने त्यैको जरो काट्ने काम गर्नु नराम्रो
हो भन्ने भाव यस कवितामा व्यक्त भएको छ :

आफूमा पनि त हेर, नेत्र खोली एकैछिन
आफूमा अवगुण राखी, देख्दछौं अरूमा किन ।

प्रस्तुत कृतिको आठौँ कविता ःचरणोदकको स्वादः रहेको छ । सारा जगतमा
ईश्वरको करूणा रहेको छ । ईश्वरको शक्ति अपरम्पार छ जसमा सबै संसार घुम्दछ
वा चल्दछ । प्रभुको कृपाले गर्दा हामी सबै यस संसारमा बाऽचिरहेका छौं । त्यसैले
सर्वशक्तिमान ईश्वरको चरणोदकको स्वाद ग्रहण गर्नाले हामीले प्राप्त गर्न सक्दछौं भन्ने
भाव व्यक्त गरेका छन् :

नटरो नतीतो नपीरो अमिलो
बरू स्वाद चर्णे दकैको गुलियो
छ संसरा सारा यिनैका भरैमा
यिनै व्यक्ति सारा जलैमा थलैमा

(चरणोदकको स्वादःपृ.११)

प्रस्तुत कृतिको नवौऽ कविता ःसमस्याका प्रश्नः रहेको छ । यस कवितामा स्वयं कविको समस्यालाई उजागर गरेका छन् । जस्तो काम जीवनमा कुनै एक काम गर्नको लागि हजारौ काम गुमाउनु पर्छ । कवि यज्ञराज जोशीले पनि आफ्नो सुख सयल, साथीभाई, सरकारी जागिर तथा आर्थिक अभावले पिरोले पनि त्यसलाई त्यागेर साहित्य सेवामा आफ्नो जीवनलाई अर्पित गरेका छन् । प्रस्तुत कवितामा कविले यसरी आफ्नो भाव व्यक्त गरेका छन् :

के लेख्छौ कविता कक्ष तिमि सधै, लेखेर के लाभ छ
देखिन्नन् प्रगती कतै तिर पनि, घर मात्र बर्बाद छ
पत्नी पूत्र सुता मुवा जनकको हेर्दा दुःखी जीवन
के गर्दौ कवि जी भएर जगमा, राखेर नाहो तन ॥

(समस्याका प्रश्नःपृ.१४ र १५)

मानव जीवनमा अनेकौ समस्या आइपर्छ । समस्यासँग डराएर पछि पर्नेले मानव कहिले अगाडि बढ्न सक्दैन । त्यसैले समस्यासँग संघर्ष गरी अघि बढ्न सक्नुनै मानवताको पहिचान हो । जसले जस्तो सुकै समस्याहरू आई परे पनि त्यससँग कडा मुकाविला गरेर अघि बढ्दछ त्यहि व्यक्ति नै संसारमा महान बन्छ भन्ने भावलाई यस कविताले प्रस्तुत गरेको छ ।

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको अन्तिम तथा दसौऽ कविता ःविभिन्न खाले धनीः रहेको छ । धन भन्ने कुरा विभिन्न पेसा गरेर आर्जन गर्न सकिन्छ । भनिन्छ धन भनेको त हातको सफाई हो । प्रस्तुत कविताको निम्न कविताशंमा भनिएको छ :

हुन्छन् कोही धनी गरीब चुसुवा खाएर घुसै पनी
आफ्नो नैतिकता चरित्र दिएरै, बन्छन कति जन धनि
मादक प्याई खुदै खनाई तमसुक लेखि रकम दोबर
लौहेर कागज यो भनेर कृतिले, लिन्छन् थलै धन घर ॥

(विभिन्न खाले धनीःपृ.१५)

धनी बनाउऽदाहरूले सधै गरीब वर्गको खुन चुसेर नै धन आर्जन गर्छन । तर त्यस्तो धन कुकर्ममा नै खर्च हुन्छ । धनी वर्गका मानिसहरूले आफ्नो नैतिकता र चरित्रलाई दाउमा राखेर धन आर्जन तर्फ आकृष्ट हुन्छन् । समाजमा यस्ता खाले धनीले सभ्य समाजको निर्माणमा सदैव अवरोध खडा गरेको हुन्छ । तसर्थ सभ्य, शिष्ट समाजको निर्माणको लागि यस्तो खालको प्रवृत्तिलाई हटाउन सके मात्र समाजमा हित हुने, भलो हुने गर्दछ, समाजको उन्नति गर्नु, कीर्ति रहने कार्य गर्नु नै सबैभन्दा ठूलो धन हो भन्ने कविको विचार रहेको छ । कविताको यस पंक्तिबाट पनि यो कुरा प्रष्ट हुन्छ :

गर्दछ हति जना परिश्रम अति, खाई नखाई कन
सत्कर्म गर्नु दयालु रहनु हो, कीर्ति मात्रै धन ।

(विभिन्न खाले धनीःपृ.१५)

५.४.५ लयविधान

कविले प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहमा शास्त्रीय छन्दरूको प्रयोग गरेका छन् । प्रस्तुत कृतिको पहिलो कविता सर्वदेव वन्दना शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचना गरिएको छ । प्रस्तुत कविता संग्रह अर्न्तगत शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचना गरिएका अन्य कविताहरूमा ःमः कसरी मर्नु, इच्छा, गरिबको वेदना समस्याका प्रश्न र विभिन्न खाले धनी हुन् । प्रस्तुत कृतिको दनेश्रो कविता ःगोलदेउ (शमैजी) परिचयः मा शार्दूल विक्रीडित छन्द र अनुष्टुप छन्दमा रचना गरिएका छन् । प्रस्तुत कृतिको सातौ कविता वाहिरी गुलियो वस्तु, भित्र हुन्छ तीतो भन् मा अनुष्टुप छन्दमा रचना गरिएको छ भने कविता संग्रहको आठौँ कविता ःचरणोदकका स्वादः मा भुजङ्गप्रयात र बसन्ततिलका छन्दमा रचना गरिएको छ ।

५.४.६ रसविधान

ःश्रीदेव वन्दनाः कविता सङ्ग्रह भित्रका कविताहरूमा विभिन्न खाले रस पाइन्छ । त्यस मध्ये वीर रस, श्रृङ्गार, शान्त रसहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । रसको प्रयोगले गर्दा कविताहरूमा श्रुतिमाधुर्य छाएको देखिन्छ । उदाहरणको लागि वीर रसको प्रयोग भएको कविता :

राष्ट्र शोषक वा गरीब चुसुवाको निमित्त वैरी म हुः ।
ठालु शोधकका निमित्त पहिले देखि विरोधी म हुः ।
गाई ब्रह्ममण वा कुमारीहरूमा विश्वास राख्ने म हुः ।
सज्जनमा अति सज्जनै रहि सदा, दुष्टै महाः दुष्ट म हुः ।

उक्त उदाहरणमा राष्ट्र शोषकको विरोध गरिएको छ ।

५.४.७ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रह भित्र कवि यज्ञराज जोशीले विभिन्न अलङ्कारहरूको प्रयोग गरेका छन् । ती मध्ये धेरै ठाउँमा अन्वय अलङ्कार, क्रान्ति अलङ्कार, अन्त्यानुप्रास अलङ्कार आदि अलङ्कारहरूको प्रयोग गरिएको छ । जसले गर्दा कविताहरूमा मिठास र श्रुतिमधुरता ल्याइदिन्छ, जस्तै :

अनेक दुःख संकटै, यिनी त हर्दछन् सदा
तुरन्त ध्यान गर्दछन्, दुखै पडेत सम्भना ॥

पाउःको अन्त्यमा एकै वर्ण दोहोरियो भने अन्त्यानुप्रास अलङ्कार हुन्छ । उक्त कविताको पहिलो र दोस्रो पाउःको अन्तमा क्रमशः सदा र सम्भना एकै समानको वर्ण दोहोरिएकोले अन्त्यानुप्रास अलङ्कार पर्न गएको छ । त्यस्तै अर्को उदाहरण पनि हेरौ :

नटर्ने नतीतो नपीरो अमिलो
वरू स्वाद चर्ने एकैको गुलियो
नडाक्टर नवैचे न भक्ती नधामी
सवैमा त व्याप्तै जगतका ति स्वामी

५.४.८ भाषाशैली

भाषाशैलीमा दृष्टिले प्रस्तुत कविता सङ्ग्रह अन्तर्गतका कविताहरू सरल नेपाली भाषामा लेखिएका छन् । शब्दहरूमा पाइने अन्त्यानुप्रासले सुन्दर समायोजनले काव्य मीठो र श्रुतिरम्य बन्न पुगेको छ । अलङ्कारिक, प्रश्नात्मक, काव्यात्मक भाषाशैलीका दृष्टिले काव्य सुन्दर र शिष्ट बन्न पुगेको छ । प्रस्तुत कविता सङ्ग्रह भित्रका कविताहरू साधारण जनबोलीका सरल भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । भावमा बढी बहकिनु कविको विशेषता नै भएको पाइन्छ । मनमा रहेका भावहरूलाई सहज तरिकाले अभिव्यक्ति दिन सक्नु र शब्दचयनले गर्दा कविताहरूमा मौलिकता पाइन्छ । प्रस्तुत कविता सङ्ग्रह भित्रका प्रायः कविताहरू मौलिकता आध्यात्मिक विषयवस्तुलाई मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ र आर्दश समाजको परिकल्पना सघाउ पुऱ्याउन, मानवतावादी धारणालाई सबल तुल्याउने जस्ता विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

५.४.९ निष्कर्ष

कवि यज्ञराज जोशीद्वारा रचित प्रस्तुत ःश्रीदेव वन्दनाः कविता सङ्ग्रह आध्यात्मिक विषयवस्तुलाई वर्णनात्मक शैलीमा मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरिएको छ । देवादी देव महादेवको अनेकौं स्वरूप तथा नाम छन् । दुःख कष्ट निवारणका लागि हामी भगवान महादेवको पुजा अर्चना गर्छौं । यसर्थ मानवहरू आफ्ना सारा दुख कष्टबाट मुक्ति पाउन भक्ति तर्फ उन्मुख हुन्छन् भन्ने दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहले उल्लेख गरेको छ । यस सङ्ग्रहमा कविको धार्मिक दृष्टिकोणले पनि अभिव्यक्ति पाएको छ ।

५.५ 'जनगुनासो' कविता सङ्ग्रहको अध्ययन

५.५.१ परिचय

वि.सं. २०६४ सालमा प्रकाशित ःजनगुनासोः कवि यज्ञराज जोशीका कविता सङ्ग्रहहरू मध्ये अठारौं कृति हो । जम्मा तीस पृष्ठमा संरचित प्रस्तुत कृतिमा सत्ताईसवटा कविताहरू संरचित छन् । शास्त्रीय छन्दमा लेखिएका कविताहरूमा भाषागत सरलता र रोचकता पाइन्छ ।

५.५.२ शीर्षक

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको शीर्षक ःजनगुनासोः रहेको छ । हामी सबै नेपाली आमाको सन्तानहरू हो । हामी सबै दाजुभाई दिदी बहिनी हो । तर हाम्रो समाजमा यस किसिमको धर्म रहेको पाइदैन । राष्ट्रलाई बनाउने ठूलो बनाउदा नेताहरू देखि लिएर गरीब वर्ग समुह भन्दा अलि माथि भएका ठालुहरूले गरेको थिचोमिचो, भेदभाव, हिंसा, हत्या, अत्याचार, शोषण, दमन तथा नेताहरूले देशको विकास आफ्नो र आफ्ना नातेदारहरूको मात्र भलाइ गरेका बारेको विषयवस्तुमा यी कविता लेखिएका छन् ।^{१४} साथै यस सङ्ग्रहका सुरु कवितामा देखिनै राष्ट्रियताका भावनाहरू ओतप्रेत भएका देखिन्छ ।

५.५.३ संरचना

प्रस्तुत ःजनगुनासोः कृतिमा बाह्य संरचनाका दृष्टिले तीस पृष्ठमा संरचित कविताहरू शास्त्रीय छन्दमा लेखिएका छन् । यसमा जम्मा सत्ताईस ओटा कविताहरू छन् र जम्मा तीन सय एकहत्तर श्लोकहरू रहेका छन् । प्रस्तुत कृतिको पहिलो कविता “हा यो रूदै के भयो” रहेको छ भने अन्तिम कविता ःकलियुगः रहेको छ । ःजनगुनासोः कविता संग्रहको आकारमा सबैभन्दा ठूलो कविता ःकर्मः भन्ने रहेको छ भने सबै भन्दा सानो कविता ःबचनः हो ।

५.५.४ विषयवस्तु वा भावविधान

हाम्रो समाजमा ठूला, धनीमानी, सुन्दर, बलिया, तरूना व्यक्तिलाई मात्र मान्ने सम्मान गर्ने तर निर्धनी, निमुखा, विपन्न, अपाढ, कुरूपी व्यक्तिहरूलाई हेला गर्ने चलन रहेको छ । देश निर्माणको कार्यभार लिएर अगाडि बढेका नेता बनाउदाहरूले देशको विकास गर्न छाडी आफ्ना आफ्ना अनुयायीहरूको मात्र भलाई गर्ने प्रवृत्तिहरू पनि यहाँको पुरानै चलन हो । मानिसहरू ठूलो धन पैसाले हुँदैन उसको चरित्र आचरण र निष्ठा आदि गुणहरूले हुने गर्दछ । धनवान व्यक्तिहरूको आदर नगरी गुणवान व्यक्तिको सम्मान गर्नु पर्दछ भन्ने आदर्शमुखी भावनाहरू प्रस्तुत कवितासंग्रहका कविताहरूबाट स्पष्ट हुन आउछ ।

प्रस्तुत कविता संग्रहको पहिलो कविता ःहा यो कठै के भयोः रहेको छ । हाम्रो नेपाल विश्वमा अलकापुरी नामले चिनिथ्यो । शान्तिको देश नेपाल आज आएर अशान्ति, तृष्णा वितृष्णामा बदलियो । अजका मन्त्री भन्नेहरू आफ्नै देशको सम्पत्ती लुटेर बलिया भएका छन् । पहिला पहिला गरिव वर्गका पीडा बुझ्ने नेताहरू कुनै समयमा यही देशमा थिए भने अहिले आएर आफु र आफ्ना नातेदारहरूको मात्र भलाई चाहने यो नेताहरूले पहिलाको शान्ति देश लाई अशान्ति पारिदिएका छन् । जसले गर्दा अखण्डित राष्ट्रलाई खण्ड खण्डमा विभाजन गर्ने प्रयास गरे । योद्धाहरू वीर तथा गोर्खालीको देश भनेर चिनिने यो राष्ट्र अहिले आएर के हुन पुग्यो भनि कविले निम्न कवितांशमा आफ्नो प्रश्नात्मक गुनासो व्यक्त गरेका छन् ।

^{१४} यज्ञराज जोशी, जनगुनासो, धनगढी: गार्डनर अफसेट, २०६४ ।

आफै देश लुटेर मारि दुनिया, खाने चलन के भयो ।
योद्धा बीर तथा शिव जननिको, गोर्खालीको देश यो ॥

(हा यो कठै के भयोःपृ.२)

अजनगुनासोको दोस्रो कविता किसान रहेको छ । ठुला वर्ग तथा साना वर्ग दुवै वर्गका लागि नभई नहुने वस्तु खाना हो । यही खानाको लागि अन्न उत्पादन गर्ने किसान भन्दा ठुलो यस धर्तीमा कोही पनि छैनन । आफ्नो हात पाखुरा चलाई पसिना बगाई यस जगतका सबै मानिसलाई किसानले नै पालेका छन् । यस्तो उपकारी गर्न किसानहरू किन हेला खान बाध्य भइरहेका छन् त भनि कविले प्रश्न चिन्ह लगाएका छन् :

वर्षा घाम महा सधै खटि खटि, सङ्घर्ष जीवन ।
यस्ता यी उपकारी कृषकहरू हेला भए खै किन ॥

(हा यो कठै के भयोःपृ.४)

प्रस्तुत कृतिको तेस्रो कविता सोभो रहेको छ । अहिलेको समयमा सोभो बनेर केही काम छैन । सोभोलाई जसले पनि हेला गर्छ । आफ्नै जन्म दिने आमा, पत्नी, पुत्र तथा मित्रहरूबाट उपेक्षित हुनुपर्दछ । मान्छे यो समयमा सोभो भएर कुनै पनि काम गर्दा त्यो काम राम्रो ठानिदैन । सोभालाई सधै ठग्ने, शोषण गर्ने बाठाहरूको मात्र अहिले दिन रहेको छ । हाम्रो समाजमा शोषित भइरहेका सोभो व्यक्तिहरूको पनि केही दिन फिर्छन की भनि सोभो व्यक्तिहरू प्रति रहेको भाव कविले निम्न पंक्तिबाट स्पष्ट पारेका छन् :

सोभाले जति नै गरून तर सबै, त्यो हुन्छ हेला किन ।
सोभोका कहिल्यै कुनै समयमा, पिर्छन कि केहि दिन ॥

(सोभोःपृष्ठ ३)

प्रस्तुत अजनगुनासोको कविता संग्रहको चौथो कविता राष्ट्रियता रहेको छ । हाम्रो देश नेपाल विश्वमा नै शान्तिको देश भनेर चिनिथ्यो । तर अहिले आएर राष्ट्र सपाने भनेर माथि पुगेका नेताहरूबाट नै यस देशलाई दुर्गती बनाइरहेको छ । शान्त राष्ट्रका रूपमा चिनिने यस देशमा आज आएर कलह, भैरभगडा, मारामार अशान्त भैरहेको छ । ठुला ठालुले आफ्नो मनपरि गरेर देशलाई बिगारेको छ । यसरी देशलाई बिगार्ने, भत्काउने, लडाउने सत्ताधारीलाई हटाई निमुखा गरीवहरू अब जागरूक हौ भनि देश बिगार्ने नेताहरू प्रति आक्रोश यसरी व्यक्त गरेका छन् :

उठ अब जनसारा वा निमुखा गरीब ।
लडिकन लिउ सत्ता बन्द हाम्रो नसीब ॥
लडिकन सब मर्च्यौ राष्ट्रको सम्पदा यो ।
खुद्कन अब दोषी मान्न सक्ने यहाको ॥

(राष्ट्रियताःपृ.५)

जनगुनासोः कविता संग्रहको पाचौः कविता सपना रहेको छ । सबै व्यक्तिको आ-आफ्नै सपना रहेको हुन्छ । सबैले सपना र लक्ष्य सपना फरक-फरक बोकेका हुन्छन् । कुनै पनि विवाहित पुरुषलाई आफ्नी पत्नी बत्तीस गुणले युक्त भएको चाहन्छन् । जो कोहिले आफ्नो जीवन संगिनी सुशिल, शीलवती देख्न चाहन्छन् र त्यस्ता नारीले मात्र घर व्यवहार धान्न सक्छ भन्ने भाव कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

त्यस्तै पुत्रवती तथा धनवती, ऐश्वर्यकी श्रीमती ।

त्यस्ती श्रीमति जी रहिन जुनजगा, होला ठुलो उन्नती ॥

(जनगुनासोःपृष्ठ ६)

प्रस्तुत कृतिको छैठौः कविता मेरो प्यारो वस्ती गाउँ रहेको छ । हामीहरू जहाँ जन्म्यौं, हुर्क्यौं, खेल्यौं त्यही भूमि, ठाउँ, गाउँ, नै प्यारो लाग्छ । संसार सारा घुमे पनि आफु जन्मेको ठाउँ जस्तो रमाइलो काही पनि लाग्दैन भन्ने भाव निम्न कवितांशमा आएको छ :

जस्तो प्यारो देशको श्रेष्ठ नाउँ ।

मेरो प्यारो जन्मभूमि छ ठाउँ ॥

(मेरो प्यारो वस्ती गाउँःपृ.७)

प्रस्तुत कृतिको सातौः कविता हेपिन्छ सोभो किन रहेको छ । जो व्यक्ति बाठो रहेका छन् जो भित्र जस्तो कालो मन भए पनि बाहिरी मुखमा सिपालु छ त्यस्ता व्यक्तिलाई हाम्रो समाजमा राम्रो व्यक्तिको रूपमा लिइन्छ । तर जो व्यक्ति आफ्नै पथमा सत् तरिकाले हिडेका छन् त्यस्ता सज्जन व्यक्तिलाई यस जगतमा हेपिन्छन् । सोभो व्यक्तिलाई जुनै ठाउँमा गए पनि अपहेलना हुनुपर्दछ । यति मात्र नभएर सोभा सज्जनलाई आफ्नै जन्म दिने माता, पत्नी, पुत्र तथा कुटुम्बहरूले समेत हेप्ने गर्दछन् । मुख सोभो भएर बस्नाले आफ्नै पत्नी, पुत्र, मित्र कुटुम्बबाट हेला हुन्छ भन्ने भाव निम्न पंक्तिमा भनिएको छ :

सोभो सज्जनका पछि वरि परी, आखिरमा हार्दछन ।

पत्नी पुत्र तथा कुटुम्बहरूले, सोभा भनी हेप्दछन् ॥

(हेपिन्छ सोभा किनःपृ.८)

डाहा गरी के गर्थ्यौः प्रस्तुत कृतिको आठौः कविता हो । हाम्रो जन्म पछि मृत्यु अनिवार्य छ । यही बीचको समयमा हामीहरूले अरुको डाहा गरेर केही हुँदैन । बाचिञ्जेल इर्ष्या द्वेष गर्ने मानव चोला मरे पछि केहि पनि छैन । हाम्रो मस्तिष्कमा यस्ता विचार उब्जिन नदिनका लागि ईश्वरको आराधना गर्नुपर्दछ । जसले सत् मार्गमा हिड्ने र पाप गर्नबाट बचाउँछ । त्यसैले बाचिञ्जेल हामी जति अरुको इर्ष्या, डाहा

गछ्छौं त्यति नै विनास हुन्छौं भने हामी सबै त्यस कुरालाई त्यागेर ईश्वरका चरणलाई सम्भौं भन्ने भाव निम्न पंक्तिमा व्यक्ति गरेका छन् :

इर्ष्या, द्वेषहरू गरेर तिमिले, जन्म्यौ र खायौ मन्थौ ।
जन्म सेवक भै प्रभु चरणको, डाहा गरी के गरायौ ॥
निर्धाको पसिना समेटि घरमा आखीर द्वेष भन्यौ ।
माताको पदमा भुके मुनीरहे, डाहा गरी के गन्यौ ॥

(डाहा गरी के गन्यौःपृ.९)

प्रस्तुत कृतिको नवौं कविता स्वाभिमानी मः रहेको छ । स्वाभिमानी त्यो हुन्छ जो सत् कुरामा सदैव अग्रसर हुन्छन् स्वाभिमानी व्यक्ति मरेर बाच्न बाच्ने मर्दछ । स्वाभिमानी व्यक्ति जो सुकै भोकले मरे पनि अरूका समीपमा हात कहिल्यै पनि फैलाउदैन आफ्नो पौरखले जिउदछन् । विपन्नै भएपनि आफ्नो स्वाभिमानी साथ बाच्न सक्ने व्यक्तिकै वास्तवमा धनीमानी, स्वाभिमानी साथ बाच्ने व्यक्तिकै वास्तवमा महान हुन्छ भन्ने भाव निम्न पंक्तिमा भनिएको छ :

चलाउछु म पाखुरी, र राति सुत्दछु पनि ।
मलाई सम्भ जे सकै, म ठान्दछु खुबै धनी ॥

(स्वाभिमानी मःपृ.१०)

हजिओ आज भोलिः जनगुनासोः कविता संग्रहको दसौं कविता रहेको छ । यसमा नेपाल बनाउनका लागि जनताहरूले दिएका त्याग बलिदानको गुणगान गरिएको छ । हिजो पनि जनताहरूले नै देश बिगार्ने जनआवाजको दमन गरेका थिए र आज पनि देश बचाउनका लागि जनताहरू मर्दछन् की मर्दछन् । आजका अनेकौ नेताहरूले देशको विकास गछ्छौं भन्ने भुठो आश्वासन दिई ठग्ने काम गर्दछ । अब जनताहरू जागरूक भई सके त्यसैले नेताहरूले यस्ता भुठो आश्वासन दिदा जनताहरू चउप लागेर बस्ने काम गर्दैनन् ।

कर्मः प्रस्तुत कृतिको एघारौं कविता हो । यसमा कर्मको महत्व माथि जोड दिएको छ । कर्मले जे दियो त्यही कुरा हामीहरूले भोग्नु पर्छ । असल कर्मले मानव देवतुल्य ठहरिन्छ भने नीच कर्मले मानिस दानवतुल्य हुन्छ । कर्मले नै मानवलाई असल र खराब बाटोमा हिडाउछ भन्ने भाव निम्न पंक्तिमा भनिएको छ :

दिन्छु को भाग्य त्यो कर्मले नै दियो ।
आफुले जे गरे त्यै बन्यो कर्म यो ॥
यो दिने को थियो त्यो सबै कर्म हो ।
कर्मनै भाग्य हो कर्म नै धर्म हो ॥

(कर्मःपृ.१२)

प्रस्तुत कृतिको बाह्यैः कविता ःगरिव माराः रहेको छ । हाम्रो समाजमा ठुलाबडा मानवले सधै गरीब वर्गको शोषण गरि रहेको हुन्छ । यी गरीब मानै शोषकहरू मन भित्रदया माया केही पनि हुदैन । यिनीहरूको एउटै मात्र उद्देश्य हुने गरीबलाई शोषण गरी धन थुपार्ने रहेको हुन्छ । यस समाजका सोभा साभा गरीब, निमुखा व्यक्तिहरू सधै पिल्सनु पर्ने बाध्यतालाई कविले उल्लेख गरेका छन् ।^{२५} हाम्रो समाजमा गरीब मारा ठुलाबडा, नेताहरू भने सधै मोजमस्तीमा रम्ने । यिनै पछि गएर महान हुनेछन् भन्ने आफ्नो दुखेसो निम्न पंक्तिमा पोखेका छन् :

आफु आफ्नालाई मात्रै सुधार्ने ।
निर्धालाई भोक भोकै यि मार्ने ॥
निर्धा व्यक्ति भोलिका रे निशान ।
मर्ने सोभो ठान्नु बन्ने महान ॥

(गरिव माराःपृ.१६)

ःरवि र शशिः प्रस्तुत कविता संग्रहको तेह्रौँ कविता रहेको छ । प्रस्तुत कृतिमा दुई आत्मा बीचको विछोडले ल्याउने पीडालाई व्यक्त गरिएको छ ।

तिमी जता मन यो भयो उतै ।
वित्यो जवानी तिमिलाई सम्भन्छौ ॥
रहयो यहा एक उही दुखी तन ।
भनु म आफै यिनी कष्ट कस्कन ॥

(रवि र शशिःपृ.१७)

प्रस्तुत कृतिको चौधौँ कविता ःजोगीः रहेको छ । जति जोगी आए पनि कानै चिरेको भनेभै हाम्रो देशमा जति नै नेताहरू बदलिए पनि राष्ट्रको विकास तिर नलागी आफु र आफ्नाको भलाईको लागि दौडिरहेका हुन्छन् । सोभा निर्धाहरूको यो समयमा केही काम छैन भने जो टाठा बाठाहरू छन् ति महान बनेका छन् भन्ने भाव निम्न पंक्तिमा भनिएको छ :

टाठा बाठाहरू अघि बढी केन्द्रका ठाउँमा छन् ।
सोभा निर्धाहरू सब अझै गाउँका गाउँमै छन् ॥

(जोगीःपृ.१८)

प्रस्तुत कृतिको पन्ध्रौँ कविता ःस्रष्टाः रहेको छ । स्रष्टाहरूको कलम बन्दुकको गोलि भन्दा शक्तिशाली हुन्छ । स्रष्टाको विचार भावनाहरूलाई कागजमा उतार्ने शक्ति कलममा हुन्छ । स्रष्टाहरूको लेखनीबाट नै बैरीहरूको छाती चिर्न सकिन्छ भन्ने आशयलाई यस कविताले प्रस्तुत गरेको छ ।

^{२५} यज्ञराज जोशी, पूर्ववत्, २०४६, पृ. १६, श्लोक १० ।

अन लडः प्रस्तुत कृतिको सोह्रौः कविता हो । मानव जीवन अमूल्य चोला हो । यस्तो महत्वपूर्ण चोलामा हामीहरू भाइभाई भएर मिलेर बस्नु पर्दछ । एक अर्कामा लडन थाल्यौ भने बैरीहरू हास्दछन् । तिनीहरूले पनि हेप्न थाल्दछन् र देशको पनि सर्वनाश हुन्छ । मानिसको चोलामा लिएर जानु के छ र त्यसैले बाचिञ्जेल सबैसंग माया ममता गरौ र एक अर्कामा भैभगडा लडाई नगरी बसौ भन्ने सन्देश कविले निम्न पंक्तिमा भनेका छन् :

ल लड न लड बन्धु, भाई भाई भएर ।
बसन बसन दुइटै, बस्छु माया गरेर ॥
खुद लडिकन आफ्ना शत्रुलाई बढायौ ।
हित मित सुत आफ्नै, इष्ट मित्र गुमायौ ॥

(न लडःपृ.१०)

प्रस्तुत कृतिको सत्रौः कविता अर्भानु तिमी फेरी आऊः रहेको छ । यसमा कविले अहिलको समयमा कविताको छन्द, लय, अलङ्कार, विधाका सुत्रहरू हराउःदै गएकाले चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । यी टुट्न लागेका कविताका अंग यसलाई भानु तिमी फेरि जन्म लिई कविताका यी छन्दहरूलाई बचाउः र अहिलेका नवयुवकहरूलाई कविता विधाका बारेमा सिकाउ भन्ने कविको आग्रह रहेको कुरा निम्न पंक्तिबाट भल्किन्छ :

देखिन्न मार्ग कुन हो अहिले कता हो ।
टुट्यो वि सुत्र अहिले कविता विद्याको ॥
मेटिन्छ छन्द अब यो तिमिले न आए ।
आऊ न आउ भनि नेत्र रूदै रसाय ॥

(भानु तिमी फेरी आऊःपृ.१२)

अब उठ अए मान्छे, राष्ट्रलाई बचाऊः प्रस्तुत कृतिको कविता रहेको छ । यसमा कविले आफ्नै राष्ट्रलाई बचाउन सबै आम नेपालीहरू उठौः । जनक, सीता, बुद्ध जन्मेको यो भूमिलाई विश्वमानै चिनाउने काम गरौ भन्ने आह्वान निम्न पंक्तिमा गरेका छन् :

उठ अब ए मान्छे, राष्ट्रलाई बचाऊ ।
जनक र जननीको त्यो मुहार हसाऊ ॥

(अब उठ ए मान्छे, राष्ट्रलाई बचाऊःपृ.२२)

प्रस्तुत कृतिको उन्नाइसौः कविता अर्जीब्रो र दन्तः रहेको छ । फिःगाको सरापले डिःगो मर्देन भनेभै जिब्रोको अगाडी रहेको बलिया बत्तिस दाःतको बारले सोभा नरम जिब्रोलाई जति छेक्न खोज्दा पनि छेक्न सक्दैन । त्यस्तै ठुलाबडाले जतिसुकै गरीब वर्गलाई दमन गर्न खोजे पनि अजस मार्गमा हिडेको छ भने कसैले केही गर्न

पनि सकदैन । वत्तीस दाऽतका वीचमा जिब्रोले आफ्नो जीवनमा सत् मार्ग लिएर हिडे जस्तो बलिया भनाउऽदाहरूले केहि गर्न सकदैन भन्ने भाव निम्न कवितांशमा व्यक्त गरेका छन् :

जिब्राका लागि घर भित्रै, दन्त बैरी छादैछन् ।
तमामै बैरीका बीच, एकलै वस्दछ सज्जन ॥

(जीभ्रो र दन्तःपृ.२४)

जिब्राको जस्तै बैरीहरू खोज्न मान्छेले कही जानु पर्दैन वरू ती बैरीहरू घरभित्र हुन्छन् भन्ने उनी ठान्दछन् । सन्तान प्रस्तुत कविता संग्रहको बीसाऽ कविता हो । हाम्रो हिन्दऽ परम्परामा छोरा नभई नहुने चलन रहेको छ । छोरा नभए स्वर्ग जान सकिदैन भन्ने मान्यताका साथ जतिसुकै सन्तानको जन्म भए पनि छोरा हुनुपर्ने रूढि रहेको छ भन्ने कुरालाई कविले यसरी देखाएका छन् । छोराछोरी भएन भनि पीर गुनासो कविले यसरी पोखेका छन् :

छोरा छैन भनी रूने जगतमा, मान्छे कती छन् कति ।
छोरा कै परि पीरमा पिरलिने, देखे कति दम्पती ॥
आफ खाई नखाई पुत्र अथवा पुत्री गरी पालन ।
हुर्केको तहमा कती सुत सुता, लाग्छन पछी मास ॥

(सन्तानःपृ.२४)

प्रस्तुत कविता संग्रहको एक्काइसौऽ कविता ःजवानीः रहेको छ । मानवको जम्मा भए पछि एक न एक दिन सबैलाई जवानीले हुन्छ स्याल पनि घोर्ले हुन्छ भनेभै जवानी चढे पछि सबै केटाकेटीको रूपरऽमा सुन्दरता थपिन्छ । तर समयलाई कसैले रोक्न सकदैनौ । समयको खेलले गर्दा ती दिनहरू सबै भरेर जान्छ भन्ने भाव कविले निम्न कविता मार्फत पोखेका छन् :

गयो त्यो जवानी, हरायो बसन्ती ।
पत्ता नै नपाई, बन्यो किंवदन्ती ॥
पिडालु पातको पानी, भरे भै भर्छ जोवन ।
थाह नै नदीइ जाला, खोकेला अनि त्यो तन ॥

(जवानीःपृ.२५)

ःनारीः प्रस्तुत कृतिको बाइसौऽ कविता रहेको छ । प्रकृतिले नै नारीलाई सुन्दरता दिएको हुन्छ । सुन्दरता कै कारण कति पुऽषहरू नै नारीहरूको गहना हुन पुग्दछ । यिनै नारीहरूमा विभिन्न रूप रहेका हुन्छन् । जो नारीमा व्यवहार राम्रो छ ती नारीले आफ्नो घर सबै परिवारलाई सुख दिन्छन् । कोही नारी यस्ता हुन्छन् जसले

गर्दा घर गाउऽ नै नरक तुल्य बनाइदिन्छन् भन्ने कुरालाई निम्न कवितांशमा देखाएको छ :

उनै नारी पुऽषलाई, स्वर्गको सुख दिन्छन् ।
कुनै नारी नरक भन्दा, निम्न कोटीका मिन्छन् ॥

(नारीःपृ. २६)

ठुलो मान्छेऽ प्रस्तुत कृतिको तेइसौऽ कविता रहेको छ । यसमा जो धनि, जो ठुलो घर छ, जो मोटरमा चढेर हिड्छन्, जो चिल्ला भाषण गर्दछन् जो शहरमा वा विदेशमा बस्दछन् तिनिहरू ठुला बडा हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । तर जसले निश्चार्थ सेवा गर्छ जसले राष्ट्र र जनताको सेवा गर्छ, जसले निर्धा दीनहिन तथा अपाऽहरू माथि दया गर्छन, जसको मीठो बोली र सफा हृदय हुन्छन् वास्तवमा तिनीहरूनै जगतमा ठूला बडा मानिन्छ भनि निम्न कवितांशमा कविले प्रष्ट्याएका छन्

मेरो निम्न विचारमा जन ठुला, मानिन्छ जन सेवक ।
त्यागी मानव हो ठुलो जगतमा, जो राष्ट्रको सेवक ॥
मानिस हुन्छ डुलो दयादु अथवा, उपकारि वा सज्जन ।
निर्धा दी तथा अपाऽहरूमा, जसले दया गर्छन ॥

(ठुलो मान्छेःपृ. २७)

प्रस्तुत कृतिको चौबिसौऽ कविता ःतीतो सत्यऽ रहेको छ । अहिलेको समयमा भित्र खाना खान नपुगे पनि देखावटी रूपमा भए पनि राम्रो लत्ताकपडा लगाउने चलन रहेको छ । कविता सङ्ग्रहकै नाम जनगुनासो रहेकोले यस कवितामा केही गुनासो पोखिएको छ । बच्चा काचो माटो हो जता ढल्कायो त्यतै ढल्किने जस्तै खेतमा हामी जे बीज छर्छौं त्यही नै उम्रिने हो त्यस्तै आमा बुवाले जे व्यवहार गर्छन आफ्नो सन्तानले पनि त्यही गर्छन भन्ने कुरा कविले निम्न कवितांशमा व्यक्त गरेका छन् :

शरीर खेत हो हाम्रो किसान कर्म र मन ।
पाप र पुण्य हेर्न बीज, जो रोप्यौ त्यही फन्दछन् ॥

(तीतो सत्यःपृ. २७)

बचनऽ प्रस्तुत कृतिको पच्चिसौऽ कविता रहेको छ । मान्छेको इच्छा चाहना, आवश्यकता कहिल्यै पनि सकिदैन । कलियुगमा पैसाले कीर्ति कमिने होइन कि आफ्नो मेहेनत र परिश्रमबाट नाम रहने हो भन्ने भाव निम्न कवितांशमा स्पष्ट भएको छ :

जडियो जग्गा र पैसा घर भरि जसले हुन तिनै उच्च काम ।
जग्गा पैसा विनाको अव कलियुगमा गर्नु के कीर्ती नाम ॥

(वचनःपृ. २८)

प्रस्तुत कवितासंग्रहको छव्वीसौं कविता अगरीब रहेको छ । हाम्रो समाजमा आर्थिक तीन वर्गका मान्छेहरू हुन्छन् । आर्थिक अवस्थाले गरीब मान्छेहरू गरीब भएता पनि इमान, धर्म, इज्जत भन्ने कुरा धनिमानि मान्छेहरूको भन्दा बढी हुन्छ भन्ने कुरा कविले निम्न कविताबाट प्रष्ट्याएका छन् :

इमान धर्म इज्जतै गरीबसंग हुन्छ है ।
र फेरि निधनी हुदा अनेक वात सुन्छ है ॥

(गरीबःपृ. २८)

प्रस्तुत कृतिको सत्ताइसौं तथा अन्तिम कविता कलियुग रहेको छ । मानव धर्म भनेको नै सत् मार्ग तिर हिड्नु हो । तर अहिलेको समय वा कलियुगमा मानिसहरू दानव सरह दुष्टता भएका छन् । राष्ट्रमा भएका धनमाथि दुराचार लडाई, भगडा, तनावको अवस्था रहेको छ भन्ने कवि ठान्दछन् ।

५.५.५ लयविधान

कविले प्रस्तुत कृतिमा शास्त्रीय छन्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । पहिलो कविता “हा यो कठै के भयो भन्ने कवितामा शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग भएको छ । प्रस्तुत कृतिभित्र रहेका दोस्रो, तेस्रो, चौथो कविताहरू क्रमशः किसान, सोभो, राष्ट्रियता र सपना जस्ता कविताहरूमा क्रमशः अनुष्टुप हुन्छ । मन्दाक्रान्ता र सवाई छन्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । मेरो प्यारो वस्ती गाउँ को अन्तिम श्लोक भने शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचना गरिएको छ । कर्म प्रस्तुत कृतिको एघारौं कविता हो । यहा कविले बंशस्थ छन्दमा कविता रचना गरेका छन् । कर्म कविताको आठौं श्लोक तथा सोह्रौं देखि सत्ताइसौं श्लोक सम्म इन्द्रबजा छन्द र बाकी पद्यहरूमा शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग गरेका छन् । कवितासंग्रहको सातौं कविता हेपिन्छ सोभो किन मा शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग गरेका छन् । आठौं कविता डाहा गरी के ग्यौ मा नवाँ श्लोक सम्म मालिनी छन्दको प्रयोग भएको छ भने बाकी श्लोकहरूमा शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग भएको छ । नवौं कविता स्वाभिमानी म शिखरिणी छन्दमा रचना गरिएको छ । प्रस्तुत कृतिको दसौं कविता हिजो आज भोलीमा पुरै शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग गरिएको छ । नवौं कविता गरिव मारा आठौं श्लोक सम्म बंशस्थ छन्दमा र बाइसौं श्लोक देखि सबै श्लोकसम्म शालिनी छन्दको प्रयोग गरिएको छ । अर्को कविता रवि र शशि अठारौं श्लोक सम्म बंशस्थ छन्दमा रचित छ भने बाकी श्लोक शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचित छ । त्यसैगरी जोगी कवितामा पुरै शालिनी छन्दमा रचित छ । कविता संग्रहको पन्ध्र र सोह्र कवितामा मालिनी छन्दको प्रयोग भएको छ भने भानु तिमि फेरी आऊ कवितामा बंशस्थ छन्दको प्रयोग गरिएको छ । अब उठ ए मान्छे राष्ट्रलाई बचाऊ कविता भन्दा मन्दाक्रान्ता छन्दको प्रयोग गरिएको छ भने उन्नाइसौं कवितामा पहिलो श्लोक बंशस्थ छन्दमा र दोस्रो देखि

छैठौं सम्म बसन्ततिलका छन्द तथा सातौं श्लोक देखि मालिनी छन्दको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै कविता संग्रहको बीसौं सन्तान कवितामा शार्दुलविक्रीडित छन्दबाट रचना गरिएको छ । कृतिको एक्काइसौं कविता जवानी मा एक देखि पाचौं श्लोक सम्म भुजङ्गप्रयात छन्दबाट रचित छ भने बाकी श्लोक शार्दुलविक्रीडित छन्दमा रचित छ भने त्यस्तै अर्को कविता तितो सत्यमा साताइ श्लोक सम्म शालिनी छन्द र बाकी श्लोकमा मन्दकान्ता छन्दमा रचित छ । यस कृतिको वचन र गरीब कवितामा क्रमशः स्रग्धर र पञ्चचामर छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यस कवितासंग अर्को अन्तिम कविता कलियुगमा सातौं श्लोक देखि तेह्रौं श्लोक सम्म मालिनी छन्दको प्रयोग भएको छ भने बीच भागमा वंशस्थ छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यस कृतिमा बढी जसो कविता भावमय भएर अधि बढेको देखिन्छन् । यस सङ्ग्रहका प्रायः सबै कविताहरू उनले सरल शब्दहरूको चयनमा जोड दिएका छन् ।

५.५.६ रसविधान

ऋजनगुनासोः कवितासङ्ग्रह भित्रका कविताहरूमा विभिन्न रस पाइन्छ । त्यस मध्ये करुण, रौद्र र शान्त रसको सहज रूपले प्रयोग गरिएको पाइन्छ । रसको प्रयोगले गर्दा कविताहरूमा श्रुतिमधुरता आएको देखिन्छ । जस्तै:

सोभाका घरका बिही र पविता, या आम फलफुलहरू ।
निर्धा ठानी मनुष्यले किन कठै, खान्छन् ति काचाहरू
सोभो बाबु दुखी सुता र सुतको, स्वामी दुखारी सरी
सोभा मालिक छन् उपेक्षित सदा, बाँच्नु कठै के गरी ॥

(सोभोःपृ. ३)

सोभो निर्धा मानिसलाई ठुला भनाउदाहरूले सधैं नै शोषण, अन्याय, अत्याचार गर्दछन् गरिएका हुन्छन् । यस्तो व्यवहारबाट सोभा मानिसहरू यस संसारमा कसरी बाँच्न सक्दछन् भन्ने कविले सोभा मानिसलाई यहा बाचन गाहो हुन्छ । यसरी यहा करुण रस आएको छ । यसै गरी वीर रस निम्न कवितांशमा आएको पाइन्छ :

किसानले किसानका निमित्त लडनुपर्छ ।
सबै मिली किसानको विकास गर्नुपर्दछ ॥
बुभेरेर कष्ट एक्को, मिलेर उठनु पर्दछ ।
विपत्तीमा यदाकदा, नबोलि जुस्तु पर्दछ ॥

(किसानःपृ. २)

संसारमा पेसामा सबै भन्दा ठुलो किसान हो । किसानको मेहेनत, परिश्रम, पसिनाबाट किसानहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक भएकोले किसान सबै मिलि यसको विकास तर्फ र यसको महत्व बारे बुझाउन जुरमुराउनु पर्दछ भन्ने भाव कविले व्यक्त गरेका छन् ।

५.५.७ अलङ्कारविधान

प्रस्तुत कविता संग्रह भित्र कवि यज्ञराज जोशीले विभिन्न अलङ्कारहरूका प्रयोग गरेका छन् । तीमध्ये धेरै ठाउँमा अन्त्यानुप्रास, अर्थान्तरन्यास आदि अलङ्कारहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ । जसले गर्दा कविताहरूमा मीठास र श्रुतिमधुरता ल्याइदिएको छ । जस्तै :

अरूलाई खाने कती गैसके है
खुदै मौज गर्ने अती भैसके है

(जोगीःपृ.१८)

पहिलो गैसके है र दोस्रो भैसके है हरेकका अन्त्यमा समान वर्गको पुनरावृत्ति भएकोले यहा अन्त्यानुप्रास अलङ्कार भएको छ । त्यस्तै अर्को उदाहरणलाई पनि हेरौ :

कर्ममा जो थियो त्यही नै भेटियो ।
पुर्वमा जो गरे त्यही नै लेखियो ॥

यस उदाहरणमा कर्ममा जे थियो भन्ने कथनको समर्थनको नाउँमा पुर्वजन्ममा जे गरे त्यही नै यो कर्ममा लेखियो भन्ने कथन रहेकाले यहा अर्थान्तरन्यास अलङ्कार प्रयोग भएको छ ।

५.५.८ भाषाशैली

भाषिक दृष्टिले जनगुनासो कृतिका कविताहरू सरल नेपाली भाषामा लेखिएका छन् । अझ भन्ने हो भने प्रस्तुत कवितासंग्रह भित्रका कविताहरूमा साधारण जनबोलीका सरल भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस कविता संग्रहभित्रका कविताहरूमा ईश्वर, भूमि, दया, बालक, देह, जगत आदि जस्ता थुप्रै तत्सम शब्दहरूको प्रयोग गरिएका छन् भने पसिना, आसु, आकाश, रगत, ठुलो, सुर्य जस्ता तद्भव शब्दहरूको प्रयोग गरिएका छन् । त्यस्तै पसिना, पार्टी, कातर आदि जस्ता आगन्तुक शब्दहरूका प्रयोग गरिएका छन् । भाषा, सरल, सहज तथा सम्प्रेषण भएकाले पाठकहरूको हृदयलाई सजिलै छुन सक्दछ । प्रस्तुत कृतिका कविताहरूमा कतिपय ठाउँहरूमा भाषिक त्रुटि पाइनुका साथै छन्दविधानमा पनि त्यति ध्यान दिइएको पाइदैन ।

५.५.९ निष्कर्ष

कवि यज्ञराज जोशीद्वारा रचित प्रस्तुत जनगुनासोहरू समेटिएका र राष्ट्रियताको भावनाहरू ओतप्रोत भएको कृति हो । हाम्रो देशमा, समाजमा ठुला, धनी, नेताहरले गरेको व्यवहार जनताहरूलाई चित्त नबुझेका कुरा, धनी र गरीब बीच हेर्ने भेदभाव र

राष्ट्र विकास गर्न एकजुट हुनपर्ने कुरा कविले प्रस्तुत जनगुनासो कवितासंग्रहमा व्यक्त गरेका छन् ।

५.६ 'मनको पीडा' गजलसङ्ग्रहको अध्ययन

ऋलयात्मकता र गेयताले भरिएको विधा नै गजल होः भन्ने गजलकार यज्ञराज जोशी आधुनिक गजल परम्पराका एक सिद्धहस्त गजलकार हुन् । केवल प्रेममय अनुभूतिको तुक्बन्दीयुक्त प्रस्तुतिलाई मात्रा गजल मान्ने परम्पराका विरुद्धमा देशभक्ति, भक्तिरसमा आधारित तथा सामाजिक विकृतिपूर्ण वर्तमानबाट जन्मिएका भावुक अभिव्यक्ति पनि गजल हुन सक्छन् भन्ने भावनाका गजलकार यज्ञराजका गजलहरूमा पाइन्छ । यस गजल संग्रहमा भक्ति रसमा आधारित श्री कृष्णको स्तुति गरिएको गजल भएकोले गजलकार जोशीलाई पौराणिक विश्वास र समसामयिक समाजका बीचको उपज मानिन्छ । कृष्णजीलाई सम्बोधन गरेर वर्तमानका व्यथाहरू सुनाउनमा गजलकार तल्लीन देखिन्छन् ।

यस्तै विषयवस्तुको विविधताले यस सङ्ग्रहमा प्रेमप्रतिको अनुराग, जीवन प्रतिको कर्तव्य, जिम्मेवारबोध र कर्मपथलाई देखाएका छन् । शोषक र सामन्तिको तीव्र विरोध गरिब, निमुखा र असहायप्रतिको ममता सबै गजलमा अभिव्यक्त भएका छन् । गजल सङ्ग्रहको आधा हिस्सा भक्ति र आध्यात्मिक भावनाले आगटेको छ । यस्तै यस गजलमा सहयोगको चाहना, असहजता भित्र सहजता खोज्ने प्रयास, भविष्यप्रति आशा, कर्मस्थलको माया, साहित्य प्रतिको मोह घात अर्न्तघातको पीडा, सामन्तवादको विरोध, मातृप्रेम जस्ता भावहरू रहेको यस सङ्ग्रहका गजलहरू लयबद्ध रूपमा रहेका छन् ।^{२६} विभिन्न भावहरूको प्रस्तुति रहेको यस सङ्ग्रहका गजलहरूमा केही प्रमुख भावहरूको फलक निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ ।

चेहरामा नजर पऱ्यो, आऱखाभित्र छाया बस्यो
हृदयमा डेरा गरी मनभित्रै माया बस्यो
कस्तो होला दृष्टि पनि नजर पर्दै फोटो खिच्ने
यति सानो नानीभित्र, तिन्को पूरै छाया बस्यो

त्यस्तै भक्ति भावमा आधारित गजलको उदाहरण :
कृष्ण तिम्रा चरणैमा, बाच्चन पाए पुग्यो ।
तिम्रै कृपा सम्झी सधै, हास्यन पाए पुग्यो ॥पृ.१॥

५.६.१ संरचना

^{२६} यज्ञराज जोशी, **मनको पीडा**, धनगढी: सुदूरपश्चिमाञ्चल गजलमञ्च, २०६९ ।

दुई हरफको एक सेर मानिएको यस गजल सङ्ग्रहमा चार देखि छ सेरमा संरचित रहेको छ । यस गजल सङ्ग्रहका गजलहरू आएको छ । रंग पनि, ढंग पनि तडपाउने, अल्भ्याउने, पाएर, रमाएर जस्ता शब्दहरू काफियाका रूपमा आएका छन् । यस गजल संग्रह भित्रका सबै गजलहरू चार देखि छ सेरमा विषयवस्तु अनुकूल अटुट रूपमा लगातार बगेको छ र कुनै सेरमा भक्ति भाव बढी छ, कुनैमा श्रृङ्गारिक भाव मर्म कुनैमा समतामूलक समाजको चाहना राखेका छन् । बाह्य संरचनाका दृष्टिले यस गजलमा तीसओटा निबन्ध छ भने यो साठी पृष्ठमा संरचित रहेको छ । अक्षरगत समानताका दृष्टिले यस गजल सङ्ग्रह पूर्ण सफल छैन । हरेक सेरमा अक्षर संख्या फरक फरक पाइन्छ । चौध अक्षर देखि बीस अक्षर सम्म प्रयोग भएका सेरहरू प्रस्तुत गजल सङ्ग्रहका गजलहरू समाविष्ट छन् । गजलकारले प्रस्तुत गजल सङ्ग्रहमा केवल स्वरगत अनुप्रासलाई मात्र नभएर व्यञ्जनगत अनुप्रासलाई पनि ख्याल गरेको देखिन्छ ।

५.६.२ विषयवस्तु

यस गजल सङ्ग्रहको विषयवस्तु श्रीकृष्णको स्तुतिमा (भक्तिभाव), श्रृङ्गारिक भाव, स्वाभिमानको भावमा आधारित छ । यस सङ्ग्रहमा श्रीकृष्णको विशेषताका साथ साथै आफ्नो मायालुको वर्णन स्वाभिमान मानिसको प्रशंसा प्रस्तुत गजलमा गरिएको छ भने कुनै गजलमा समतामूलक समाजको चाहना पनि अभिव्यक्त भएको छ ।

यस गजल संग्रह भित्र कृष्णका विशेषताको उल्लेख गर्दै वर्तमानमा त्यो क्षमता, आदर्श र सच्चरित्रको खाचो परेको देखाइएको छ । संसारमा भएका सबै नाता बाट दुख मात्रै तर ईश्वरको नाताले जीवन सुखी बन्दछ साथै घरमा देउता सरह बाबु आमा हुदा हुदै तीर्थ गर्न धाम जानु जरूरत छैन । कतै सहयोगको चाहना असहजता भित्र सहजता खोज्ने प्रयास, भविष्य प्रति आशा, कर्म स्थलको माया, साहित्य प्रतिको मोह, घात अन्तरघातको पीडा, सामन्तवादको विरोध, मातृप्रेम जस्ता विषयवस्तु रहेका छन् भने कतै माया प्रेमका अन्तरंग अनुभूतिहरू पनि विषयवस्तुको रूपमा रहेका छन् ।

५.६.३ लयविधान

यस गजल सङ्ग्रहमा धेरै जसो सेरमा सोह्र अक्षरको प्रयोग र स्वर व्यञ्जनागत आरोह अवरोहले गर्दा एक सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहीत गजलहरूको लय गेयात्मक र माधुर्य देखिन्छ । गति र यतिको समुचित विन्यासले गर्दा गजलमा हुनु पर्ने गुणहरू प्रशस्त पाइन्छ । कुनै सेरमा मतलाको एक पाउ त कतै आधा पाउ दोहोरिएर आएको हुनाले लय विधानको दृष्टिले गजलहरू सफल भएको देखिन्छ ।

५.६.४ भाषाशैली

गजलकारले व्यक्तिगत पीडाहरूलाई साधरणीकरण गरेर मानविय पीडाका रूपमा प्रस्तुत गर्ने क्रममा सरल र अभिधामूलक भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन् । यस गजल

सङ्ग्रह भित्रका गजलहरूमा चरित्र, पवित्र, तीर्थ, अर्थ, शोषक, पुत्र, हर्षित, विद्या जस्ता तत्सम र अतीत भित्र, उज्यालो बाहिर जस्ता आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भएका छन् ।

५.७ 'आस्था' खण्डकाव्यको अध्ययन

काव्य साधनाको लामो अन्तरालमा यज्ञराज जोशीले फुटकर कविता, पुस्तकार कृतिका अतिरिक्त खण्डकाव्य पनि लेखेका छन् । निरन्तर साहित्यिक साधनामा समर्पित यात्रीले आफ्नो साहित्य यात्रामा पहिलो खण्डकाव्य दिएर नेपाली खण्डकाव्य यात्रामा आफ्नो उपस्थिति जनाएका छन् । यसरी 'आस्था' खण्डकाव्य लेखेर खण्डकाव्यकारका रूपमा परिचित हुन पुगेको जोशीको 'आस्था' खण्डकाव्यको समान्य चर्चा यहाँ गरिएको छ ।

५.७.१ परिचय

यज्ञराज जोशीले आफ्नो साहित्यिक साधनाको उर्वर कालमानै खण्डकाव्य लेखनतर्फ लागेको पाइन्छ । उनको साहित्यिक यात्राले नेपाली साहित्यलाई एउटा महत्वपूर्ण काव्य दिएको छ । 'आस्था' खण्डकाव्य यात्रीद्वारा २०६० सालमा रचना गरिएको हो । यो काव्य एक्काईस पृष्ठमा विस्तारित रहेको छ भने यसमा दुईसय बिस श्लोकहरू रहेका छन् ।^{२७}

५.७.२ कथावस्तु

नेपाल विश्वकै एक हिन्दू राष्ट्र हो । हिन्दू धर्मलाई विश्वकै प्राचीनतम धर्म मान्दछ । रामायण, महाभारत, गीता, पुराण, उपनिषद आदि हिन्दु धर्मका भिन्न धार्मिक ग्रन्थहरू हुन । आस्थाको अर्थ नै श्रद्धाविश्वास हो ।

संस्कृत भाषाका आदिकवि वाल्मीकिले रामायण महाकाव्यमा भगवान् श्रीरामको आदर्श, महानता र वीरतालाई मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै हाम्रा कवि आदिकवि भानुभक्त आचार्यले पनि भानुभक्तिय रामायणमा भगवान् श्री राम को महानता, वीरता र आदर्शको सर्वत्र प्रशंसा गरेका छन् ।

उक्त ग्रन्थलाई हिन्दुहरूको पवित्र धार्मिक ग्रन्थका रूपमा लिने गर्दछ । हिन्दु धर्ममा भगवान् श्री रामचन्द्रको महानता, वीरता र आर्दशको गुणगान गरिएको पाइन्छ । हिन्दु धर्मका सम्पूर्ण देवी देवताहरूले भगवान् श्री राम प्रति सम्मान श्रद्धाभाव प्रकट गरेका र उनको स्तुतिगान गरेका कुराहरूलाई पुराण र अन्य धार्मिक ग्रन्थहरूमा पाइन्छ । यसैले भगवान् श्री रामचन्द्रलाई तिनै भुवनका मालिक पनि भनिएको छ । मायामोहको कठोर जालबाट मुक्ति प्राप्त गर्नका लागि रामनामको ध्यान र जप

^{२७} यज्ञराज जोशी, आस्था, धनगढी: मिश्रा प्रिन्टर्स, २०६० ।

गर्नुपर्दछ । जसले गर्दा सम्पूर्ण प्राणीको कल्याण हुन्छ । ¢आस्थाः खण्डकाव्यमा मूलतः भगवान श्री रामचन्द्रको स्तुतिलाई मार्मिक रूपमा दर्शाएको छ ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यको भूमिकामा लेखकको बनाई यस्तो रहेको छ, ¢आजको यस्तो कहाली लाग्दो परिस्थितिमा दैविक, भौतिक र दैहिक पीडाले पिरोलिएका पीडित व्यक्तिका निमित्त राम नाम रूपी मन्त्र भन्दा दोश्रो के हुन सक्छ र ¢ः भूमिकाकै अन्तमा पनि कविले एउटा सारपूर्ण उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् । एउटै आमाका सन्तान विभिषण, रावण र कुम्भकर्ण तीनवटैले आ आफ्नो विवेक अनुसारका वर मागेका थिए, भगवानले वर नदिएको होईनन तर दुर्भाग्यवश आ आफ्नो भावना र कुभावनाको कारण कुनै अमर भए भने कुनै वीर भए । तसर्थ हाम्रो कर्तव्य भनेको ईश्वर प्रति कृतज्ञ रहनु, सद्भावपूर्ण व्यवहार गर्नु, विपन्नै भएर पनि सदाचारको दरिद्र नहुनु र सन्तोषी हुनुका साथै सज्जन प्रति आभार प्रकट गर्नु हो भन्ने कविको विचार छ ।^{२६}

यसरी हेर्दा मानिसहरू धन सम्पत्ती सुख वैभवले पूर्ण भएको बेला जगतकर्ता भगवानको स्मरण गर्न छाट्दछन् । तर जति सुकै भौतिक सुख सयलको सम्पन्नताले छाए पनि मन भने असन्तोष र अशान्ति नै रहन्छ । मनलाई एकाग्र पार्न तथा शान्त राख्न मात्र मार्ग आध्यात्मिक हो । यसै बीच मात्र मनलाई सुख शान्ति तथा सन्तोष मिल्दछ, जुन कुरालाई स्पष्ट पार्न काम निम्न श्लोकमा गरेका छन् :

न त खर्च हुने न त बोझ कति
हरिनाम भजे पछि मिल्छ जति ॥१७१॥

आध्यात्मिक बाटो तिर लाग्दा मानिसहरू मन शान्त रहनुको साथै सत्मार्ग तिर लाग्दछन् । यस्तो बाटोमा हिड्दा न त खर्च हुन्छ न त बोझ हुनेछ बरु यसबाट मानवलाई प्रगति तिर हिड्न सक्ने सामर्थ्य प्रदान गर्दछ । यसर्थ भगवान् श्री रामको नाम जपेर आफ्नो जीवनलाई सार्थक तुल्याउन कविले आग्रह गरेका छन् ।

५.७.३ पात्रविधान

प्रस्तुत कृतिका प्रमुख पात्र भगवान् श्री राम हुन् । श्री रामकै सेरोफेरोमा कथानकको प्रारम्भ र अन्त्य रहेको छ । यसका अलवा हिन्दु धर्मका भगवान् शिव, कृष्ण आदि देवी देवीताहरूको पनि वर्णन गरिएको छ ।

५.७.४ भावविधान

प्रस्तुत खण्डकाव्य ¢आस्थाः मा मूलभूत रूपमा भक्तिभाव व्यक्त भएको छ । संसारमा धर्मले गर्दानै मानिसहरूलाई पाप गर्नबाट बचाएको छ । धर्म भनेको प्राचीन मूल्यतालाई आत्मासाथ गरी सत्कार्यको बाटोमा हिड्नु हो । कुनै पनि राष्ट्रको विकासको

^{२६} यज्ञराज जोशी, पूर्ववत् ।

लागि धर्म संस्कृति र मूलमान्यताहरूले निकै भूमिका खेलेको हुन्छ । राष्ट्रमा भएको संस्कृति र मूल्यमान्यताको अस्तित्वको जर्गेना भएमा मात्र हाम्रो पहिचान हुन्छ, धर्म हामी सबैको सम्पत्ती हो भन्ने दृष्टिकोण काव्यमा व्यक्त भएको छ ।

हाम्रो दौलत ता प्रभु चरणको भक्ति र सत्कर्म हो
हाम्रा दौलत ता अमूल्य मार्ग भै सर्वस्व नै धर्म हो ।

हिन्दू धर्ममा विभिन्न देवी देवताहरू रहेका छन् । ती सबै देवी देवताहरूको आ आफ्नो क्षेत्रमा महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । ती मध्ये भगवान् श्री राम चन्द्रलाई तिनै भुवनको मालिक मानिएको छ । भगवान् श्री रामचन्द्र प्रिय तथा पूजनीय हुनुहुन्छ । मानिसहरू आफूलाई आपत्ति विपत्ति तथा संकटै पर्दा मात्र भगवानको नाम जप गर्दछन् नत्र भने भगवान् प्रति कुनै आस्था जगाउदैनन् । भगवानको नाम जप गर्नाले वा भजन कीर्तन, पुराण सुन्दा तन पुरै लट्ठ हुन्छ र मुक्ति मिले भै मान हुन्छ । जुन कुराको भाव कविताको निम्न श्लोकबाट स्पष्ट हुन्छ ।

सुन्दा लट्ठ गराउने, तन पुरै भज्दा त मुक्ति दिने
गर्दा स्मरण नामा त्यो विपत्तमा, आफ्नो बनी सम्झिने ।
आर्या पुत्र सुता तथा अनुजकोअ तशा भरोसा दिने
भोटै राम रहेछ आखिर यहा, आपत्तिमा सम्झिने ॥६९॥

कुनै पनि भगवान माथि आस्था विश्वास छ भने भगवानको नाम मनमनै जप गरे पुग्छ । यसका लागि कुनै तीर्थ, व्रत र मन्दिर धाउनु पर्दैन भन्ने कुरा जरूरी छैन । सच्चा मनले भगवानको नाम जप गरे मनमनै भगवानको स्वरूप पाउन सक्छौ भन्ने कुरामा कविले जोड दिदै यसरी प्रष्ट्याएका छन् ।

न ता मिल्छ ठूला कुनै मन्दिरैमा
परन्तु ती मिलछन रेयापन मनैमा ॥१३९॥

हामीहरूलाई वास्तविक सुख शान्त पाउन, मनलाई एकाग्र राख्न तथा पाप गर्न बाट बाध्न हामीले आस्थावान बन्नु तथा अध्यात्म मार्ग पहिल्याउनु पर्छ । यो भावसागरबाट पार तर्न प्रभुको नाम जप गर्नु पर्ने कुरामा कविले जोड दिदै निम्न श्लोकबाट स्पष्ट्याएका छन् ।

जग हो सरिता तन नाम सरी
हरिनाम भजी सव जाउ गरी ॥१६०॥

५.७.५ शीर्षक संरचना

प्रस्तुत काव्यको शीर्षक “आस्था” राखिएको छ । यो वस्तुप्रधान नभएर भाव प्रधान काव्य रहेको छ । पौराणिक विषयवस्तुलाई आधार मानी लेखिएको प्रस्तुत काव्य मान्छे दिन प्रतिदिन अनुशासनहीन, चोरी, डकैती, अशान्ति जस्ता दुर्गुणहरू बढ्दै गएकोमा कवि

चिन्तित देखिन्छ । मान्छेमा अनुशासित र शान्त पार्ने एउटा मात्र त्यस्तो औषधि छ जो मनलाई शान्त पार्नुको साथ साथै राम्रो काम प्रति डोच्याउन मद्दत गर्दछ जुन यो आध्यात्मिक धर्मबाट मात्र मिल्दछ । जब मान्छे धार्मिक बन्दै जान्छ त्यति मान्छे अनुशासित र संयमित बन्दै जान्छ । धर्मलेनै सबैको रक्षा गर्छ र पाप गर्नबाट बचाउँछ । तसर्थ हामी सबैले धर्म, संस्कृतिको रक्षा हुने कार्य गर्नु र यसैबाट सभ्य शिष्ट र आदर्श मानव तथा समाजको स्थापना गर्न सकिन्छ भन्ने भाव कविको रहेको छ । ःआस्थाः को अर्थनै विश्वास श्रद्धा रहेको प्रभुप्रति आस्था राखनाले सबैको भलो हुन्छ । प्रस्तुत देउताहरूको प्रशंसा र स्तुति गरिएको छ । यसैले प्रस्तुत कृतिको शीर्षकनै ःआस्थाः राखिएको छ । विषयवस्तुका आधारमा प्रस्तुत कृतिको शीर्षक अन्त्यन्त सार्थक देखिन्छ ।

प्रस्तुत कृतिको बाह्य संरचनालाई हेर्दा जम्मा एक्काईस पृष्ठमा संरचित रहेको छ भने दुई पाउको श्लोक मानिएको छ । यसरी यसमा जम्मा दुई सय दश श्लोकहरू रहेको छ । काव्यको उठान, विकास र अन्त्य क्रमिक रूपमा एक रहेको छ । कथावस्तुलाई सहजरूपमा सरल भाषाको प्रयोग गरी काव्यलाई विभिन्न प्रतीक र अलङ्कारहरूबाट सजित भएका यस काव्यको आन्तरिक संरचना सफल भएको छ ।

५.७.६ छन्द विधान

यज्ञराज जोशीले प्रस्तुत “आस्था” खण्डकाव्यमा शास्त्रीय छन्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । आस्था खण्डकाव्यमा विभिन्न शास्त्रीय छन्दको प्रयोग भएको छ । यस खण्डकाव्य भित्र शोर्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग एक देखि एक सय पाँच सम्म प्रयोग गरेका छन् । त्यसै गरी एक सय छ देखि एक सय नौ सम्म ईन्द्रव्रजा छन्दको प्रयोग भएको छ । यसैगरी यस काव्यको बाकी रहेको श्लोकमा पञ्चचामार छन्द, तोटक छन्द आदि छन्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । कविले आफ्ना भावनाहरूलाई सहजै रूपमा अभिव्यक्त गर्न सक्नु जोशीको आफ्नै कवित्व शक्तिको विशिष्टता हो ।

५.७.७ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत खण्डकाव्य भित्र कवि यज्ञराज जोशीले अन्त्यानुप्रास, दृष्टान्त, अनन्वय आदि विभिन्न अलङ्कारहरूको प्रयोग गरेका छन् ।

५.७.८ भाषाशैली

भाषा बिना कुनै पनि काव्यको रचना हुन सम्भव हुदैन । यसैको माध्यमबाट हामी एक आपसमा कुराकानी, भावनाहरू, विचारहरू साटासाट गर्दछौ । कविले पनि आफ्ना साहित्यिक भावनाहरूलाई पाठकसम्म पुऱ्याउने माध्यमको रूपमा भाषाको नै प्रयोग गरेका छन् । शैली भनेको अभिव्यक्ति कला हो । मनमा रहेका भावनाहरूलाई लेखकले जसरी अभिव्यक्ति गर्दछ त्यहीनै शैली हो । जोशीले प्रस्तुत ःआस्थाः काव्यमा

वर्णनात्मक, प्रश्नात्मक शैली अपनाएका छन् । सरल भाषा, प्रतीक, अलङ्कार आदिको प्रयोगले काव्य अझ प्रभावकारी बन्न पुगेको छ ।

५.७.९ निष्कर्ष

यज्ञराज जोशीको साहित्यिक यात्रामा देखा परेको ःआस्थाः अण्डकाव्य भक्तिवादी भाव व्यक्त भएको छ । आजका मानिस भौतिकतातिर लम्किए पनि त्यसबाट सुख शान्त नमिलि उल्टै अशान्ति, असन्तोष, दुख तथा कलह भईरहेको छ । त्यसैले मान्छेलाई सुख, शान्ति, सन्तोष पाउन मान्छेले आध्यात्मिक मार्गदर्श लाग्नु आवश्यक छ भन्ने भाव कविको रहेको छ । खण्डकाव्यकारले खण्डकाव्यका सम्पूर्ण तत्वहरू सफल रूपमा अभिव्यक्त गर्न नसक्नु काव्यकारको कमजोरी पक्ष रहेको छ तर केहि तत्वहरूका आधारमा यसलाई खण्डकाव्य मान्नु पर्ने देखिन्छ ।

५.८ 'विष्णुदास' शोककाव्यको अध्ययन

वि.सं. २०६३ सालमा प्रकाशित विष्णुदास शोककाव्य कवि यज्ञराज जोशीको पहिलो शोककाव्य हो भने खण्डकाव्यको रूपमा यो दोस्रो काव्य हो । जम्मा त्रिचालिस पृष्ठमा संरचित रहेको यात्रीले आफ्नो पिताको स्वर्गवास पछि शोक विव्हल हुदै लेख्नु भएको हो । पितृभक्त एवम् आध्यात्मिक साहित्यकारका रूपमा परिचित हुन पुगेको जोशीको विष्णुदास शोककाव्यको विश्लेषण यहा गरिएको छ ।

५.८.१ परिचय

यज्ञराज जोशीले आफ्नो साहित्य साधनको उर्वर कालमा नै खण्डकाव्यको लेखन तर्फ लागेको पाइन्छ । शोककाव्य पनि खण्डकाव्य भित्रै पर्ने भएकोले यो जोशीको दोस्रो काव्य लेखन मानिन्छ । विष्णुदास शोककाव्य जोशी द्वारा २०६३ सालमा रचना गरिएको हो । यसमा वार्षिक छन्दको प्रयोग गरेर एक्काइस शीर्षकमा कविले आफ्ना भावना पोखेका छन् । यो त्रिचालिस पृष्ठमा विस्तारित रहेको शोककाव्य हो ।^{२९}

५.८.२ कथावस्तु

विष्णुदास शोककाव्य कविले आफ्नो पिताको देहवसानले आफ्नो अन्तर तथा बाह्य दुवै जगतमा परेको अपुरणीय क्षतिको वर्णन गरि लेखेको कारुणिक काव्य हो । संसारमा माता पिता भन्दा ठूलो वा महान कोही हुन सक्दैनन् । माता पिताले दिनु भएको माया, ममता तथा ज्ञानलाई कसैले बिर्सन सक्दैनौ । सन्तानको लागि संरक्षण, सुरक्षा गर्ने भनेको नै माता पिता हुन् । त्यसैले माता पिताको मृत्युमा हामी जो कोही शोकविव्हल हुन्छौ । पिताको मृत्युले कुनै पनि परिवारमा ठूलो संकट आइपर्दछ किनकी

^{२९} यज्ञराज जोशी, विष्णुदास, धनगढी: मिश्रा प्रिन्टर्स, २०६३ ।

पिताले जीवन निवार्हको लागि आर्थिक भार उठाइरहेका हुन्छन् र आफ्नो सन्तान माथि उत्तरदायित्व बहन गरेका हुन्छन् भन्ने कुरा काव्यको कथावस्तु हो ।

आमा बुवालाई आफ्ना सन्तान माथि माया ममता रहेभै सन्तानलाई पनि आमा बुवा प्रति स्नेह नै हुन्छ । संसारमा माता पिता नै ईश्वर हुन् । माता पितालाई खुशी पार्नु भनेको नै ईश्वरलाई खुशी पार्नु हो । माता पिता नै संसारकै सबैभन्दा महान व्यक्ति हुन् । धनले सबै चिज किन्न सकिन्छ तर माता पितालाई किन्न सक्दैनौ र माता पिताको माया ममतालाई प्रकट गर्न सक्दैनौ । यसर्थ यस जगतमा माता पिता भन्दा महान अरु कोही पनि छैनन् भन्ने कुरा यस काव्यको विषय बनेको छ ।^{३०}

कविले यस काव्यमा पितासंग रहदा बस्दाका अविस्मणीय क्षण पिताबाट कर्तव्य पालनाका सिलसिलामा प्राप्त सल्लाह, सद्भाव र प्रेरणा, पिताको सामाजिक व्यक्तित्व, सामाजिक र धार्मिक क्षेत्रमा पिताको योगदान, पिताको मृत्युले दिएको पीडा, पिताको अभावमा आफूले गरेको अनुभूति, पिताको महत्व जस्ता विषय वस्तु रहेको यस काव्यमा पिताको मृत्युले आफ्नो परिवारमा पुग्न जाने समस्या तथा परिवार माथि पर्ने संकटलाई कविले यसरी व्यक्त गरेको छन्

कस्तोरी यसरी उडेर गुमियो, रानु भयो बेपत्ता ।
हामी रानु विहिन मौरी सरि भई, रोई रहेछौं यता ॥
(पृ.१)

यसरी बुवा नभएको अवस्थामा घर परिवारमा रानी बिनाको मौरी भै हुन्छ । आमा तथा छोरा छोरीको आधार नै बुवा भएकोले बुवा नहुँदा विभिन्न संकट देखा पर्दछन् । यसर्थ बुवा नै घर परिवारको रेखदेखको एउटा ठूलो खम्बा हो भन्ने कुरा उनले देखाएका छन् ।

५.८.३ पात्रविधान

प्रस्तुत काव्यका प्रमुख पात्र कविका बुवा विष्णुदास हुन् । विष्णुदास जोशीकै सेरोफेरोमा कथानकको प्रारम्भ र अन्त्य भएको छ । विष्णुदास नै यस काव्यको प्रमुख पात्र भएकोले विष्णुदासलाई अनुकुल पुःष, वर्गीय, मञ्चीय, बद्ध र गतिशील चरित्रका रूपमा देखाइएको छ ।

५.८.४ भावविधान

प्रस्तुत शोककाव्य विष्णुदासमा मुलभूत रूपमा अध्यात्म भाव व्यक्त भएको छ साथै पितृभक्ति मा पनि व्यक्त भएको छ । संसारमा माता पितालाई खुशी पार्नु भनेको भगवानलाई खुशि पार्नु हो । यसर्थ माता भनेकी जननी हुन र पिता भनेको पालनकर्ता हुन् । ईश्वरको स्वरूप नै माता पिता हुन । माता पिता भएर नै हामी भएका हौ । यस संसारमा पाइला टेक्न पाउने भाग्य नै माता पिताको देनबाट हो । यसर्थ माता पिताको मृत्युले जो कोही सन्तान माथि बज्रपात पर्न जान्छ भन्ने कुरालाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

^{३०} मोहनराज जोशी, पूर्ववत्, पृ. ११ ।

मर्माहत सव छौ दिवंगत प्रति, आभारी बन्दै यहां ।
हाम्रो शान्ति हन्यो सुटुक्क कसले, मारि लुकायो कहां ॥३७२॥

हामीहरूले भगवान माथि आस्था राख्यौ भने सम्पूर्ण कुरा सार्थक रहन्छ । कर्म, धर्म, पुण्य गर्नका लागि ईश्वरको साधना गर्नुपर्दछ भन्ने कुरालाई कविले निम्न पंक्तिबाट व्याख्या गरेका छन् :

सञ्चित पुण्य हुदा मिल्यो हरिदया, नैमिसाले गोमती ।
ईश्वरको करुणा भएर अधिको, गर्न मिल्यो सदगति ॥

५.८.५ शीर्षक संरचना

प्रस्तुत काव्यको शीर्षक विष्णुदास राखिएको छ । अध्यात्मवादी विषयवस्तुलाई आधार मानि लेखिएको प्रस्तुत काव्यमा पिता भनेको ईश्वरको रूप हो । पिताको संरक्षकबाट नै सन्तानले सुख पाउदछ । घर परिवारको संरक्षक नभए पछि घरमा विपत्ती, संकट जस्ता अनेकौ समस्याहरू आइपर्दछ । यसर्थ घरको रेखदेख, सन्तानको पालन पोषण र श्रीमतीको आधार भनेको नै श्रीमान् रहेकोले पिताको मृत्युले जो कोही पनि विवहल हुन्छन् भन्ने कारुणिक भावलाई प्रस्तुत गरिएको हुदा यस कृतिको शीर्षक विषयवस्तु अनुरूप अत्यन्त सार्थक रहेको देखिन्छ ।

विषयवस्तु र आकारका दृष्टिले खण्डकाव्यकै श्रेणीमा यस शोककाव्यलाई राख्न सकिन्छ । बाह्य संरचनाका दृष्टिले यस काव्यमा जम्मा एक्काइस शीर्षक रहेका छन् । यसको मूल पाठ एकचालिस पेज, तस्वीर तीन पेज र तीन पेजमा चन्दा दाताहरूको सुची रहेको छ । काव्यमा जम्मा सात सय सोह्र हरफहरू तथा तीन सय अठाउन्न श्लोकहरू रहेका छन् । दुई पाउको एक श्लोक मानिएको यस काव्यको उठान, विकास र अन्त्य क्रमिक रूपमा रहेको छ । कथावस्तुलाई सहज रूपमा सरल भाषाको प्रयोग गरि काव्यलाई विभिन्न प्रतीक र अलङ्कारहरूबाट सिर्जित यस काव्यको आन्तरिक संरचना सफल रहेको छ ।

५.८.६ छन्दविधान

यज्ञराज यात्री द्वारा सिर्जित विष्णुदास शोककाव्य आध्यात्मवादी काव्य हो । यस शोककाव्यमा विभिन्न शास्त्रीय छन्दको प्रयोग भएको छ । यस शोककाव्य भित्र शार्दूलविक्रीडित, वसन्ततिलका, इन्द्रवज्रा, भुजङ्गप्रयात, तोटक, अनुष्टुप र लौकिक जस्ता विविध छन्दहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । केहि छन्दहरूको उदाहरण :

बाबाको ममता अमूल्य सरिको संसारबाटै गयो
आत्माहीन मनुष्यको शवसरी यो देह मेरो भयो ॥पृ.८॥

(शार्दूलविक्रीडित छन्द)

ती शब्द वाणी अब याद आए
नीरर्थमा अर्थ सबै लगाए ॥पृ. ३॥

(इन्द्रवज्रा छन्द)

स्वयम् कवि नेपाली भाषाको ओरपच्छिमा भाषिकाका प्रयोक्ता भएकाले यस काव्यमा त्यहाकै स्थानिय लोकलय (फाग) को लयमा प्रस्तुत गरिएको कविताको उदाहरणा :

घर छनाइ बस्ने , अब जन घुम
जन हिट घरघर, विनती सुन
अब त वा तमरी तडी रै गई
दिनदिनै हिटन्यै खण भै गई ॥
(विष्णुदासःपृ. ४५॥)

५.८.७ अलङ्कार विधान

अभिव्यक्तिलाई सिंगारेर त्यसलाई मनोहर र रूचिकर बनाउने सुन्दर तत्व नै अलंकार हो । प्रस्तुत शोककाव्य भित्र कवि यज्ञराज जोशीले यस काव्यमा अन्त्यानुप्रास, अर्थान्तरन्यास, उपमा आदि अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको देखिन्छन् । जसले गर्दा काव्यमा थप सौन्दर्य बढेको पाइन्छ ।

५.८.८ भाषाशैली

यज्ञराज जोशीका काव्यमा प्रस्तुत भाषाशैलीमा सरलता, सरसता र सुबोध्यता पाइन्छ । उनको विष्णुदास शोककाव्यमा सहजै बोधगम्य हुने गरी साधारण बोलीचालीका भाषाका साथै भर्रा नेपाली शब्दको प्रयोग समेत गरिएको देखिन्छ ।

५.८.९ निष्कर्ष

यज्ञराज जोशीको साहित्यक यात्रामा देखा परेको विष्णुदास शोककाव्य कारूणिक भाव र भक्तिवादी भाव व्यक्त भएको काव्य हो । आफ्नो पिताको मृत्यूबाट विक्षुब्ध भएका यात्रीले पिताको सम्भनामा काव्यको रचना गरी श्रद्धासुमन स्वरूप उनमै समर्पण गरेका छन् । आर्येलीहरूका मूल्यमान्यताका कसीमा साच्चिकै आध्यात्मिक छ तथा यो काव्य पूर्वीय दर्शनले परिपोषित रहेको छ । आफ्ना पिताको मृत्युले विक्षुप्त बनि लेखेका यो शोककाव्य विषयवस्तु अनुसार शीर्षक सार्थक छ । कविले मनका उकुसमुकुस र विद्रोही ज्वाला अभिव्यक्ति गर्ने सन्दर्भमा हिन्दी र अरबी शब्दाहरू समेत प्रयोग गरेका छन् । त्यस्तै गरी कविको संस्कृत शब्दावलीको यत्रतत्र प्रयोगले भाषा बोभिलो र क्लिष्ट बन्न पुगेको छ तर समग्रमा भन्दा उनका काव्य सरल र सुबोध्य नै छन् । यसरी जोशीका काव्यमा तत्सम, तत्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोगका साथै अनुप्रासीयता, प्रश्नात्मकता, वर्णानात्मकता र आलङ्कारिक भाषाको प्रयोग र स्पष्ट अभिव्यक्तिका कारण भाषा प्रभावकारी बनेको छ ।^{३१}

³¹ ^Lsfk|;fb e^e^, 'lji)f'bf; zf]ssfJodf k|o'Qm %Gbljw', dflnsf, k[i& 41, jif{ 27 c+s 12, 2069 .

५.९ 'भगवती' लघु खण्डकाव्यको अध्ययन

५.९.१ परिचय

यज्ञराज जोशीले कविता लेखनबाट आफ्नो साहित्य यात्रा प्रारम्भ गरे पनि कविता लेखनको उर्वर काल देखि मात्र खण्डकाव्य लेखनतर्फ अग्रसर भएको पाइन्छ । २०६० सालमा आस्था खण्डकाव्य पहिलो दोश्रो खण्डकाव्यको रूपमा भगवती लघु खण्डकाव्य मानिन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्य जोशीद्वारा २०६९ मा प्रकाशन भएको हो । यो काव्य बाह्य पृष्ठमा विस्तारित छ भने यसमा एकसय आठ श्लोहरू मात्र रहेका छन् । त्यसैले जोशीले यस काव्यलाई लघु खण्डकाव्य भनि चिनाएका छन् ।

५.९.२ कथावस्तु

यज्ञराज जोशीले भगवती लघु खण्डकाव्य मंगलाचरणबाट आरम्भ गरेका छन् । संसारै सबैभन्दा पुरानो धर्मको रूपमा हिन्दु धर्मलाई लिइन्छ । नेपाल पनि एक हिन्दु राज्य भएकोले यहाँका प्रायः सबै मान्छेहरू ईश्वर प्रति नतमस्तक भएर आरधाना गर्दछन् भन्ने उनी ठान्दछन् । जोशी पनि एक हिन्दु धर्मावलम्बीमा आस्था राख्ने व्यक्ति भएकोले उनले यस काव्यमा कैलाली जिल्लामा पर्ने गोदावरी ठाउँमा उत्पन्न भएको भगवती माताको उत्पत्ति, महत्व र विकास केकस्तो रहेको छ भन्ने कुरा देखाएका छन् ।^{३२}

५.९.३ पात्रविधान

प्रस्तुत कृतिका प्रमुख पात्र भगवती माता हुन् । भगवती माताकै सेरोफेरोमा कथानकको आरम्भ र अन्त्य भएको छ । भगवती माताका अनेकौं स्वरूप हुन्छन् । शारदे, लक्ष्मी, उमा, अम्बे, गौरी यी विभिन्न स्वरूप धारण गर्ने एकै माता भगवती, पार्वती माता नै हुनुहुन्छ । यस कृतिका नायिका भगवती माताकै कृपाले यो दुनिया चलेको छ । माताको शक्ति अपरम्पार छ भन्दै उल्लेख गर्दछन् ।

५.९.४ भावविधान

प्रस्तुत लघु खण्डकाव्य 'भगवती' मुलभूत रूपमा भक्तिभाव दर्शन व्यक्त भएको छ । भगवती माता अम्बिका यस जगतकी सृष्टिकर्ता र पालनकर्ता हुन् । भगवती माताको अनुकम्पाले हामीहरू धर्तिमा बाचेका छौं । माताले नै हामीलाई सत् मार्गमा हिडाउन सहयोग गर्नु हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण कविको रहेको छ ।

भगवती माताको अनेकौं स्वरूपहरू छन् । माता अम्बिका कतै लक्ष्मी बनी अर्थ दिन्छिन, कही अन्नपूर्णा बनी अन्न दिन्छिन त कही सरस्वती बनी ज्ञान दिन्छिन । यसरी

^{३२} यज्ञराज जोशी, **भगवती**, धनगढी: गार्डनर अफसेट, २०६० ।

अनेकौ स्वरूप रहेकी मा अम्बे सबैकी सर्वदाता हुन् भन्ने कविको दृष्टिकोण छ । जुन कुराको भाव निम्न श्लोकबाट स्पष्ट हुन्छ ।

मुवा अन्नपूर्णा बनि अन्न दिन्छिन् ।
मुवा अम्बिका भै सधै शरण लिन्छिन् ॥
मुवा लक्ष्मी आफै बनि अर्थ दिन्छिन् ।
गरी पूर्ण इच्छा उनैमा मिसिन्छिन् ॥
मुवा भगवती सरस्वती लक्ष्मी माता ।
यिनै मात्र मेरी हुऊन सर्वदाता ॥५॥

यस संसारमा माताको कृपा, दयाले नै सबै प्राणी बाचेका छन् । मान्छेले जानी नजानी गरेका कार्यलाई भगवती बालक सम्झी क्षमा गर्नुहुन्छ भन्ने कुरालाई कविले निम्न श्लोकबाट स्पष्ट्याएका छन्:

दयाको छ खानी तिमिसग माता
क्षमाको छ भण्डार दयावान नाता ॥९४॥

५.९.५ शीर्षक संरचना

प्रस्तुत लघुकाव्यको शीर्षक भगवती राखिएको छ । पौराणिक विषयवस्तुलाई आधार मानि लेखिएको प्रस्तुत काव्यमा भगवती माताको उत्पत्ति, महत्व र विकासको वर्णन गरिएको छ । जब मानिस भक्तिभाव, अध्यात्म बन्दछ तब मान्छे अनुशासित बन्दै जान्छ । माताको अनुकम्पाले नै संसारका सबै प्राणी चलेका छन् । सृष्टिकर्ता मा अम्बिकाको कृपाले नै हामी अहिले सम्म जीवित रहन सकेका छौ भन्ने भाव कविको रहेको छ । प्रस्तुत काव्यमा मा अम्बिकाको प्रशंसा र स्तुती गरिएको छ ।

यसैले प्रस्तुत कृतिको शीर्षक नै भगवती राखिएको देखिन्छ । त्यसकारण विषयवस्तु भावविधानका आधारमा प्रस्तुत काव्यको शीर्षक अत्यन्त सार्थक रहेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत कृतिको बाह्य संरचना हेर्दा जम्मा बाह्र पृष्ठमा संरचित भएको देखिन्छ । श्लोक योजनामा दुई पाउको एक श्लोक मानिएको छ । यसरी यसमा जम्मा एक सय आठ श्लोकहरू रहेको छ । काव्यको उठान, विकास र अन्त्य क्रमिक रूपमा रहेको पाइन्छ ।

५.९.६ छन्द विधान

यस खण्डकाव्यमा विभिन्न शास्त्रीय छन्दको प्रयोग भएको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्य भित्र शार्दूलविक्रीडित छन्द, चामर छन्द, इन्द्रवज्रा छन्द, भुजङ्गप्रयात छन्द आदि जस्ता

छन्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । यसरी अनैकौ छन्दहरूको प्रयोगले काव्य सुन्दर बनेको छ ।

५.९.७ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत खण्डकाव्य भित्र कवि यज्ञराज जोशीले विभिन्न अलङ्कारहरूको प्रयोग गरेका छन् । जस्तै अनुप्रास, उपमा

उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको श्लोकः

यो ठाउ हो मूल गोदावरीको

दर्शन गर्दा लाग्छ स्वर्गै सरीको ॥२५॥

५.९.८ भाषाशैली

प्रस्तुत लघु खण्डकाव्यको भाषाशैली सौन्दर्यपूर्ण रहेको छ । यसमा अन्त्यानुप्रासीय अलङ्कारको मधुरता सिर्जना गरेका छन् । तद्भव, तत्सम, आगन्तुक तथा भर्रा नेपाली शब्दको औचित्यपूर्ण संयोजन गरिएको यस काव्यको भाषाशैली सरल र सुबोधपूर्ण देखिन्छ ।

५.९.९ निष्कर्ष

यज्ञराज जोशीको साहित्यिक यात्रामा देखा परेको भगवती यस काव्यमा भक्तिभाव र अध्यात्मवादको उचित संयोजन देखिन्छ । अम्बिकाको कृपाले यस संसारका सबै प्राणी बाचेका छन् । सत् मार्गमा डोऱ्याउन, धन दिने, विद्या दिने, पालनपोषण गर्ने काम मा अम्बेले गर्नुहुन्छ । त्यसैले पूजा आरधाना गरी मा अम्बेलाई खुसि राख्नुपर्दछ भन्ने कविको दृष्टिकोण छ । सत् मार्गमा लाग्नु, पाप गर्न बाट बच्नु, मनलाई एकाग्र पार्नु, सुख शान्त ल्याउन मान्छेले आध्यात्मिक मार्ग तर्फ लाग्नु पर्ने र दयाकी खानी, क्षमाकी सागर, वात्सल्यताको भण्डार मा जगदम्बाको पाउमा निष्कपट हृदयले एक भक्ति पुष्प चढाउनाले हाम्रो जीवन सुखमय हुनुका साथै परलोक पनि सुधिन सक्छ भन्ने दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत काव्यमा कविले उल्लेख गरेका छन् ।

द्वैत परिच्छेद

यज्ञराज जोशीको गद्य कृतिको अध्ययन

६.१ 'नारी' निबन्ध सङ्ग्रहको अध्ययन

यज्ञराज यात्री जोशी आफ्नो काव्य साधनको उर्वर कालमानै निबन्ध लेखनतर्फ लागेको पाइन्छ । उनको साहित्यक यात्राले नेपाली साहित्यलाई एउटा महत्वपूर्ण निबन्ध संग्रह दिएको छ । यो उनको पहिलो निबन्ध संग्रह हो । २०५० सालमा प्रकाशित प्रस्तुत निबन्ध संग्रहमा बीसओटा निबन्धहरू संग्रहित छन् । लेखकले हिन्दू धर्मको धार्मिक, ऐतिहासिक सांस्कृतिक, काव्यात्मक ग्रन्थको आधारमा नारीको परिचय र महत्व दर्शाएका छन् । हिन्दू दर्शनका दृष्टिबाट हेरिने आदर्श नारीहरूको स्थान महान रहेको जुन सिर्जनाकी स्रोत हुने साथ साथै दुषित नारीहरूको स्वभाव, अवगुण र ती बाट परिवार, समाज र राष्ट्रलाई हुने हानीका कारण हुने कुरालाई "नारी" निबन्ध संग्रहमा चर्चा गरिएको छ । जोशीको "नारी" निबन्ध संग्रहमा सङ्ग्रहित बीसवटा निबन्धहरूको यहाँ क्रमशः विश्लेषण गरिएको छ । यस सङ्ग्रहका निबन्धहरूले नारीलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् ।^{३३}

१) नारीको महत्व

नारीको महत्व "नारी" निबन्ध सङ्ग्रहमा संग्रहित पहिलो निबन्ध हो । नारी जननी, एउटी अर्धाङ्गिनीको रूपमा नारीले विश्वको इतिहासनै गौरवतुल्य बनाउन सकिन्छन् भन्दै कुशल गृहणी र ममतामयी आमाको रूपमा पुरुषहरूलाई गौरवान्वित पार्न सक्ने महान मानवको जन्मको लागि महान जननीको आवश्यक पर्ने कुरा बताएका छन् । नारी भनेको धर्ती (पृथ्वी) समान हुन् । धरामा अन्न उब्जाउदा खेत अनुसारनै खेती उब्जन्छ । अर्थात् अब्बल जग्गामा मसिनो धान उब्जन्छ भने चहारमा कोदोनै उब्जन्छ भन्ने धारणा "नारी" निबन्ध संग्रहको पहिलो निबन्ध नारीको महत्वमा उनले दर्शाएका छन् ।

जन्म दिने आमा र धर्ती स्वर्ग भन्दा पनि ठूलो हुन्छिन् । सम्पूर्ण सन्तानहरूका लागि आफूलाई जन्म दिने आमाको महिमा अपरम्पार हुन्छ । अरूको लाख आमाको काख भन्ने उखान्नै रहेको छ । आमा जननी हुन, आमा प्रेरणाकी श्रोत हुनु, आमाले सिर्जना हुन् । यस धर्तीमा आमाको स्थान अरू कसैले पनि लिन वा दिन सक्दैन र आमाको महिमा अद्वितीय रूपमा रहेको हुन्छ भन्ने भाव यस निबन्धमा रहेको छ । शिष्ट, आदर्श र महान सन्तानको जन्म दिने र सम्पूर्ण प्रेरणाकी श्रोत पनि नारी हुन् ।^{३४} यही कुरालाई निबन्धकारले यस निबन्धमा चर्चा गरेकाले यो शीर्षक सार्थक रहेको छ । तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा लेखिएको यस निबन्धको भाषा सरल र सहज छ ।

२) नारी के हुन त ?

^{३३} यज्ञराज जोशी, नारी, धनगढी: मिश्रा प्रिन्टर्स, २०५० ।

^{३४} यज्ञराज जोशी, 'नारी एक सामान्य भूलक', सुगन्ध, २०५४, पृ. २४ ।

“नारी” के हुन त? जोशीको “नारी” निबन्ध संग्रहमा संग्रहित दोस्रो निबन्ध हो । सारा ब्रह्माण्डनै शक्तिमा टिकेको छ । पुरुषको शक्ति भनेको नै नारी हो । नारी बिना पुरुषको जीवन अपूर्ण रहन्छ । नारीहरूलेनै पुरुषको जीवनमा प्रकाश छर्छन् । यस्तो अद्वितीय शक्ति नारीमा रहेको हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण रहेको छ ।

नारी पुरुषको मनोरञ्जनको साधन मात्र नभएर सृष्टिको रक्षक र सिर्जनाको श्रोत पनि हुन र नारी पुरुष जातिको हित चिताउने सहधर्मिणी हुन । नारी गंगा जस्तै बगिरहन सक्ने महत्वपूर्ण शक्ति हुन् । नारी सरस्वती हुन्, नारी लक्ष्मी स्वरूपा पनि हुन् । त्यसैले पुरुष जातिले नारी जातिलाई अपहेलना तथा अपमान गर्नु भनेको नै पुरुष जातीका लागि घातक हो । नारी सहनशीलताको प्रतीक हो । तर त्यस्तै समय, परिस्थिति आउँदा नारी क्रोधी चण्डिका पनि बन्न सक्छ । यसरी नारी के हुन् भन्ने कुरालाई हेर्दा नारी शक्ति, सहधर्मिणी र मोक्षदायिनी हुन् भन्ने कुरा यस निबन्धको मुख्य भाव हो भन्ने देखिन्छ ।

नारी सम्पूर्ण कुराको श्रोत हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको यस निबन्धको शीर्षक अत्यन्त सार्थक रहेको छ । यस निबन्धमा धेरै ठाउँमा तत्सम शब्दहरूको प्रयोग गरिएका छन् । यो निबन्ध पनि तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा लेखिएको छ । छोटो र लामा गरी पन्ध्र अनुच्छेदमा लेखिएको यस निबन्ध लगभग छ पृष्ठ ओगटेको छ ।

३) नारीको आधार

नारीको आधार नारी निबन्ध संग्रहमा संग्रहित तेस्रो निबन्ध हो । आधार बिना कसैको पनि अस्तित्व रहदैन । नारीको आधार भनेको पुरुष हो र पुरुषको आधार नारी हुन् । नारीले समाजमा स्वच्छ, महान भएर बस्न लेखकले नारीको लागि बलियो आधार पुरुष भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यसै गरी छोरी अवस्थाकी नारीले पिताको आधार लिनु पर्दछ । यौवन अवस्थामा नारीले पतिको आधारमा बस्नु पर्दछ र बृद्धा अवस्थामा छोराको आधारमा रहनु पर्दछ । यसरी नारीको मूल आधार भनेको नै पुरुष हुन भन्ने भाव यस निबन्धले दिएको छ । यस निबन्धको शीर्षक विषयवस्तु अनुकूल सार्थक रहेको देखिन्छ । यसमा भाषाको प्रयोग पनि सरल सहज रहेको छ । तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा रचिएको यस निबन्धमा लामा छोटो गरेर छ अनुच्छेद रहेका छन् ।

४) नारीका आन्तरिक र बाह्य सुन्दरताका सामाग्री

प्रस्तुत निबन्ध नारी निबन्ध संग्रहमा संग्रहित चौथो निबन्ध हो । यसमा नारीहरू सुन्दरताका सामाग्रीहरूलाई लेखकले आन्तरिक र बाह्य गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरी चर्चा गरेका छन् । रूप नारीको बाह्य सुन्दरता हो भने सिप नारीको आन्तरिक सुन्दरता हो । बाह्य सुन्दरता लावणहीन व्यञ्जन हो भने आन्तरिक सुन्दरता मानविय स्वभाव हो । तर बाह्य र भित्री सुन्दरताको सहयोग नारीको सौभाग्य हो भनी उनले भनेका छन् ।

नारीका आन्तरिक र बाह्य सुन्दरताका सामाग्रीहरूमा सबैलाई चाहिने र काम लाग्ने महत्वपूर्ण सामाग्री भनेको नै नारीको आन्तरिक गुण हो । शीलवान मानिस र

शीलवती नारी जस्तै कुरूप भए पनि महान वा सम्मानित हुन्छे भने शीलहीन नारी जति सुन्दर भए पनि पलाशको फूल जस्तै शोभाहिन हुन्छे भन्ने कुरा यहा व्यक्त गरिएको छ ।

५) नारी तिमि को हौ रू

नारी तिमि को हौ यज्ञराज जोशीको प्रस्तुत निबन्ध संग्रहको पाचावै निबन्ध हो । नारी विश्व जगत्की जननी हुन् । महानवीर विरंगना, कवि, कलाकार, साधु, महात्मा तथा सम्पूर्ण देव देवताकी जननी हुन् । त्यस्तै नारी शक्ति हुन्, नारी शोभा हुन्, नारी जन्मदातृ हुन्, नारी सृष्टी हुन्, नारी प्रेरणा हुन् । यसरी नारी संसारकै दीपक स्वरूपा हुन् भन्ने अत्यन्त महत्वपूर्ण प्रसङ्ग लेखकले यहा उल्लेख गरेका छन् ।

मनु स्मृतिको तेस्रो अध्यायको छपन्नौं श्लोकमा भनेको छः

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवत ।

यत्रौतास्तु न पूज्यन्ते सर्वातत्र फलः क्रिया ॥

अर्थात् जुन घरमा पुरुषहरूले नारीको सम्मान गर्दछन त्यहा लक्ष्मीले बास लिएको हुन्छ र जहा नारीको अपमान हुन्छ त्यहा अलिच्छीनी लाग्दछ । यसर्थ आफ्नो घरमा सुख शान्ति पार्नका लागि सबैले नारीलाई देवीको स्वरूपमा लिई सम्मान गर्नु पर्दछ । तब मात्र त्यस घरमा सुख शान्तिको बास हुन्छ । यसका साथै शास्त्रमा उल्लेख गरिए अनुसार सबै पर्वतमा मणि नभएभै, सबै हात्तीमा मोती नभएभै, सबै साधुमा साधुत्व नभएभै, सबै वनमा श्रीखण्ड नभएभै, सबै नारीमा नारीत्व पाइदैन । जुन यथार्थ पनि हो भन्ने कुरा लेखकको विचार रहेको छ ।

नारी तिमि को हौ शीर्षकमा नारी शक्ति हुन्, नारी शोभा हुन्, नारी सबैको जननी हुन्, नारी सुन्दरताकी प्रतीक हुन्, नारी प्रेरणाकी श्रोत हुन् भन्ने शाश्वत् पक्षको चर्चा गरिएकोले यस निबन्धको शीर्षक सार्थक रहेको छ ।

६) नारीका स्वरूप

नारीका स्वरूप जोशीको प्रस्तुत निबन्ध संग्रहको छैठौं निबन्ध हो । नारी गुणमयी, शक्तिमयी, त्यागमयी, रागमयी एवम् प्रेरणामयीका रूपमा चिनिन्छिन । नारी प्रेरणाकै स्वरूप भइदिनाले पुरुष महाकवि, महान कलाकार, महानयोद्धा र महान उद्योगी आदि बन्नमा ठूलो योगदान रहेको हुन्छ । यस्तै प्रकारले नारी महामाया तथा कल्याणमयी रूप हो । नारी कल्याणमयी, मोहमयी भएकै कारण अरूको सेवा र सत्कारका लागि सेविका पनि भइदिन्छिन् । यसरी नारी महामाया, महासरस्वती, महालक्ष्मी पनि हुन् भन्ने उनको विचार छ ।

कुनै पनि घरपरिवारमा सुख शान्त समृद्धी ल्याउन त्यहा नारीको ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । नारी बिनाको घरपरिवार अस्तित्वहिन, महत्वहिन भइदिन्छ । त्यसैले नारी नै घरको शोभा हुन् र लक्ष्मी पनि हुन् । घरकी मालिकनी नै नारी हुन । यसर्थ नारीको स्वरूप विराटमय छ भन्ने लेखकको विचार रहेको छ । महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वती र महामाया आदी विविध स्वरूपहरूको प्रतीक नै नारी हुन् भन्दै तिनका

विविध स्वरूपहरूको यहाँ चर्चा गरिएको छ । त्यसकारण निबन्धको विषयवस्तु नारीका विविध स्वरूप अनुकूल रहेको छ ।

७) नारीको भूषण

नारीको भूषण जोशीको नारी निबन्ध संग्रहको सातौँ निबन्ध हो । भूषणको अर्थ सौन्दर्य वा शोभा बढाउने वस्तु वा गहना हो । नारीको सौन्दर्यलाई बाह्य र आन्तरिक गरि दुई भागमा बाढ्न सकिन्छ । नारीको बाह्य सौन्दर्य अन्तर्गत सुन्दर अंग प्रत्यंग, सुन्दरचाल, दृष्टि, मधुरवाणी पर्दछ भने लज्जा, विनय, संयम, सन्तोष, क्षमा, धीरता, वीरता, गम्भीरता, समता, सहिष्णुता, सुव्यवस्था, सफाई, उदारता, परोपकार, सेवा, दया, सादापन, सदगुण तथा सद्भाव आदी जस्ता आन्तरिक सौन्दर्य हुन् भन्ने कुरा निबन्धमा उल्लेख गरिएको छ ।

नम्र, सरल र मधुर हुनु नै विनय हो । यो नारीको महत्वपूर्ण भूषण हो । शास्त्रमा भनिएको छ कि सम्पत्तिको सेवा पण्डित्य हो, पुरुषको शोभा सदबुद्धि हो र नारीको शोभा लज्जा हो । स्वाभावतः नारीहरू लज्जालु किसिमका हुन्छन् । दुख तथा विपत्तीमा पनि नआत्तिई भगवानको भरोसा गरेर दुःखलाई गगनको बादल सम्झिदै आफ्नो कर्तव्य पथमा लम्कि रहनुनै धीरता हो । सादा जीवन उच्च विचार राख्नु, सोचेर बोल्नु, प्रत्येक कार्य विचारपूर्व गर्नु, शान्त र शिष्टको व्यवहार गर्नु महत्वपूर्ण भूषण हुन् भन्ने कुरा लेखकको विचार रहेको छ ।

यस निबन्धमा नारीका आन्तरिक र बाह्य भूषणहरूलाई रोचक ढंगले प्रस्तुत गरिएकाले निबन्धको शीर्षक सार्थक रहेको छ । यस निबन्धमा भूषण, अहिंसा, पण्डिता, गृह, ब्रम्हचार्य, वाणी जस्ता थुप्रै तत्सम शब्दहरूको प्रयोग गरिएका छन् ।

८) नारी र वेद

नारी र वेद प्रस्तुत निबन्धको आठौँ निबन्ध हो । संसारमा सबैभन्दा पुरानो धर्मको रूपमा हिन्दू धर्मलाई लिइन्छ । हिन्दू धर्मको पवित्र धार्मिक ग्रन्थ वेद हो । वेदमा नारीको स्थान स्वरूप र वर्णन मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । वेदमा नारी धर्मको बारेमा पनि चर्चा परिचर्चा गरिएको पाइन्छ । पुरुषबाट सम्मानीत भएर नै नारीको वैदिक नाम मेना रहन गएको हो । पुत्रहरू यिनै नारीका गर्भबाट उत्पन्न भएका कारणले यिनको नाम जाया रहन गएको हो भन्ने विचार लेखकको रहेको छ । वेदमा नारीको भूमिका स्थान आदीका बारेमा राम्ररी चर्चा गरिएको कारण यो निबन्धको शीर्षक अर्थपूर्ण रहको पाइन्छ ।

९) मातृमहिमा

मातृमहिमा नारी निबन्ध संग्रहको नवौँ निबन्ध हो । नारी सृजनाका श्रोत हुन्, नारी प्रेरणाका खानी हुन् । संसारमा भएका अनैकौ नाताहरू मध्ये माताको योगदान अद्वितीय भएकोले शास्त्रमा यसरी भनिएको छ : एक आचार्य दश उपाध्याय भन्दा बढी हुन्छ र एक पिता सय आचार्य उत्तम भएभै एक माता हजार पिता भन्दा पनि उच्च हुन्छन् । त्यस्तै एक पुत्रको लागि आमा सर्वश्रेष्ठ पूजनीय हुन्छन् । आमाको माया

अपरम्पार छ । सबै भन्दा उच्च स्थान ओगटेको मातृवात्सल्यको महिमा लेखेर भनेर सकिदैन । त्यसैले माताको मायालाई कसैले पनि जित्न सक्दैनन् । सय शिक्षिकाको भन्दा उच्च स्थान माताको हुन्छ र दशौं वैद्यका भन्दा बढी लाभ माताले पुऱ्याएकी हुन्छिन् भन्ने भावलाई यस निबन्धले व्यक्त गरेको छ ।

आमाको महिमा अपरम्पार छ भन्ने चर्चा गरिएको यस निबन्धको शीर्षक सार्थक रहेको छ । तृतीय पुऱ्ष दृष्टिविन्दुमा लेखिएको यो निबन्ध एक पृष्ठमा रहेको छ र लामा छोटो गरि दुई अनुच्छेदमा विस्तारित रहेको छ । यस निबन्धमा माता, पिता, गर्भ, वैद्य, आचार्य, वात्सल्य, मातृ आदी जस्ता तत्सम शब्दहरूको प्रयोग गरिएका छन् ।

१०) हिन्दू नारी र राज्य शासन

नारी निबन्धसंग्रहमा संग्रहीत प्रस्तुत दसावै निबन्ध हो । यस निबन्धमा निबन्धकारले प्राचीन नारीहरूले दिएको योगदान बारे उल्लेख गरेका छन् । प्राचीन नारीहरूले आवश्यक परेको खण्डमा शक्ति, धैर्य, राज्य संचालनमा देखाएको कुशलताले आदर्श राज्य स्थापना गर्न सहयोग पुगेको ऐतिहासिक कुरालाई लेखकले उल्लेख गरेका छन् । रानी चुडाला, महारानी कैकेयी, महारानी देवी राजा उदयकी आमा, नयनिका, विधवा रानी प्रभावती, सुगन्धरा र दिद्धा, कुर्मदेवी, कर्णवती, कमलावती आदि ऐतिहासिक आदर्श नारी हुन् भनी उनले उल्लेख गरेका छन् ।

महारानी कैकेयीले महाराज दशरथका साथमा युद्धमा गएर साहस र धैर्यताका साथ शत्रुहरूमाथी विजय प्राप्त गरी सफल नारी जगतको गौरव बढाएको पाइन्छ । त्यस्तै सन् ११९३ मा पृथ्वीराजका साथ अमरराज युद्धमा मारिएपछि कुर्मदेवीले शासनभार आफ्नो काधमा लिएर राज्य संचालन गरेर नारी जगतमा उदाहरण बनेको पाइन्छ । यसरी नारीहरूले देखाएको साहस, वीरता, धैर्यता र आदर्शले गर्दा राज्य संचालन गर्न सकेको कुरा लाई यस निबन्धमा उल्लेख गरेको छ ।

प्राचीन कालमा बेलाबखतमा हिन्दू नारीहरूले देखाएका अपूर्व घटनाहरूको उदाहरणलाई यस निबन्धमा चर्चा गरिएको हुंदा यसको शीर्षक हिन्दू नारी र राज्य शासन सार्थक रहेको छ ।

११) वीराङ्गना नारीहरू

प्रस्तुत निबन्ध नारी निबन्ध संग्रहमा संग्रहीत एघारौं निबन्ध हो । पौराणिक कालमा नारीहरूले गरेका वीरतापूर्ण कार्यहरूले गर्दा उनीहरूलाई वीरंगना बनाएर अमर तुल्याएको छ भन्ने कुरा इतिहासमा लेखिएको कुरा निबन्धमा उल्लेख गरेका छन् । इतिहासमा बताए अनुसार रूपाली, रानी कलावती, रानी मीरा, अन्नपूर्ण दयावयी, श्रीहरिदेवी, कल्याणी, गौरावाई, राजमाता जीजवाई, भीमवायी, राजीमती, सुनन्दा, मायादेवी, गौतमी आदी । यसरी शास्त्रले रणभूमिमा विजय हासिल गर्ने नारीलाई मात्र वीरंगना मानेको छैन । यी वीरंगनाको रेखाभिन्न रहेर कसैले साधना गरेर साध्वी भएका, कसैले विद्या पढेर विदुशी भएका हुन त कतिले क्षमा गरेर क्षमाशील भएका हुन् । यसरी नारीले अनेकौं कर्म गरेर सत्कर्मका योगदानले इतिहासमा अमर भएका छन् । त्यस्तै गरी किल्ला कागडाको लडाइमा वीर बलभद्रसँग तीन सय महिला र

केटाकेटीहरूले शत्रुको सामाना गरेकोले ती नेपाली नारीहरूलाई वीरगंगनाका रूपमा इतिहासले बिसैको छैन । यसरी नारीमा वीरता, धैर्यता, विद्वता आदी हरेक क्षेत्रमा नगरी पनि पुरुष भन्दा कम छैनन् भन्ने भाव यस निबन्धले बोकेको छ । ऐतिहासिक जनमतलाई स्मरण गरी लेखिएकोले यस निबन्धको शीर्षक सार्थक रहेको छ ।

१२) नारी नरको अर्धांगिनी

नारी नरको अर्धांगिनी नारी निबन्ध संग्रमा रहेको बाह्रौं निबन्ध हो । यस निबन्धमा निबन्धकारले कवि कालिदासको भनाइको प्रसंग उल्लेख गरेका छन् :

गृहिणी सचिव सखी मिय : प्रियशिष्या बनिते क्लाविधौ ।

अर्थात् मानव जीवन तबमात्र सुखमय हुन्छ जबकि केही ससमयको लागि भएपनि आफ्नो भार विश्वास पूर्वक कसैमाथि सुम्पेर विश्राम गर्न मिल्दछ । आपसी सारा संसारको विश्राम भित्र र आपसी सद्भावना भित्रनै वास्तविक सुख लुकेको हुन्छ । यसै गरी लेखकले यस सम्बन्धमा महाभारतमा उल्लेख भएको महाभारतको अनुशासन पर्वको १४६ औं अध्यायलाई आधार बनाएका छन् :

देववत् सतंत साध्वी मर्तारमनुपश्यति ।
दम्योरेष वै धर्म सहधर्मककृत : शुभ : ॥

अर्थात्, पत्नीले पतिलाई देवतातुल्य मान्दछिन भने पति पनि पत्नीलाई उसै किसिमले हेर्दछन् । दाम्पत्यको एउटै धर्म सहचारिता हो ।

नारीलाई कुनै पनि शास्त्रले दासी भनेको छैन । प्रत्येक पति पत्नीको आफ्नो धर्म हुन्छ । जस्तै पानीको धर्म बग्नु हो, हावाको धर्म बहनु हो भने भै पति पत्नीको धर्म भनेको एक अर्काको सम्मान गर्नु र दाम्पत्य जीवन सुखमय बनाउनु हो भन्ने भाव यस निबन्धको रहेको छ । एउटा घर परिवारमा सुख, शान्त र सम्बद्धी ल्याउन पति र पत्नी दुवैको समान जिम्मेवारी हुन्छ, भन्ने कुराको चर्चा गरिएको हुदा यस निबन्धको शीर्षक सार्थक रहेको छ ।

१३) पतिको धर्म

प्रस्तुत निबन्ध यज्ञराज जोशीको निबन्ध संग्रहमा संग्रहीत तेह्रौं निबन्ध हो । दाम्पत्य जीवनलाई सफल पनि पत्नी मात्र असल भएर हुदैन पुष्टि पनि असल हुनुपर्दछ । अर्थात् पति पत्नीको असल क्रियाकलाप समान व्यवहारले नै दाम्पत्य जीवन सुखद बन्न सक्दछ । मानिस आफू राम्रो भए संसार नै असल देखिन्छ । पूर्खाको उखानै छ: आफू भलो त जगत भलो त्यसैले अरूलाई खराब छ भन्नु मूर्खता हो भन्ने कुरा देखाएको छ ।

कुनै पनि कार्य गर्न निकै समय लाग्छ तर त्यसलाई बिगान भने केही समय लाग्दैन । त्यस्तै कुनै पनि मानिस आदर्शवान बन्न निकै सहनशील, अनुशासित र संघर्षशील बन्नुपर्छ । यदि पुरुषले नारीलाई सीता र सावित्रीको रूपमा चाहन्छ भने पुरुषले पनि सत्यवान् श्रीरामका आदर्शलाई अंगालेर चल्नु पर्दछ । नारीका साथै

पुरुषले पनि आफ्नो कर्तव्य, धर्मको पालना गर्नुपर्दछ, तब मात्र दाम्पत्य जीवन सुखमय बन्दछ, भन्ने कुराको चर्चा गरिएको यस निबन्धको शीर्षक सार्थक रहेको देखिन्छ । यो निबन्धका बीच बीचमा उखानहरूको प्रस्तुतिले यसको भाषा सरल र सहज बन्न गएको छ ।

१४) आदर्श नारीका रूप

प्रस्तुत निबन्ध नारी निबन्ध संग्रहको चौधौं निबन्ध हो । यसमा लेखकले पुष्टका लागि नारीले अनेकौं सहयोग एवम् सेवा पुऱ्याएका हुन्छन् । एउटी नारीले जुन समय जस्तो कार्य गर्दछन् त्यस अवस्थामा उनको उही उपाधी रहने कुरालाई दर्शाएका छन् । जस्तै : पुष्टको लागि नारी सल्लाह दिने मन्त्री, ममता दिने आमा, आनन्द प्रदान गर्ने कामिनी, दुख सुखमा साथ दिने जीवन साथी, सेवा गर्ने र धैर्य दिने धरा हुन् । पुष्टका लागि नारीले एउटा सच्चा आदर्श पात्रका रूपमा हरेक क्रियाकलापमा सहभागी बनी कार्य गर्न सक्षम हुन्छन् भन्ने भाव यस निबन्धको रहेको छ । पुष्टहरूको हरेक क्रियाकलापहरूमा नारीहरूले साथ दिने हुदा यस निबन्धको शीर्षक आदर्श नारीका रूप सार्थक रहेको छ । यो निबन्ध पनि अन्य निबन्ध जस्तै तृतीय पुष्ट दृष्टिबिन्दुमा रचना गरिएको छ । एक पृष्ठमा फैलिएको यस निबन्धमा सात वटा अनुच्छेद रहेका छन् ।

१५) नारीका तीन अवस्था

नारी निबन्ध संग्रहको पन्ध्रौं निबन्ध नारीका तीन अवस्था रहेको छ । यसमा छोरी, बुहारी र सासुलाई नारीका तीन अवस्थामा वर्गीकरण गरेका छन् । संसारमा प्राणीले प्रकृतिका नियमको पालना गर्नुपर्दछ । जुनसुकै प्राणी पहिला जन्मिन्छ, शिशुबस्था हुन्छ, शिशुबाट तरुण र तरुणबाट वृद्धावस्थामा पुग्दछन् । यी तीनरूपमा नारीको भिन्ना भिन्नै कर्तव्य र दायित्व हुन्छ । जसलाई पालन गरेर नै उनीहरू आदर्श नारी बन्न सकिन्छन् । नारीहरूले आ आफ्नो अवस्था अनुसारको शील स्वभाव अपनाएनन् भने उनीहरूको गृहस्थी र परम्पराको सम्बन्ध नै बिग्रन सक्दछ, भन्दै लेखक भन्नु हुन्छ । असल छोरीले कुशल बुहारीको सृजना गर्दछिन भन्ने उल्लेख गर्न पुग्दछन् भने असल बुहारीले आदर्श सासुको उत्पन्न गर्दछन् ।^{३५}

नारीका यी तीन अवस्थाबाट नै यो संसार चलेको र यो प्रकृतिको देन नै भएको कुरालाई लेखकले मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरेकाले यो निबन्ध अत्यन्तै सार्थक रहेको छ । यो निबन्धमा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ र यो सबैभन्दा लामो निबन्ध पनि हो ।

१६) नारीको बत्तीस लक्षण

नारीको बत्तीस लक्षण निबन्ध नारी निबन्ध संग्रहमा संग्रहीत सोह्रौं निबन्ध हो । यसमा लेखकले जुन नारीमा बत्तीस लक्षण युक्त गुण हुन्छन् तिनलाई साक्षात लक्ष्मीकै रूप मानेर पूजा गरे हुन्छ, भन्ने कुरालाई उल्लेख गरेका हुन् । अर्थात् बत्तीस लक्षणयुक्त नारी पाउनु अति नै गाह्रो पर्दछ । तर पनि नारी जातीहरूमा हुनुपर्ने बत्तीस

^{३५} मनिराज जोशी, मालिका, २०६३, पृ. १० ।

लक्षणहरू यस प्रकारका छन् भनी लेखकले बत्तीस लक्षणको नामोल्लेख गरेका छन् । जस्तै:

१) पतिपरायणता ३) सुन्दरता २) कोमलता ४) सरलता ५) सुशीलता ६) लज्जा ७) दया ८) क्षमा ९) ममता १०) समता ११) निस्वार्थता १२) त्याग १३) सहिष्णुता १४) गाम्भीर्यता १५) शान्ति १६) धैर्य १७) हंसगमनी १८) गृह कार्यमा कुशलता १९) शीलवती २०) महनीयता २१) आतिथ्यता २२) स्नेह तथा सेवा २३) प्रेरणादायिनी २४) उदारता २५) नम्रता २६) कर्तव्यपरागता २७) आस्था तथा निष्ठावती २८) परिवार संभारकर्ता २९) करुणा तथा प्रेम ३०) सम्बेदनशीलता ३१) मनमोहकता ३२) बशीकरण आदिलाई बत्तीस गुण मानिएको छ । बत्तीस गुणहरूले युक्त नारी पाउन सम्भव नै छैन । जुन नारीमा असल स्वभाव, सेवा, त्याग, धैर्य नम्रता जस्ता गुणहरूले भरिपूर्ण हुन्छन् तिनै नारी आदर्शको खानी छन् । खानपीनको समयममा र गहना लगाउने बखतमा खुसी र सन्तोष हुने गुप्त कार्यमा दिदी बहिनी जस्ती लाज मान्ने काम गर्ने बखतमा नौकरानी जस्तै गर्ने, पतिलाई आपत् विपत् परेको समयमा सल्लाह दिन सक्ने, सुत्ने समयमा प्रसन्न र सन्तोष रहने, राम्रो संग श्रृगार गर्न जान्ने रीस आएको बखतमा सहनशील हुने नारीलाई नै उत्तम मानिन्छ, भन्ने कुराको भाव नै यस निबन्धले देखाएको छ ।

१७) मातृत्वलाई धन्य छ

मातृत्वलाई धन्य छ निबन्ध नारी निबन्ध संग्रहमा संग्रहीत सत्रौं निबन्ध हो । जन्म दिने आमा स्वर्ग भन्दा ठूलो र महान हुन्छन् । ती मातृत्वलाई धन्य छ, जसले महामानव, राजनेता, वैज्ञानिक, कलाकार, कवि, वीर लडाकु, विद्वान आदि जस्तालाई यस धर्तीमा जन्म दिएर धर्तीको चौतर्फी विकासका लागि महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । मातृत्वलाई धन्य छ भन्दै नारीमा विद्यमान मातृत्वको गुण र कुशल सिद्ध भएको उदाहरण धेरै छन् भन्ने कुरालाई लेखकले विषयका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । कुनै पनि बालबालिकाको पहिलो पाठशाला भनेको नै घर हो । घरमा प्राप्त गरेको असल संस्कारले नै उसको जीवन सार्थक बनेको हुन्छ । यसरी जन्म दिने आमा तथा असल संस्कार प्रदान गर्ने आमा महान शिक्षिका हुन । किनकी आमाबाट प्राप्त पहिलो शिक्षाबाट नै बालबालिका ठूलो भइन्जेलसम्म प्रेरणाको श्रोत बन्दछ, त्यस्तै जन्म दिने आमाबाट असल संस्कार ज्ञान, शिक्षा प्राप्त गरेर अमर हुन सिकाएका छन् भन्ने मुख्य भाव यस निबन्धले दिएको छ ।

भावी पुस्तासम्मका लागि पथ प्रदर्शकका रूपमा शिक्षा दिने ती महान मातालाई धन्य छ जसले बाच्चन सिकाएका छन्, जसले जीवनमा संघर्ष गर्न सिकाएका छन् भन्ने कुराहरूको चर्चा यस निबन्धमा गरिएको हुनाले यसको शीर्षक अत्यन्त सार्थक रहेको छ ।

१८) नारीका आभूषण

नारी निबन्ध संग्रहमा सङ्ग्रहीत नारीका आभूषण अठारौं निबन्ध हो । यसमा निबन्धकारले नारीका सोह्र श्रृङ्गारको चर्चा गरेका छन् । अंगसुची, पहिरन, केश सजाउनु, सिंहदोमा भर्नु, मेहंदी लगाउनु, गहना लगाउनु, सुगन्ध पुष्प लगाउनु, गाजल

लगाउनु आदि आभूषणद्वारा नारीहरू आफ्नो सोह्र श्रृंगार गर्दछन् । नारीहरूको सोह्र श्रृंगार मध्येको गाजल लगाउनु एउटा हो । नारीहरूले आखामा कालो कागज लगाउनु भन्दा शीलको जल आखामा राख्नु उत्तम गाजल वा काजल हो भन्ने विद्वानहरूको विचारलाई लेखकले प्रस्तुत गरेका छन् । नारीले केही वस्तुको हार भुण्डाउनु भन्दा आफ्ना मान्यजन सित आफ्नो हार मान्नु नै नारीका लागि हारको गहना हो । त्यस्तै नारीहरूले कानमा सुनको वस्तु भुण्डाउनु भन्दा अरूका गुण, हरिको किर्तन सुन्नु र अरूका अवगुण नसुन्नु नै नारीका लागि वास्तविक कर्णफूल हो भन्ने देखाइएको छ । वास्तवमा भन्ने हो भने नारीहरूको सबैभन्दा ठूलो गहना भनेको नै शीलस्वभाव, आचरण हो । असल स्वभावले जस्तो सुकै कुरूप नारी पनि सुन्दर नारीको दर्जामा पर्दछन् । यही उत्तम गुणले नै नारीको सच्चा आभूषणको रूपमा लिइन्छ भन्ने भाव यस निबन्धमा झल्किएको छ ।

नारीहरूको आभूषणहरूको चर्चा गरिएको यस निबन्धको शीर्षक सार्थक रहेको देखिन्छ ।

१९) नारी जातिले गरेको साहित्य सेवा

नारी जातिले गरेको साहित्य सेवा निबन्ध नारी निबन्ध संग्रहका उन्नाइसौं निबन्ध हो । यसमा लेखकले संक्षिप्त रूपमा साहित्य क्षेत्रमा नारीहरूको योगदानका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । विश्व साहित्यको परिवेशमा थुप्रै नारीहरूले योगदान दिएको उदाहरण धेरै छन् । नेपाली साहित्यका फाटमा पनि थुप्रै नारीहरूको योगदान रहेको पाइन्छ । जस्तै दुर्गादेवी, लाखीदेवी, सावित्री सिंह, सुन्दास र सानुमती राई साहित्य क्षेत्रमा दिएको योगदान यहा उल्लेख गरेका छन् ।

नारीहरू पनि पुःष सरह हरेक क्षेत्रमा बराबर छन् । साहित्यका फाटमा नारी जगतका थुप्रै नारी प्रतिभाहरूले सशक्त रूपमा कलम चलाएका छन् । यसरी हरेक क्षेत्रमा जस्तै साहित्य क्षेत्रमा पनि नारीहरूको योगदान महत्वपूर्ण रहेको कुरा यस लेखमा भएको हुदा यसको शीर्षक सम्पर्क रहेको छ । यो निबन्ध संग्रहमा भएका निबन्धहरू मध्ये यो सबै भन्दा छोटो निबन्ध हो ।

२०) दुषित स्वभावकी नारी

प्रस्तुत निबन्ध नारी निबन्ध संग्रहमा सङ्ग्रहीत बीसौं निबन्ध हो । यसमा लेखकले दूषित नारी भित्रका अवगुणहरूको सन्दर्भमा चर्चा गर्दै त्यस्ता अवगुण आलसी, कलह, निर्लज्जा, कर्कशा, मुखाले, विलाशी जस्ता अवगुणहरूले नारीहरूको मर्यादा भङ्ग गर्दछ । संसारमा असल नारीको सिर्जना तथा दूषित नारीको सिर्जना प्रकृतिले नै गरिदिएको हुन्छ । प्रकृतिको लीला पनि विचित्र प्रकारको छ । दूषित स्वभावकी नारीले आदर्श समाजको स्थापनाका लागि आदर्श नारीको ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । लेखकले आदर्श नारी बन्नका लागि सामाजिक संस्कार, सोच विचारमा परिवर्तन आउनु पर्ने नक्कली प्रकृतिबाट टाढै बस्नुपर्ने, नारीले अध्यात्मिक प्रवृत्तिर लाग्नुपर्ने स्वाबलम्बी बन्नु पर्ने आदि कुराहरूमा जोड दिएका छन् । यसर्थ समाजमा नैतिकता, मर्यादा अनुशासन आदि मूल्य मान्यताहरूको अनुशासन गरेर शिष्ट, सत्य समाजको स्थापना हुन सक्छ भन्ने कुरालाई यस निबन्धमा अधि सारिएको छ ।

बादरले आफ्नो घर पनि बनाउदैन र अरूको घर पनि बनाउन दिदैन भनेभै दुषित नारीले आफ्नो घरका साथ साथै समाजलाई नै दुर्गन्धित बनाइदिन्छ । यसर्थ दुषित नारीले आफूमा भएका नराम्रा प्रवृत्तिहरूको अन्त्य गरेर सभ्य, शिष्ट बन्नु पर्ने कुरामा चर्चा परिचर्चा गरिएका हुदा निबन्ध शीर्षक अनुसार सार्थक रहेको देखिन्छ ।

२१) दूषित नारीभिन्नका अवगुणहरू

दूषित नारीभिन्नका ६ अवगुणहरू निबन्ध नारी निबन्ध संग्रहमा सङ्ग्रहीत एक्काइसौं निबन्ध हो । हरेक क्षेत्रमा अल्छी, कलह, निर्लज्जा, कर्कशा, मुखल, निन्दा, भुठो बोल्नु, लोभी, निर्दयी आदि दूषित स्वाभावका नारीहरूका अवगुणहरू हुन् । यस्ता स्वभावका नारीहरूले आफ्नो स्वार्थ पूर्तिका लागि जस्तो सुकै पनि मूल्य चुकाउन पछि पर्दैनन् भन्ने कुरालाई लेखकले यस निबन्धमा देखाएका छन् ।

हरेकको आ आफ्नो स्वाभाव हुन्छ । असल स्वभाव भएकी नारीको सर्वोपरी महत्व छ भने दूषित स्वभावकी नारी महत्वहिन र तुच्छ भन्ने कुरालाई निबन्धकारले व्यक्त गरेका छन् । यसमा दूषित नारीको अवगुणहरूको चर्चा गरेको हुदा यो निबन्ध शीर्षक अनुसार सार्थक रहेको छ ।

२२) नारीको विलौना

नारीका विलौना निबन्ध जोशीको नारी निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्ग्रहीत अन्तिम निबन्ध हो । प्रत्येक छोरीबेटीलाई आफ्नो जन्म स्थान छोडेर कर्मघर जादा अवश्य पनि दुख लाग्छ । प्रकृतिको नियम सबैले पालना गर्नुपर्दछ । छोरी भए पछि सबैले एक न एक दिन आफ्नो माइत घर छोड्नु पर्ने बाध्यता नै हुन्छ । छोरीचेलीहरू यस्तो अवस्थामा रोइ, कराइ आफ्नो विलौना व्यक्त गर्दछन् । विछोडको अवस्थामा छोरीबेटीहरूले माइती परिवारसग गरेको विलौनालाई लेखकले यहा कवितामय भाकामा व्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै कर्म घरमा गएपछि छोरी चेलीले भोग्नु परेका समस्याहरूलाई पनि व्यक्त उनले उल्लेख गरेका छन् ।

छोरी बेटीहरूले जन्मघरलाई छोडी कर्मघर तिर जादाका क्रममा गरेका विलौनालाई निम्न शैलीमा व्यक्त गरेका छन् ।

म जाउ आज कस्तरी मुमाको काख छोडेर
जुडाउ प्रेम के गरी जुडेकोलाई तोडेर ॥५१॥

दूषित बूहारीको कारण घर परिवारमा अशान्ति फैलिन्छ । जसले गर्दा घर घर नभई मसान भै भइदिन्छ । सासूले दूषित बूहारीको काम क्रियाकलापबाट वाक्क भएर आफूले भोग्नु परेको पीडालाई लेखकले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

मेरो पुत्र प्यारो म बाट छुटायो ।
बनेको घर नै तुरून्त फुटायो ॥ पृ ५३

यसरी यस निबन्धमा छोरीचेलीले बुहारी हुदा पाएको पीडाको बिलौना र बुहारी आइसके पछि बुहारीले सासु माथि दिएको पीडाको बिलौना मार्मिक ढंगले प्रस्तुत भएकोले यो शीर्षक सार्थक रहेको छ ।

निष्कर्ष

यज्ञराज जोशीद्वारा लेखिएको प्रस्तुत नारी निबन्धसङ्ग्रहमा हिन्दू सस्कारका दृष्टिबाट हेरिने आर्दश नारीको स्थान र महत्वलाई स्पष्ट पारिएको छ । यस कृतिमा नारीका विविध स्वरूप, क्रियाकलापहरूको भूमिकाका साथै दूषित स्वभावका नारीका बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ । समग्रमा भन्नुपर्दा आर्दश नारीहरू सिर्जनाकी प्रतीक हुन् भने दूषित नारी विनाशकी कारण हुन् भनि स्पष्ट पारिएको छ । साथै यी निबन्धहरूमा नारीका गुण अवगुणका विषयलाई पनि समेटिएको छ ।

आर्दश नारीले नै सभ्य समाजको निर्माण गर्दछन् । त्यसैले आर्दश नारीको स्थापनाको लागि पुटुषको ठूलो हात रहेको हुन्छ । नारी र पुटुषको धर्म भनेको नै उचित साथ उत्तरदायित्व वहन गर्नु हो भनि लेखकको विचार रहेको छ । यस कृतिमा नारीहरूको स्थानलाई परम्परागत ढंगले नै परिभाषित गरिएको छ भन्न सकिन्छ ।

६.२. 'अजम्बरी नाता' निबन्धसङ्ग्रहको अध्ययन

वि.सं. २०६८ सालमा प्रकाशित अजम्बरी नाता निबन्धकार यज्ञराज जोशीको दोस्रो प्रकाशित निबन्धसङ्ग्रह हो । जम्मा अठार पृष्ठमा फैलिएको प्रस्तुत निबन्ध सङ्ग्रहमा जम्मा आठ ओटा निबन्ध रहेका छन् ।^{३६}

१) अजम्बरी नाता

अजम्बरी नाता निबन्ध प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्ग्रहीत पहिलो निबन्ध हो । समृद्ध समाजको स्थापनाको लागि पुटुषको भन्दा महिलाको ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । साथै पुटुषको भन्दा महिलाको ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । संसारिक नाता नारीहरूबाटै सिर्जित हुने हुनाले आर्दश नारीबाट जन्मिएका नाताले मानिसलाई सम्मानित गर्छ भने कुलत नारीहरूसग नाता गासिन गएमा मानिसको इज्जत, धर्म, मान, प्रतिष्ठा गुमाउनु पर्ने स्थिती उत्पन्न हुन सक्छ ।

संसारमा कुनै पनि नाता एक अर्कासग आत्मनिर्भर हुन्छन् । जस्तै आमाबुवा, छोराछोरीको नाता, दाजुभाई दिदीबहिनीको नाता, श्रीमान श्रीमतीको नाता आदी । खेतको बाली सप्रिनुमा जमिनको महत्व भएभै सन्तान सुधिनमा आमाको अहम भूमिका रहेको हुन्छ । यस जगतको सृष्टिकर्ता माता अम्बेको कृपाले नै हामी रहेका छौ । त्यसैले अम्बेसगको नातानै अजम्बरी रहरिहन्छ भन्ने कुरालाई निबन्धकार यस निबन्धमा उल्लेख गरेका छन् ।

^{३६} यज्ञराज जोशी, अजम्बरी नाता, गार्डनर अफसेट, २०६८ ।

२) सर्वशक्तिमान

प्रस्तुत निबन्ध सङ्ग्रहको यो दोस्रो निबन्ध हो । यस निबन्धमा संसारमा ईश्वर भन्दा शक्तिमान कोही पनि हुदैन भनेका छन् । मानिस बाहिरबाट जे जस्तो देखिए पनि आन्तरिक रूपमा मानव प्रभुको कृपाले जन्मेको र प्रभुकै सेवामा समर्पित हुदै अन्ततः प्रभुकै पाउमा विलिन हुनुपर्दछ । इच्छा ईश्वरको हो, ईश्वरले हामीलाई जता लैजानु हुन्छ त्यतै जानु पर्दछ । ईश्वरको मार्ग निर्देशनलाई अपनाउन सक्थौ भने जीवन सार्थक बन्दछ । नातामा सर्वश्रेष्ठ मानिनु हुने परमपिता परमात्माले सांसारिक नातामा मोह छरिदिनु भएकोले मानिस सांसारिक नातासग मोहित भएका छन् । जसको कारणले मानिसहरू सांसारिक चक्रमा फसेका छन् । जबसम्म हामीमा भगवानको अनुकम्पा हुदैन तब सम्म हामी त्यही घुमिरहन्छौ । यसबाट मुक्ति पाउन प्रभुको कृपा चाहिन्छ भन्ने दृष्टिकोण लेखकको रहेको छ ।

यस चराचर जगतको सर्जक ईश्वर हुनुहुन्छ भने संचालक पनि स्वयम् उहा नै हुनुहुन्छ । मान्छेको कर्म बनाउने काम पनि ईश्वरकै हुन्छ । मान्छेमा जस्तो कर्म छ त्यही कर्म अनुसार चल्नु पर्छ । यस बिचमा मानिसमा अनेक कष्ट हुन्छ । यो कष्ट पनि परमपिताको कृपाले विस्तारै टर्दछ भन्ने भाव यस निबन्धमा उनले देखाएका छन् । यस जगतको सर्वशक्तिमान ईश्वर हुन । ईश्वरको कृपाले नै यस जगतको सृष्टी भएको हो भनी चर्चा गरिएको हुदा सर्वशक्तिमान शीर्षक सार्थक भएको छ । यो निबन्धमा तृतीय दृष्टीबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ र लामो छोटो गरी दुई अनुच्छेदमा विस्तारित रहेको छ ।

३) रक्तको नाता भन्दा कर्मको नाता ठूलो

अजम्बरी नाता निबन्धसंग्रहको यो तेस्रो निबन्ध रहेको छ । कुनै परिस्थितिमा रक्तको नाता भन्दा कर्मको नाता ठूलो हुन्छ । ज्ञानी पुट्टहरू रक्तको नाता भन्दा कार्मिक नाता अथवा आध्यात्मिक नातालाई महत्व दिन्छन् । यसैले गर्दा ज्ञानीहरू सांसारिक नाता भन्दा परमपिता परमात्मा सित जोडिएको नाता नै सर्वश्रेष्ठ मान्दछन् भन्ने कुरालाई निबन्धकारले व्यक्त यसमा गरेका छन् ।

४) कर्म नै भाग्य हो

कर्म नै भाग्य हो निबन्ध अजम्बरी नाता निबन्ध संग्रहमा सङ्ग्रहीत चौथो कविता हो । ईश्वरले जस्तो कर्म दिएको छ भाग्य पनि त्यस्तै हुन्छ । कर्म वा भाग्य अनुसार नै फल पाइने हो । भोलिको जन्मको भाग्य भनेको नै आजको जन्म र कर्म हो । मान्छे सपाङ्ग भएमा मात्र कुनै कार्य गर्न सक्छ किनकी शरीर भएन भने कुनै कार्य पनि गर्न सकिदैन । मानवको स्वस्थ शरीर नै एउटा माध्यम हो । अरूको भलो हुने काम गर्नले मिराबाई , लक्ष्मीबाई जस्ता नारीको संसारभर नाम रहेको छ । असल

कर्म गरेका कारणले नै उनीहरूलाई कसैले बिसन सकेको छैन भन्ने भाव यस निबन्धको रहेको छ ।

भाग्यमा जे छ त्यही हुन्छ भनेर हामीले सधैँ भाग्यमा निर्भर रहनु हुदैन र भाग्यलाई मात्र दोष दिनु हुदैन । भाग्य बनाउने भनेको आफैँले हो । असल कार्य गर्न सक्थौ भने भाग्य त्यसै बन्दछ भन्ने कुरालाई दर्शाएको हुनाले निबन्ध शीर्षक अनुसार निबन्ध सार्थक रहेको देखिन्छ ।

५) सन्तान किन

प्रस्तुत निबन्ध संग्रहको पाचौँ निबन्ध रहेको छ । यस निबन्धमा कुनै पनि दम्पतीले सन्तानको चाहना राख्दछन् । किनकी सन्तान पछिका आधार हुन् । प्रकृतिको नियमै यस्तो छ कि विवाह पश्चात हरेक बाबु आमाले सन्ताको जन्म चाहन्छन् । संसारमा मानवको जीवनचक्र यसरी नै चलेको हुन्छ । मानिस सधैँ बालक रहदैनन् जवान पनि हुन्छन् र जवान पछि वृद्ध हुन्छन् । यही अवस्थामा सन्तानको आवश्यकता पर्ने हुनाले सन्तानको जन्म दिन्छन् । संसारमा सबै सन्तानहरू आमा बुबाको लागि योग्य हुदैनन् । कंश जस्ता सन्तानले आफ्ना आमा बुबा प्रति गरेको दूर्व्यवहार जस्ता कार्यले गर्दा यस्ता सन्तान नहुनु नै बेश हुन्छ भन्ने कुरालाई निबन्धकारले यस निबन्धमा उल्लेख गरेका छन् ।

६) भावना तथा विचार नमिल्ने नाता हुनु नै ठीक

प्रस्तुत निबन्ध अजम्बरी नाता निबन्ध संग्रहमा सङ्ग्रहित छैठौँ निबन्ध हो । कतिपय नाताहरू प्रतिष्ठित मान्छेहरूको प्रतिष्ठामा आच आउने खालका हुन्छन् । यस्तो नाताले मानिसहरूको इज्जतमा धक्का ल्याउने र सम्मान बढाउने वा खसाउने काम पनि गरेको हुन्छ । सम्मान बढाउनुको सट्टा सम्मान घटाउने नाता र भावना तथा विचार नमिल्ने नाता हुनु भन्दा नहुनु नै ठीक हुन्छ भन्ने बारेमा उनले चर्चा गरेका छन् ।

नाता भनेको नै सुख दुःखमा साथ दिने एउटा चौतारा हो र मर्दा पर्दा नै हामीहरूलाई सबैभन्दा बढी नाताको आवश्यक पर्दछ तर यस्तो कुरामा सहयोग नपुऱ्याएको खण्डमा नाता नहुनु नै बेस हुन्छ । नाता त सबैसँग पनि जोड्न सकिन्छ तर तिनीहरूसित केही समयको लागि मात्र रहन्छ । एउटाको भावना अर्को सित नमिलेको खण्डमा परिवार भन्न वा नातेदार मान्न असम्भव हुन्छ भन्ने कुराको यहाँ उल्लेख छ । नाताको कार्मिक सम्बन्धले परिवारमा एक अर्कालाई सघाएमा नाता भएको सार्थक हुन्छ । अन्यथा कुकुरको पुच्छर लौरो न हतियार जस्तो हो भनी नाताका सम्बन्धमा लेखकले विस्तृत चर्चा गरेका छन् ।

दुनिया नै स्वार्थमा अडिएको छ । स्वार्थ रहन्जेल मात्र सद्भाव सत्कार गर्ने नाता नहुनु नै बेश हुन्छ । यसर्थ मानिससितको नाताले बाहिरबाट जे जस्तो देखिएता

पनि भित्रबाट पोलेको हुन्छ र देह सितै नाता पनि पोलिएर नाश हुन्छ तर परमपिता परमेश्वर अथवा माता जगदम्बाको पाउसँग जोडिएको साइनोले बाचुञ्जेल सम्म पनि आनन्द प्राप्त हुने र मृत्यु पश्चात पनि मुक्ति पाइने हुनाले सांसारिक नाता भन्दा परमेश्वरको नाता नै सर्वश्रेष्ठ हो भन्ने भाव यस निबन्धले बोकेको छ । यस निबन्धको शीर्षक विषयवस्तु अनुकूल सार्थक रहेको छ । यसको भाषा सरल र सरस रहेको पाइन्छ ।

७. मायाको सृष्टि

मायाको सृष्टि निबन्ध अजम्बरी नाता निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहीत सातौं निबन्ध हो । यो जगत मायाबाट उत्पन्न हुन्छ र मायामा नै बिलिन हुन्छ । मायाबाट नै नाता सम्बन्ध अटुट बन्दछ । ईश्वर नै जगतको कर्ता धर्ता र सम्भारकर्ता हुनुहुन्छ त्यसैले महान प्रभुको नामसित नाता जोड्नाले सुख प्राप्त हुन्छ । यसरी अन्योन्याश्रित सम्बन्ध गासिएका प्रभुले हामी माथि कृपा गर्नु भएको छ ।

आजको युगमा सन्तान नभएर सन्तानको मायाले रूनेको संख्या भन्दा सन्तान भएर सन्ताको पीडाबाट रूनेहरू धेरै छन् किनकी सन्तान जन्मेको दिन देखि अभिभावकले सारा माया ममता धन उनैमा खर्चेको हुन्छ । अभिभावको माया ममताबाट हुर्केका सन्तानहरूबाट माया नपाउदाको पीडा सहनु भन्दा त्यस्ता सन्तान नहुनु नै बेश हुन्छ भन्ने कुरालाई यस यस निबन्धमा व्यक्त गरेका छन् । संसार नै मायामा टिकेको छ । मायाबाट नै जगतका सारा मानव बाँचेका छन् भाव रहेको यस निबन्धको शीर्षक सार्थक रहेको छ । तीन पृष्ठमा संरचित यो निबन्धमा छ अनुच्छेदमा विभक्त रहेको छ ।

८. ईश्वरको कृपा नै सर्वोत्कृष्ट धन हो

प्रस्तुत निबन्ध अजम्बरी नाता निबन्ध संग्रहको आठौं वा अन्तिम निबन्ध हो । यसमा निबन्धकारले संसारमा सबै भन्दा ठूलो धन भनेको नै ईश्वरको कृपा हो भनी लेखक आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् । भगवानको आशीर्वादले हामीमा भएका सबै दुख पीडा नाश हुन्छन् । उहाको आशीर्वाद नै हाम्रा निम्ती हरेक विषयमा फलदायी हुन्छ । जसले धन दौलतको धाक देखाउछ त्यो मान्छे उल्लुको बाहन भएकी लक्ष्मी भक्त हुन् तर श्रीभक्त होइनन् । भौतिक सम्पत्ति भनेको पानीको फोका हो जुन कतिखेर फुटेर जान्छ थाहा हुदैन । त्यसैले धन बेला दान गर्नु उमेर भएका बेला यात्रा गर्नु र समय भएका बेला विद्या आर्जन गर्नु पर्दछ भन्ने भाव निबन्धमा छ ।

यसरी संसारमा मानिसलाई धन दौलत दिने, विद्या दिने, सही मार्गमा डोच्याउने काम केवल ईश्वरको हो । ईश्वर माथि आस्था राखेमा ईश्वरको कृपा सदैव हामीमा रहन्छ । जसले सम्पूर्ण कार्य सफल हुन्छ । यसर्थ यस संसारमा ईश्वरको कृपा नै सर्वोत्कृष्ट धन हो भन्ने कुरालाई निबन्धकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

म ईश्वरको व्यष्टि समष्टि रूपो
व्यक्त स्वरूपो प्रकट स्वरूप
सर्वेश्वर सर्वदृक सर्व विच्च
समस्त शक्ति परमेश्वराय

अर्थात् सारा संसारमा ईश्वर नै व्यष्टि तथा समष्टि रूपमा रहनु भएको छ । उहाँ नै व्यक्त अव्यक्त स्वरूपमा हुनुहुन्छ । उहाँ नै सबैको स्वामी, सबैका साथी र सबैका सबै कुरा जान्ने हुन्छ । उहाँ नै सर्वशक्तीमान परमेश्वर हुनुहुन्छ र उहाँ भन्दा विशेष संसारमा अर्को कुनै छैन भन्ने दृष्टिकोण निबन्धकारको रहेको छ ।

यसरी निबन्धकारले ईश्वर प्रतिको आस्थालाई र ईश्वरको महिमालाई यहाँ चर्चा गरेको हुदा यस निबन्धको शीर्षक सार्थक रहेको देखिन्छ ।

भाषाशैली

यज्ञराज जोशीले आफ्नो निबन्धहरूमा आफूले देखे भोगेका अनुभूतिहरूलाई सरल तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् । आफ्ना निबन्धहरूमा जोशीले युगिन विकृति, विसंगति तथा धार्मिक जस्ता कुरालाई भर्रा नेपाली शब्दद्वारा उद्घाटन गरेका छन् । जोशीले आफ्नो मनका अनुभूती, विचार र धारणाहरूलाई आत्मपरकताले संचित गर्दै निबन्धका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् । यिनका निबन्धमा शीर्षक अनुरूपकै व्याख्यान भएको छ ।

निष्कर्ष

यज्ञराज जोशीका निबन्धहरू आत्मापरक तथा वर्णानात्मक छन् । उनका निबन्ध रचनाका विविध आकार प्रकारबाट रोचक र मोहक भावमा सम्प्रेषणीय ढंगले मानवीय उच्चता निचता र ईश्वरको महिमाको वर्णन गरेका छन् । जोशी अत्यन्तै छोटो देखि मझौला आकार सम्मका निबन्धात्मक लेख रचनाको सिर्जना गर्ने व्यक्ति हुन् । सङ्ग्रहको शीर्षक अनुसार नै उनका निबन्धहरू संरचित भएको देखिन्छ ।

शास्त्रीय परम्पराका आधारमा लेखिएको प्रस्तुत निबन्ध संग्रहमा संसारमा मान्छेमा हुने नाता एकछिनको लागि हुन्छ तर ईश्वरसँगको नाता अजम्बरी रहिरहन्छ । यसर्थ ईश्वरमा नै समर्पित भई प्रार्थना गरेमा मृत्यु अगाडि र मृत्यु पश्चात पनि ईश्वरले साथ दिइरहनुहुन्छ भन्ने कुरा रहेको हुदा यो निबन्ध सङ्ग्रह अजम्बरी नाता सार्थक रहेको देखिन्छ ।

६.३ 'मेरो नेपाल दर्शन'

वि.सं २०५९ सालमा प्रकाशित 'मेरो नेपाल दर्शन' यज्ञराज जोशीद्वारा लेखिएको यात्रा संस्मरणात्मक लेख भएको कृति हो । यसमा लेखकले दस वर्ष लगाएर नेपाल अधिराज्यका पचहत्तर जिल्लाहरूको पैदल भ्रमण गरेर ती जिल्लाहरूको सामग्रीहरू

सङ्कलन गरेका छन् । यी सामग्रीहरू ती जिल्लाहरूको परिचय दिन निकै उपयोगी छन् । सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक तथा भौगोलिक विविधताको बारेमा सामग्रीहरू सङ्कलन गरेका छन् । यी सामग्रीहरू ती जिल्लाहरूको परिचय दिन निकै उपयोगी छन् । पाठकहरूका निम्ति निकै उपयोगी छन् । लेखकले बडो परिश्रम पूर्वक पाठकहरू समक्ष पुऱ्याउने काम गरेका छन् ।

प्रस्तुत कृतिमा लेखकले डोटेली राजाका सन्तानको वंशावली (चौकोटको वंशावली) बाट थालनी गरेर कृतिको बीचमा देशको पचहत्तर जिल्लाको सामान्य परिचय, त्यस ठाउँमा भएका प्रमुख धार्मिक स्थानहरू, ऐतिहासिक स्थलहरू, जनजीवन, संस्कृति, परम्परा, रीतिरिवाज तथा चाडपर्वहरूको परिचय दिएका छन् भने कृतिको अन्त्यमा यसरी पञ्चाशलाई समेटेका छन् :^{३७}

यो हो परिश्रमको फूल कविको काव्य होइन
आशा छ यसको मूल कसैलाई बिभोईन
चशमा हो दोसिलो साथी सबैको एक दृष्टि छ
आफनो हृदय जस्तो छ त्यस्तै सम्पूर्ण सृष्टि छ

(मेरो नेपाल दर्शन)

प्रस्तुत सङ्ग्रहलाई हेर्दा लेखकले सुदूरपश्चिमाञ्चलको महाकाली अञ्चलबाट आफ्नो यात्रा सुरु गरी मेची अञ्चलको तेत्थुममा पुगि यात्रा समाप्त गरेको देखिन्छ ।

६.४ 'साहित्यकार परिचय कोष' को अध्ययन

साहित्यकार यज्ञराज जोशीद्वारा सङ्कलित तथा सम्पादित प्रस्तुत साहित्यकार परिचय कोष २०६० सालमा सुदूरपश्चिमाञ्चल साहित्य समाजले (धनगढी) प्रकाशित गरेको हो । साहित्यकार जोशीले लगभग पाँच वर्ष लगाएर संकलन गरिएको सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका साहित्यकार प्रतिभाहरूको अभिलेख (व्यक्तिगत विवरण) तयार गर्ने जस्तो प्रशंसनिय कार्य गरेका छन् । उक्त कृतिमा जोशीले सुदूरपश्चिमका स्रष्टाका प्रतिभाहरूको व्यक्तिगत विवरण यसरी उल्लेख गरेका छन् :

नाम:

साहित्यिक नाम:

जन्म मिति:

हालको ठेगाना:

पिताको नाम:

माताको नाम:

श्रीमती:

^{३७} यज्ञराज जोशी, मेरो नेपाल दर्शन, धनगढी: कैलाली जनपुस्तकालय, २०६९ ।

छोराछोरी:
शिक्षा:
साहित्यिक प्रेरणा:
प्रथम प्रकाशित कृतिहरू:
मनपर्ने साहित्यकारहरू:
साहित्यिक भ्रमण:
संलग्नता:
अनुभव तथा सेवा:
सम्पादन:
मनपर्ने खानेकुरा:
मनपर्ने रंग:
अम्मल:
भविष्यको इच्छा:
जीवन प्रतिको दृष्टिकोण:
यहाँको परिभाषामा साहित्य:
नव प्रतिभाहरूलाई यहाँको विचार:
विधागत योगदान:
सम्मान पुरस्कार:
भ्रमण:
मनपर्ने विधा:
संस्थागत योगदान:

यस पुस्तकमा सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका एक सय एक स्रष्टा प्रतिभाहरूको व्यक्तिगत विवरण संकलित छ र पुस्तकको अन्तमा व्यक्तिगत विवरण प्राप्त नभएका सन्ताउन जना प्रतिभाहरूको नामावली पनि उल्लेख गरिएको छ ।

सातौँ परिच्छेद

उपसंहार

वि.सं. २०१० साल १५ गते श्रीकृष्ण जन्माष्टमी डोटी जिल्लाको गडसेरा गा.वि.स. ४ वस्ती गाउँमा मध्यम वर्गीय शिक्षित परिवारमा जन्मिएका यज्ञराज जोशी यात्रीको शैक्षिक, सामाजिक र साहित्यिक जीवनका गोरेटाहरूको अन्वेषण विगतका परिच्छेदहरूमा गरिसकिएको छ । प्रारम्भिक गतिविधि र अभावविहीन विद्यार्थी जीवनका क्षणले उनलाई स्वावलम्बी र स्वाभिमानी व्यक्तिका रूपमा उभ्याएको पाइन्छ । अध्ययनका क्रममा नै आफ्नो साहित्य लेखन र अभिरूचीलाई पूरा गरेका यात्रीले सरकारी जागिरलाई छाडेर केवल साहित्य साधनालाई अगालेको पाइन्छ । यज्ञराज जोशीले विद्यार्थी अवस्था देखि नै विभिन्न साहित्यिक कार्यक्रममा भाग लिई साहित्यिक पत्रपत्रिकाको अध्ययन मनन र चिन्तन गरेको पाइन्छ । सानै उमेर देखि लगनशील रहेका जोशीले फूर्सदको समयमा त्यसै बस्दा मानिसको मनस्थिति बिग्रन्छ र नराम्रो कार्य तिर मन जानसक्छ भन्ने विचार राखी जोशीले साहित्य सेवा गर्दै आएको देखिन्छ । पन्द्र, सोह्र वर्षको उमेरबाट नै कविता रचना गर्न सुरु गरेबाट उनी सानै उमेरदेखि नेपाली साहित्य प्रति रूचि राख्थे भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

सरल र सहज स्वभाव भएका यज्ञराजले अनेकौँ समस्याहरूसग संघर्ष गरी आफूलाई साहित्य साधनामा सक्रिय गराएका छन् । यसका साथै साहित्यिक संघसंस्थाहरूमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा सहभागी भई सामाजिक रूपमा पनि उनि सक्रिय रहेका देखिन्छन् ।

यज्ञराज यात्रीको व्यक्तित्वका सन्दर्भमा उनका विभिन्न व्यक्तित्वहरू प्रकट भएका छन् । शिक्षित, साहित्यकार र सम्पादकका रूपमा उनले आफ्नो बहुमुखी व्यक्तित्वको परिचय दिएका छन् । उनले विभिन्न सामाजिक संघसंस्थाहरूमा समेत आफूलाई संलग्न गराएका छन् । पारिवारिक उल्लेखनमा रहेर पनि जोशीले साहित्यका प्रायः सबै विधामा कलम चलाइसकेका छन् भने साहित्यत्तर क्षेत्रमा पनि अत्याधिक लेख रचनाहरू प्रकाशन गर्दै आइरहेका छन् । सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनबाट प्राप्त प्रभाव, गुरुवर्गबाट प्राप्त प्रेरणा एवम् साहित्यिक अभिरूचिबाट उत्पन्न नैसर्गिक प्रतिभा तथा गहन अध्ययन र सुचारू लेखनबाट नै जोशीको साहित्यिक व्यक्तित्व निर्मित भएको पाइन्छ । आफ्ना जीवनमा आएको आरोह अवरोहमा आत्मतृप्तिको साधना साहित्य सिर्जना नै बने ता पनि जोशीले सामाजिक र सांस्कृतिक सुधार एवम् परिवर्तनको माध्यम साहित्यलाई बनाएको अनुभव हुन्छ । उनले आफ्नो जीवनमा भोगेका, देखेका एवम् अनुभव गरेका, विगत र वर्तमानका यथार्थ घटनालाई अघि सार्दै आफ्नो छुट्टै पहिचान समेत राख्दै आएका छन् । जोशी सामान्य शिक्षित ब्राह्मण परिवारमा जन्मिएर पनि अथक प्रयास र परिश्रमद्वारा आफ्नो अध्ययनलाई पूरा गरेको पाइन्छ । साधा जीवन उच्च विचार भन्ने

भनाइलाई आफ्नो जीवनमा लागु गरेका यात्री जीवन यही साहित्यिक साधनाबाटै सुखी र सन्तुष्ट भएको बताउछन् ।

साहित्यकार यात्रीले साहित्यिक यात्रा ःशारदी पुष्पः (सरस्वती वन्दना) २०३० बाट सुरु भए पनि सो कविता अप्राप्त भएका कारण आमाको महिमा २०४२ को प्रकाशनसगै औपचारिक रूपमा सुरु भएको पाइन्छ । थालनी देखि वर्तमानसम्म नै उनी लेखन कार्यमा साधनारत रहेको देखिन्छन् । यस बीचको चार दशकको समयवधिमा उनले कविता, निबन्ध, खण्डकाव्य, गजल विधामा आफूलाई क्रियाशील बनाउदै आएका छन् । यसका अतिरिक्त उनले आफूलाई साहित्यतिर अखबारी लेखमा सरिक गराएका छन् । उनका पुस्तकार, कृतिका रूपमा प्रकाशित आमाको महिमा कविता संग्रह, नारी निबन्ध संग्रह छन् । यस बाहेक उनका फुटकर कविता, गजल, निबन्ध रचनाहरू पनि विभिन्न साहित्यिक पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् ।

प्रस्तुत शोधपत्रमा साहित्यकार यज्ञराज जोशीको साहित्यिक यात्रालाई प्रथम, द्वितीय, तृतीय चरणमा विभाजन गरिएको छ । प्रथम चरणमा उनका कविता फुटकर रूपमै रहेका छन् । त्यसैले यस चरणलाई आभ्यासिक कालको रूपमा हेर्नु पर्ने हुन्छ । उनले युवावस्थाका आफ्ना भावनात्मक अभिव्यक्ति गरिबी, समाज र राजनैतिमा विद्यमान विकृतिहरूको प्रस्तुतिमा खर्चिएका छन् । द्वितीय चरणमा आएर उनी कविता निबन्ध र खण्डकाव्य प्रकाशन गर्न सफल भएका छन् । उनले प्रथम चरणमा सुरु गरेको देशप्रेम, मानतावादी, भक्तिवादी र यथार्थवादी चिन्तन दोस्रो चरणमा आएर अभ्र प्रखर बन्दै गएको देखिन्छ । यस चरणमा कविता सङ्ग्रह, निबन्ध सङ्ग्रह पुस्तककारका रूपमा प्रकाशित भएका छन् भने लगभग आधा दर्जन जति कृतिहरू विभिन्न साहित्यिक पत्र पत्रिकामा प्रकाशित छन् । तृतीय चरणमा उनका कविता, निबन्ध, खण्डकाव्य, शोककाव्य र गजलहरू प्रकाशित भएका छन् । उनका यस चरणका कवितामा शिल्पगत चमत्कार, परिष्कार एवं विधागत सचेतता भएको पाइन्छ । उनको प्रथम र द्वितीय चरण भन्दा तृतीय चरण बौद्धिक र विसंगत बन्दै गएको देखिन्छ ।

यज्ञराज जोशी समसामयिक कालका सशक्त कवि हुन् । आदी कवि भानुभक्त आचार्य, कवि शिरोमणि लेखनाथ पौडेल, महाकवि लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा, युवा कवि मोतिराम भट्ट र राष्ट्रकवि माधव घिमिरेको कवित्वबाट अत्यन्त प्रभावित जोशीका कविता अत्यन्त शिष्ट,मर्यादित, छन्दबद्ध र राष्ट्रिय भावनाबाट ओतप्रेत छन् । उनका कृतिमा सनातन हिन्दू धर्म संस्कृति, नेपालीपन, आफ्नै रीतिरिवाज र राष्ट्रिय अस्तित्व खोजनमा तल्लीन छन् । उनका कतिपय कृतिहरूको मूल भाव निरंकुशताको अन्त्य हुनु पर्ने, जातिय छुवाछुतको अन्त्य हुनु पर्ने, नेपालको अस्तित्व रक्षाका लागि सबैले एकजुट हुनुपर्ने तथा सामाजिक, सांस्कृतिक, मूल्य मान्यताको संरक्षण, संवर्द्धन हुनु पर्ने भन्ने रहेको छ । जोशी नेपाली साहित्यकाशमा मूलतः धार्मिक, आध्यात्मिक र सामाजिक व्यक्तित्वको रूपमा सुपरिचित देखिन्छन् ।

सामाजिक, असमानता र आर्थिक विसङ्गती जस्ता गम्भिर पक्षहरू माथि पूर्ण रूपमा दृष्टि दिएर सुधारका स्वरहरू उराल्नु नै उनको निबन्ध लेखनको मूल विषेशता हो । नेपाली भाषाका प्रचलित अति स्वभाविक शब्दहरूमा आफ्ना भावलाई प्रस्तुत गर्ने सरल वाक्यका प्रयोगले गद्य लेखनलाई थप गति प्रदान गरेको छ । आलंकारिक भाषा, श्रुति मधुरता जस्ता प्रयोगले गर्दा उनका निबन्धहरू पाठकको ध्यानाकर्षण गर्न सक्षम छन् । आफ्ना जीवनका तीता मीठा अनुभवहरूको अभिव्यञ्जना गर्नु, समाजसेवी तथा साहित्यिक व्यक्तित्वलाई श्रद्धाका भावहरू व्यक्त गर्नु र तत्कालिन परिवेशको वास्तविक यथार्थलाई चित्रण गर्नु जोशीको निबन्ध रचनाको वैशिष्ट्य हो । नेपाली साहित्यका श्री बृद्धिको लागि अहोरात्र खट्ने व्यक्तित्व मध्ये यज्ञराज जोशी प्रतिभाशाली व्यक्तित्व हुन् । राष्ट्रियता र देश प्रेमको भावनालाई राम्ररी बुझेका जोशी प्रायः आफ्ना रचनामा पनि त्यही सन्देश दिन्छन् । जननी जन्मभूमिश्चय स्वर्गादपि गरियसी को आदर्शलाई उनले राम्ररी बुझेका छन् ।

लयात्मकता र गेयताले भरिएको विधा नै गजल हो भन्ने जोशी आधुनिक गजल परम्पराका एक सिद्धहस्त गजलकार हुन् । केवल प्रेममय अनुभूतिहरूको तुक्बन्दी युक्त प्रस्तुतीलाई मात्र गजल मान्ने परम्पराको विरुद्धमा देशभक्ति र सामाजिक विकृतीपूर्ण वर्तमानबाट जन्मिएका भावुक अभिव्यक्तिहरू पनि गजल हुन सक्छन् भन्ने महान भावनाका उदाहरण नै गजलकार जोशीका गजलहरू हुन् । यसरी फुटकर कविताबाट साहित्य सेवामा प्रवेश गरेका जोशी साहित्यका सम्पूर्ण विधामा आफ्नो कलम चलाउँदै आएका छन् । प्रकाशित रचनाहरूका आधारमा मुख्य रूपमा कविता र गौण रूपमा निबन्धकार, खण्डकाव्यकार तथा गजलकारको रूपमा उनको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । आफ्नो साहित्य यात्राको प्रारम्भ देखि हाल सम्म निरन्तर साहित्य लेखनमा साधनारत जोशी यस क्षेत्रका दीर्घ साहित्यसेवी हुन् । जोशीले स्थानीय तह देखि राष्ट्रिय तह सम्मका विभिन्न शैक्षिक, सामाजिक र साहित्यिक क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् । उनका तीनवटा कृति र दर्जनौ फुटकर रचनाहरूले उनलाई नेपाली साहित्यका अथक साधकका रूपमा स्थापित गराएको छ भने उनको साहित्य साधना नेपाली साहित्यको इतिहासमा उपलब्धिपूर्ण रहेको छ । अतः जोशी समसामयिक कविता विधाका स्वच्छन्दतावादी कवि प्रतिभा हुन् र उनका प्रकाशित कृतिहरूले नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएका छन् ।

साहित्यकार यज्ञराज जोशीका विषयमा जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन र विश्लेषण गर्ने कार्य यसअघि भएको पाइँदैन । उनका बारेमा लेखिएको यो पहिलो अध्ययन अनुसन्धान हो । साहित्यकार यज्ञराज जोशीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वलाई यस शोधपत्र मार्फत् प्रस्तुत गर्ने कार्य भएको छ । यस बाहेक पनि जोशीका बारेमा निम्न अनुसारका सम्भावित शोध शीर्षकहरू हुनसक्ने देखिन्छ :

- (क) यज्ञराज जोशीका प्रकाशित कविता कृतिको अध्ययन,
- (ख) यज्ञराज जोशीका आध्यात्मिक कृतिको अध्ययन,
- (ग) यज्ञराज जोशीका खण्डकाव्य कृतिको अध्ययन,
- (घ) यज्ञराज जोशीको गद्यकारिता ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- जोशी, यज्ञराज, आमाको महिमा, धनगढी: धनगढी प्रेस, २०४२ ।
-, भगवती बन्दना, बनारस: महादेव छापाखाना, २०४७ ।
-, मातृभूमि नेपाल, महेन्द्रनगर: बङ्केटेश्वर प्रेस, २०४८ ।
-, नारी, धनगढी: मिश्रा प्रिन्टर्स, २०५० ।
-, श्रीदेव बन्दना, धनगढी: शाहबन्धु छापाखाना, २०५२ ।
-, मेरो नेपाल दर्शन, धनगढी: कैलाली जनपुस्तकालय, २०५९ ।
-, साहित्यकार परिचय कोष, धनगढी: मिश्रा प्रिन्टर्स, २०६० ।
-, आस्था, धनगढी: मिश्रा प्रिन्टर्स, २०६० ।
-, विष्णुदास, धनगढी: मिश्रा प्रिन्टर्स, २०६२ ।
-, जनगुनासो, धनगढी: गार्डनर अफसेट, २०६४ ।
-, अजम्बरी नाता, धनगढी: गार्डनर अफसेट, २०६८ ।
-, मनको पीडा, धनगढी: गार्डनर अफसेट, २०६९ ।
-, भगवती, धनगढी: गार्डनर अफसेट, २०६९ ।
- थापा, हिमाशुं, साहित्य परिचय, काठमाडौं: तेस्रो संस्क, साभा प्रकाशन, २०४७ ।
- नेपाल, देवी, छन्द पराग, काठमाडौं: भुडीपुराण प्रकाशन, २०६८ ।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (सम्पा.), नेपाली बृहत शब्दकोष, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र. पुनः मुद्रण, २०५५ ।
- बराल, कृष्णहरि, गजल : सिद्धान्त र परम्परा, ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०६४ ।
- भट्टराई, घटराज, साहित्यकार परिचय कोष, काठमाडौं: नेशनल रिसर्च एशोसियसन, २०५१ ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र प्रसाद लुइटेल्, शोधविधि, चौथो संस्करण, ललितपुर, साभा प्रकाशन, २०६६ ।

पत्रपत्रिका सूची

देवकोटा, रत्नाकार, सेती र महाकालीका कृतिहरू, बाङुली, वर्ष ४, अंक ५५, पृ.२९ ।

वियोगी, माधव, सुदूरपश्चिमाञ्चलका साहित्यकारहरू, युग पुकार, वर्ष ५, अंक २५, २०५५, पृ.२९ ।

श्रेष्ठ, प्रिया पत्थर, सुदूरपश्चिमाञ्चलका वरिष्ठ कवि यज्ञराज जोशी यात्री सितको कुराकानी, अंकुर, वर्ष ३, अंक ३, २०५३, पृ.४१ ।

परिशिष्ट

शोधनायकबाट प्राप्त उत्तरहरू

१. तपाईंको जन्म कहिले र कहाँ भएको हो ?
उत्तर: मेरो जन्म २०१० भदौ १५ गते श्रीकृष्ण जन्माष्टमीका दिन डोटी जिल्ला गडसेरा ४ गाउँमा भएको हो ।
२. तपाईंले औपचारिक शिक्षा कहिले देखि सुरु गर्नु भएको हो र कतिसम्मको शिक्षा आर्जन गर्नु भएको छ ?
उत्तर: मेरो औपचारिक शिक्षा म नौ वर्ष देखि सुरु भएको हो र स्नातकोत्तर सम्मको शिक्षा आर्जन गरेको छु ।
३. तपाईंले औपचारिक शिक्षा कहिले देखि सुरु गर्नु भएको हो र औपचारिक रूपमा कति सम्मको शिक्षा आर्जन गर्नु भएको छ ?
उत्तर: मैले औपचारिक शिक्षा १० वर्षको उमेरबाट सुरु गरेको हो र स्नातकोत्तरसम्म शिक्षा आर्जन गरेको छु ।
४. साहित्य सिर्जनामा कसबाट प्रेरणा प्राप्त गर्नुभएको हो ?
उत्तर: साहित्य सिर्जनामा भानुभक्त आचार्य तथा मोतीराम भट्टको कविताबाट प्रेरणा भएको हो ।
५. तपाईंको साहित्यिक यात्राको प्रारम्भ कहिले, कुन विधाबाट भएको हो र पहिलो रचना कुन हो ?
उत्तर: मेरो साहित्यिक यात्राको प्रारम्भ “भानु तिमि धन्य छौ” र “शारदी पुष्प” (सरस्वती वन्दना २०३०) रचना कविता विधा बाट भएको हो ।
६. साहित्यिक विविध विधा मध्ये कुन विधामा बढी रूचि राख्नु हुन्छ ?
उत्तर: साहित्यिक विविध मध्ये कविता विधामा बढी रूचि लाग्छ ।
७. वैवाहिक सम्बन्ध कहिले, को सँग भयो र हाल कतिजनाको परिवार छ ?
उत्तर: वैवाहिक सम्बन्ध २०३० वैशाख १ गते डोटी जिल्लाको सिमलीमा बस्ने लक्ष्मी कुमारी ओझा सँग भएको र दुई छोरा र दुई छोरी रहेका छन् ।

८. तपाईंका पुस्तककार कृति कति वटा छन् र फुटकर रचनाहरू कुन हुन पत्रिकामा प्रकाशित छन् ?

उत्तर: मेरा पुस्तककार कृति लगभग डेढ दर्जन जति छन् र फुटकर रचनाहरू मालिका, संगम, कलापि, युग पुस्तक जस्ता दर्जनौ पत्र पत्रिकामा प्रकाशित छन् ।

९. तपाईंका रूचिकर विषय के के हुन ?

उत्तर: मेरा विशेष रूचिकर विषय भनेको नै साहित्य हो । साहित्यबाट अलग भएर बस्न सकिदैन ।

१०. जीवनमा तपाईं कुन कुन पुरस्कारबाट सम्मानित हुनु भएको छ?

उत्तर: साहित्य सिर्जनामा लागेर मेरो जीवनमा मैले धेरै पुरस्कारबाट सम्मानित हुने मौका पाएको छु । राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार, लाइन्स क्लब सम्मान, नवरत्न साहित्य साधना सम्मान, हिन्दी साहित्य परिषद, लखिमपुरबाट सम्मानित भएको छु ।

११. सामाजिक सेवाका कुन कुन संघ संस्थाहरूमा रही काम गर्नुभयो ?

उत्तर: सुदुरपश्चिमाञ्चलल साहित्य समाजमा (संस्थापक अध्यक्ष) पत्रकार महासंघ (संस्थापक सदस्य) कैलाली जनपुस्तकालय (आजीवन तथा पूर्व उपाध्यक्ष) रेडक्रस सोसायटी आजीवन तथा सल्लाहको) लगायत दुई दर्जन जति संस्थामा आवद्ध भई काममा गरेको छु ।

१२. तपाईं आफ्नो जीवनबाट कतिको सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

उत्तर: म आफ्नो जीवनबाट र परिवारबाट भरपुर सन्तुष्टी रहेको छु ।